T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

ASSUR DEVLET YAPISI VE POLİTİK BİR OLUŞUM OLARAK İMPARATORLUĞA GEÇİŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Süheyla İrem ÖĞÜTLE

Prof.Dr. Gülriz KOZBE

İZMİR-2009

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum "Assur Devlet Yapısı ve Politik Bir Oluşum Olarak İmparatorluğa Geçiş" adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

İsim-Soyadı

Süheyla İrem Öğütle

İmza

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 08.06.09 tarih ve 2878 sayılı kararı ile oluşturulan jüri Arkeoloji anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Suheyla İrem Öğütle'nın aşağıda (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve adayı 24/06/09 günü saat 10.00 da 1 sa. süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız/düzeltilmesi gerekli olduğuna oybirliğiyle / oyçokluğuyla karar vermiştir.

BAŞKAN

Prof.Dr. Güleiz Kozbe

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltme (Üç ay süreli) ☐

ÜYE

Yrd.Doç.Dr. Bekir Bahtiz

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltme (Üç ay süreli) ☐

ÜYE

Y.Doç.Dr. H. Sağlamtimur

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltme (Üç ay süreli) ☐

Tezin Türkçe Başlığı :

Assur Devlet Yapısı ve Politik Bir Oluşum Olarak İmparatorluğa Geçiş

Tezin İngilizce Başlığı :

The Structure of the Assyrian State and Transation to the Imperial Phase as a Political Formation

---

* 1. Yüksek Lisans Tezi savunma süresi asgari 45 azami 90 dakikadır.

2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) bilgisayarda doldurulmalıdır.

ÖNSÖZ

Tarih boyunca ortaya çıkan devletlerin gelişim çizgisi, her ne kadar bulunduğu ortama, şartlara ve içyapısında görülen dönüşümlere bağlı olarak farklılıklar taşımış olsa da, antropolojik ve arkeolojik verilerden de anlaşılacağı üzere bir takım ortak noktaları taşımaktadır. Devletin kökenine ve oluşumuna yönelik ortaya atılan kuramlardan da anlaşılacağı üzere benzer bir gelişim gözlenmektedir. Özellikle evrimci anlayışın hakim olduğu köken tartışmasındaki kabileden şeflik kurumuna ve sonrasında katmanlaşmış toplum ve en son aşamada da devletli topluma doğru görülen dönüşüm, Assur Devleti'nde özellikle erken dönemlerdeki maddi kanıtların eksikliğinden dolayı tam olarak ortaya konulamamaktadır. Ancak devlet öncesi toplumdan devletli topluma dönüşümün bir anda gerçekleşmediği, uzun bir süreç sonucunda oluştuğu ve söz konusu toplumların kesin sınırlarla birbirlerinden ayrılamayacağı gerçeği düşünüldüğünde, Assur'daki dönüşümün de bir anda olamayacağı anlaşılabilir. Nitekim özellikle yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin artmaya başladığı Orta Assur ve Yeni Assur Dönemleri'yle birlikte daha net yargılamalara varılabilmektedir. Ancak diğer devletlerin kurulumuna dair ampirik veriler kullanılarak oluşturulan kuramlar üzerinden Assur'da devlet oluşumunun ve gelişiminin ortaya konulabileceği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde yine kuramlar ve Assur Devleti'nin siyasi tarihi temel alınarak imparatorluk süreci ve yayılım politikası ve bu yönde geliştirdiği hem ekonomik hem idari hem de askeri stratejiler değerlendirilebilmektedir.

Bu amaç doğrultusunda yaklaşmaya çalıştığım "Assur Devlet Yapısı ve Politik Bir Oluşum Olarak İmparatorluğa Geçiş" başlıklı tezimde Assur'un devletli topluma ve imparatorluk sürecine kadar geçirdiği aşamaları siyasi, ekonomik ve toplumsal olarak ortaya koymaya çalıştım. Lisans dönemimden bugüne kadar her daim desteğini hissettiğim ve özellikle tez konusunu seçmemle ilgili bana fikir veren, tezin oluşturulması aşamasında da her türlü desteği ve sabrı gösteren değerli hocam Prof. Dr. Gülriz Kozbe'ye, ne kadar teşekkür etsem azdır. Tezimin özellikle kuramla ilgili bölümünde beni yönlendiren ve daha bir şevkle çalışmamı sağlayan ağabeyim Vefa Saygın Öğütle'ye, hayatımın her aşamasında desteğini hissettirdiği için çok teşekkür ederim. Kattığı yorumlarla tezime farklı açılardan bakmamı sağlayarak beni daha çok cesaretlendiren Yar. Doç. Dr. Bekir Balkız'a da teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca hayatımdaki yerleri özel olan ve her anımda her şeye rağmen yanımda olan dostlarım Nazmiye Karademir, Özlem Demir ve Selin İşler'e çok teşekkür ediyorum. Tez

sürem boyunca güler yüzleriyle ve destekleriyle beni motive eden Araştırma Görevlisi Mücella Erdalkıran, M. Barış Uzel, Tuğçe Çetiner, Bahar İzdal, Çiğdem Kaya, Gonca Özdere, Barış Kocamaz, Aydın Büte, Zehra Özdoğan ve diğer kazı ekibi arkadaşlarımın hepsine de ayrı ayrı teşekkür ederim. Son olarak tüm hayatım boyunca her daim desteklerini sonuna kadar hissettiğim anneme ve babama özel olarak minnettarlığımı sunmak istiyorum.

Süheyla İrem ÖĞÜTLE

Haziran 2009 / İZMİR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……I

GİRİŞ…… 1

I. DEVLET VE DEVLET OLUŞUM SÜRECİ……..7-44

1. DEVLETİN KÖKENİ VE OLUŞUMUNU SAĞLAYAN UNSURLAR……7-22

1.1. Tarihsel ve Antropolojik Verilerin Kullanıldığı İlk Örnekler……9-13

1.2. Yeni Evrimci Antropologlar Tarafından Ortaya Atılan Kuram Ve Modeller……13-22

2. DEVLET ÖNCESİ TOPLUMDAN DEVLETLİ TOPLUMA DÖNÜŞÜM SÜRECİNDEKİ ETMENLER VE GEÇİRİLEN AŞAMALAR……..23-44

2.1. Dış Etmenler……....23-25

2.2. İç Etmenler……..26-28

2.3. İç ve Dış Etmenlerin Sonucunda Geçirilen Aşamalar……29-44

II. DEVLETLİ TOPLUMA GEÇİŞ VE DEVLETİN TEMEL İLKE VE İŞLEVLERİ……..…….45-70

1. DEVLETLİ TOPLUMUN EVRELERİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ……..45-58

2. DEVLET ÖRGÜTÜNÜN DAYANDIĞI TEMEL İLKELER VE İŞLEVLER……...59-70

III. POLİTİK BİR SÜREÇ OLARAK İMPARATORLUĞUN OLUŞUMU……..71-101

1. İMPARATORLUK MEKANİZMASININ BELİRLEYİCİLERİ……..71-89
2. AŞAMA AŞAMA İMPARATORLUK SÜRECİ VE İMPARATORLUĞA AİT MADDİ KANITLAR……90-101

IV. ASSUR DEVLET YAPISI…….. 102-120

1. OLUŞUM SÜRECİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ……102-109
2. ASSUR'DA BÖLGESEL DEVLETE GEÇİŞ SÜRECİ VE BERABERİNDE GÖRÜLEN DEĞİŞİMLER…….110-120

V. ASSUR DEVLETİ'NİN BÖLGESEL DEVLETTEN İMPARATORLUK AŞAMASINA GEÇİŞ SÜRECİ VE YAYILIMCI ANLAYIŞIN GELİŞİMİ……. 121-151

1. İMPARATORLUĞUN GELİŞİMİNE KADAR ASSUR DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHİ…….....121-131
2. YAYILIMCI ANLAYIŞIN SİSTEMATİKLEŞMEYE BAŞLADIĞI DÖNEMİN SİYASİ TARİHİ……132-138
3. İMPARATORLUK YAPISI VE İŞLEYİŞİ…….138-151
    - 3.1. İmparatorluğun Yönetim Biçimi ve Yayılım Politikası…… 138-144
    - 3.2. İmparatorluk Ekonomisi ve Toplum Yapısı……145-151

VI. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ …… 152-169

KAYNAKÇA LİSTESİ…… 170-187

TABLOLAR VE HARİTALAR LİSTESİ……..188-190

HARİTALAR

GİRİŞ

Tarihin belirli bir döneminden sonra ortaya çıkan devletin doğasının anlaşılabilmesi için, şüphesiz ki dünya tarihinin geniş ve kapsamlı bir biçimde incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla devlet kavramının temelde içermiş olduğu nitelikler, geçmişin ve günümüzün devletlerinin ortak özelliklerinin ortaya konmasıyla bulunabilir. Devletin oluşumuna, kökenlerine ve gelişimine dair ilk olarak felsefi yönde araştırmaların varlığı bilinmektedir. Daha sonra antropolojik açıdan değerlendirmelerle, bu konuda doğrudan doğruya ve çeşitli açılardan görüşlerin ortaya konulduğu anlaşılır. Devlet üzerine ampirik veriye dayalı ilk detaylı araştırmayı yapanlardan Engels bu konuda öncü olarak nitelendirilebilir. Nitekim Engels'den sonra gelen pek çok araştırmacının, Engels'in Yunan, Roma ve Cermen tarihlerinden elde ettiği bilgilerden faydalanıp kuramlar geliştirmesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Engels'in, egemen sınıfın üstünlüğünün kalıcılığını güvence altına almak için bir siyasal erk olarak devletin doğduğu yönündeki görüşünün, her ne kadar tartışmalara yol açtığı bilinse de pek çok açıdan değerlendirmeye alındığı görülmektedir. Devletin kökeni üzerine tartışmalara sebebiyet veren, pek çok kuramcıya öncü olan bir diğer kuram, Hint, Çin, İran gibi daha çok Avrupalı olmayan ülkelerdeki devletin özel karakteri üzerinde duran Marx tarafından geliştirilir. Marx, sınıf toplumunun ilk biçimine karakterini kazandıran önemli bir etmen olarak *Asya Tipi Üretim Tarzı*" kavramını ortaya atar.

Dönemsel olarak başta antropoloji olmak üzere diğer disiplinlerde tercih edilen evrimci anlayışın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar ön plana çıktığı görülür. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında çalışmalarda bulunan kuramcıların hep bu yönde kuramlar geliştirdikleri görülür. Birbirinden farklı kuramlar geliştirilmiş olsa da, özünde hepsinde evrimci eğilim görülmektedir. Söz konusu isimlerin başlıcaları, "*Assur Devlet Yapısı ve Politik Bir Oluşum Olarak İmparatorluğa Geçiş*" başlıklı tezimin **I. Bölümü**'nde de belirttiğim üzere, toplulukların, avcılık ve toplayıcılık seviyesinden devlet düzeyine geçişteki evrelerini ortaya koyan Steward, fetih etmenini ön koşul olarak sayan Oppenheimer ve sulamanın bazı koşullarda devletin oluşumuna yol açtığını savunan Wittfogel'dir. Çağdaş etnoarkeolojik araştırmaların başlamasıyla birlikte devletin kökeni üzerine farklı modellerin ortaya konulduğu görülür. Temelde devleti, *toplumsal eşitsizlik* olgusuna dayandıran kuramcılarla, devleti *toplum sözleşmesi* olayına dayandıranlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Her ne kadar farklı etmenler öne sürseler de Fried, Steward, Wittfogel,

Oppenheimer ve Carneiro devletin kaynağının toplumsal eşitsizliğe dayandığı görüşünü savunanlar arasındadır. Devletin kökeninin toplum sözleşmesine dayandığını iddia eden Service ise aynı zamanda farklı bir kategorilendirmede dayanak noktası çıkar olan *Menajeryal Model* içine girmektedir. Söz konusu akımın bir başka kolu olan *bilgilenim* düşünce okulunun kuramcılarından Flannery, Wright ve Johnson da devletin çıkış noktası olarak çıkarı temel almışlardır. Çıkış noktası *çatışma'*ya dayalı olan *Baskı Modeli*'nin savunucularından Carneiro ve Diakonoff'un ise, özünde Engels'in ve Oppenheimer'in fetih etmenini temel aldığı ve kuramlarını bu yönde geliştirdiği görülür.

Tezin **I. Bölümü**'nde ele aldığım bir diğer önemli husus, devlet öncesi toplumdan devletli topluma geçiş aşamasındaki etmenlerin ve geçirilen aşamalardır. Nitekim devletin oluşumunun tek bir nedene bağlı olamayacağı, coğrafi konum, nüfus öğesi, siyasal kuruluşlar arası alışveriş, savaş, ekolojik koşullar gibi dış etmenlerin yanı sıra, çeşitli içsel ve kültürel etmenlerden oluşan, çok nedenli bir süreç olarak ortaya çıkabileceği ve her bir etmenin devletin gelişiminde önemli değişikliklere yol açtığı anlaşılmaktadır. Dış ve etmenlerin beraberinde geçirilen aşamalar yine evrimci anlayış içinde geliştirilen kuramlara göre ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitekim soydan kabileye, kabileden şeflik kurumuna ve sonrasında katmanlaşmış topluma, en sonunda devletli topluma kadar geçirilen aşamalar ve toplumların hem sosyal hem de siyasi yapısında görülen dönüşümlerin ne yönde olduğu araştırılmıştır.

Tezin **II. Bölümü**'nde de belirtildiği üzere, özellikle katmanlaşmış toplumlardan devletli topluma doğru dönüşümün birdenbire görülen bir oluşum olarak algılanamayacağı anlaşılmaktadır. Nitekim toplum bünyesinde var olan bir yapılanmanın başka bir biçime dönüşmesi şeklinde düşünülmesi ve bunun da oldukça uzun bir süreci kapsadığını görmek gerekmektedir. Bu konuda geliştirilen ve ilkel toplumun çözülüşünün hemen ardından gelen *erken devlet* kavramı, söz konusu sürecin son halkalarından birini oluşturmaktadır. Bu yönde erken devletlerin de kendi arasında *başlangıç aşamasında olanlar*, *tipik erken devlet özelliği gösterenler* ve *ergin devlete geçiş evresindeki erken devletler* olmak üzere üç farklı tipte incelendiği görülmektedir. Bu amaçla birbirlerinden, karmaşıklığın derecesi, ülke topraklarının genişliği, nüfusun büyüklüğü ve merkezi hükümetin elinde bulunan gücün derecesi bakımından farklılıklar gösteren erken devletlerin her bir aşamadaki niteliksel farklılıkları anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca geçirdiği evreler genel hatlarıyla verildikten sonra, söz konusu oluşumun kapsadığı tüm evreler de dikkate alınarak karakteristik özellikler ortaya konulmuştur. Nitekim bu doğrultuda karakteristik özelliklerden sırasıyla; yeterli sayıda

insan, ülke kavramı, kentleşme, hükümetin (yönetimin) merkezileşmiş olması, erk ve kamu yönetimi, ortak bir ideoloji, toplumsal tabakalaşma gibi önemli olanlar üzerinde teker teker durulmuştur. Ayrıca tüm bunlara ek olarak devletli toplum sürecine girilmesiyle birlikte, toplum yapısındaki farklılaşmaların yanı sıra kültürel bakımdan da gerçekleşen değişim ve dönüşümler etraflıca anlaşılmaya çalışılmıştır.

Bir sonraki aşamada devlet örgütünün temellendiği ilkeler ve işlevler ve söz konusu ilkeleri ve işlevleri belirleyen temel kavramlarla devlet örgütü arasındaki ilişkiler, Marksist anlayış ve onun temel yaklaşımı olan materyalist önermeden yararlanılarak açıklanmıştır. Nitekim bu doğrultuda da yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıfa bölünmüş bir toplumda, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi için oluşmuş bir örgüt olduğu düşünülen devletin işleyişinin dayandığı esaslar teker teker belirtilmesi gerekmektedir. Belirtildiği üzere devletin en temel işlevleri ekonomik, politik ve ideolojik unsurlara dayanmaktadır ve toplumsal yaşamın her alanına giren söz konusu tüm bu unsurlar da, altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkilerin genel kalıpları tarafından belirlenmektedir. Bu noktada her bir unsurun ayrı ayrı ve birbiriyle bağlantılı özellikleri üzerinde durulması gerekmektedir.

Tezin **III. Bölümü**'nde, mekansal, siyasal ve ekonomik olarak genişleyen devletin, kurduğu egemenliği genişletmek için gerekli ekonomik artı kaynaklarını çoğaltmaya başladıktan sonra bir diğer siyasal örgüt olan imparatorluk süreci üzerinde yoğunlaşılmıştır. Nitekim bu yönde imparatorluk mekanizmasının belirleyicilerinin neler olduğu çeşitli kuramcılara göre ortaya konulmaya çalışılmıştır. Söz konusu kuramcılardan Eisenstadt, Doyle, Hassig tarafından geliştirilen kuramlar birbirinden farklılık gösterse de, temel olarak imparatorluğun tanımı konusunda fikir birliğinin olduğu anlaşılmaktadır. Anlaşıldığı üzere bölgesel olarak yayılımcı ve devletin birleşik bir biçimi, bir devletin diğer diğer sosyopolitik oluşumları kontrolü altına almasından oluşan imparatorluk, politik ve ekonomik kontrolün derecelerine göre farklılaşmaktadır. Eisenstadt dışında Eski Çağ imparatorlukları da dahil olmak üzere, kapitalizm öncesi politik ve ekonomik sistemler için Wallerstein'ın yaymış olduğu dünya sistemleri yaklaşımının, pek çok tarihçi, sosyokültürel antropolog ve arkeolog için temel alındığı anlaşılmaktadır. Nirekim Wallerstein ve birçok dünya kapitalizmi uzmanına göre, modern dünya sisteminin ayırt edici özelliğini oluşturan sermaye birikiminin, çok eski tarihlerden itibaren Mezopotamya'da bile görülmesi önemli bir unsur olarak nitelendirilebilir. Buradan da imparatorlukların sadece zorla el koymaya yönelik oluşumlar olmadığı, merkez-çevre ve dünya sistemi teorilerinin geçmişteki karmaşık toplumların

araştırılmasında kullanıldığı şeklinde bir sonuca da varılabilir. Merkez-çevre ilişkisi ve öneminden sonra imparatorluklar için belirleyici olan ve Gramsci tarafından geliştirilen *hegemonya* kavramının geldiği görülmektedir. Hegemonyaya dayalı denetimde, fiziki güç anlamındaki zorlama ile ahlaki ve kültürel ikna anlamındaki rıza birleştirildiği görülür. Nitekim tezin içinde de belirtildiği üzere pek çok kuramcı bu konuda farklı imparatorluklardan örnekler vererek görüşlerini ortaya koymuşlardır. Hegemonyaya dayalı imparatorluklar dışında incelenen bir diğer kontrol biçimi bölgesel imparatorluklarıdır. Bunlara göre de temel amacın, merkezî yönetim tarzının yayılması olduğu gözlenmektedir. Nitekim söz konusu imparatorluklarda fethedilen bölgelerin, imparatorluk topraklarına güçlendirme amaçlı dahil edilmesi de bunu kanıtlar nitelikte gözükmektedir.

Tezin **III. Bölümü'**nde son olarak sürece bağlı olarak farklılaşan imparatorlukların aşamaları ve bu yöndeki maddi kanıtlar ortaya konulmuştur. Nitekim ilk aşamada fethetme ve birleştirme yoluyla gerçekleşen bölgesel yayılım, imparatorluğun coğrafi ve demografik alanının oluşumunda belirleyici bir evre olarak görülmektedir ve bu yönde uygulanan stratejiler belirtilmeye çalışılmıştır. Bir diğer aşamada da imparatorluğun yayılım ve sağlamlaştırmaya yönelik politika uyguladığı görülür. Önemli olan bir başka unsur imparatorluğun gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan, çeşitli dil, kültür ve geleneğe sahip halklardan ve bölgelerden oluşan bir ülkede ortak davranış normları yaratılmasına yöneliktir. Bu amaçla uygulanan politikanın da geçmişten gelen kural ve güçlerin kutsallığının öne sürülerek meşruluk sağlanmaya çalışılması olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak imparatorluk için askerî başarı ve toprakların gelirlerinin temelini oluşturmasından dolayı da etkili askeri güçler yaratmak zorunda olmalarının kaçınılmaz olduğu gözlenmektedir. Ayrıca imparatorlukların bıraktığı maddi kanıtlar olan mimari, yol şebekeleri, kent merkezleri, tapınaklar ve özenle hazırlanmış prestij mallarının da, her birinin ne boyutta geliştiğinin göstermesi açısından önem taşıdığı da gözden kaçmamalıdır.

Tezin **IV. Bölümü** olan Assur devlet yapısında ilk olarak devletin oluşum süreci ve tarihsel gelişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. MÖ 3. binyılın sonunda Mezopotamya'ya göç ettiği düşünülen ve Sami kökenli olduğu anlaşılan Assurluların, tezin ilk bölümünde belirtilen, devletli topluma doğru geçirilen aşamalardan ilkini oluşturan kabileye dayalı örgütsel yapısı hakkındaki görüşler sunulmuştur. Daha sonraki aşama olarak MÖ 2. binyılın ilk yarısı olarak belirtilen Erken Assur Dönemi olarak adlandırılan dönem içerisinde devletli toplum formuna geçişin yavaş yavaş gerçekleşmeye başladığı yönündeki kanıtlar

değerlendirilmiştir. Bu yönde Carneiro ve Oppenheimer'in fetih devleti modeli ile Assur devletinin hangi yönlerden uyuştuğu ve diğer etmenlerin varlığı ortaya konulmaya konmaya çalışılmıştır. Nitekim özellikle erken dönemlerinde etkin olan ticaret etmeni ve gelişimi üzerinde durulmuştur. Bir sonraki değerlendirme I. Şamsi-Adad'la birlikte Assur Devleti'nin bölgesel devlete geçiş süreci üzerine olmuştur. Burada da hem askeri hem de idari açıdan devletin gelişiminin sürmekle birlikte, hâlâ *Erken Devlet'in Başlangıç Aşaması*nı temsil eden dönemin özellikleri üzerinde durulmuştur. Dönem özelliği olarak bölgesel devlet sürecinin Assur'da I. Şamsi-Adad'dan sonra tekrar ortaya çıkışı ve Orta Assur Dönemi'nin genel özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitekim bu amaçla I. Assur-Uballit Dönemi ve kuzeyde Toroslar'a kadar yayılımla birlikte gelişmeye başlayan Assur bölgesel devletinin diğer devletler üzerinde yavaş yavaş kurmaya başladığı üstünlük ve ilişkiler değerlendirilmiştir. I.Adad-Nirari, I. Salmanassar ve I.Tukulti-Ninurta Dönemi'yle birlikte uygulanmaya başlayan başta Hanigalbat Ülkesi olmak üzere, batı topraklarındaki idare üzerine izlenen politika incelenmiştir. Nitekim *Merkeziyetçi Arkaik Devlet* veya Marx'ın tanımına göre *Asya Tipi Üretim Tarzı*'na sahip devlet modelinin, Orta Assur Dönemi'nde gelişmeye başlayan uygulamalarla uyuşup uyuşmadığı tartışılmıştır.

Tezin **V. Bölümü**'nde ise ilk olarak Assur Devleti'nin bölgesel devletten imparatorluk aşamasına geçiş sürecindeki tarihsel gelişim ortaya konulmuştur. Nitekim Yeni Assur Dönemi olarak adlandırılan dönemin krallara göre aşamalar geçirdiği ve evrelere ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda II. Assur-dan ile başlayan, II. Adad-Nirari ile devam eden yeni dönemin Assur idari, ekonomik ve toplumsal yapısında yarattığı dönüşümlerin önem taşıdığı görülmektedir. II. Assur-Nasirpal ile Yeni Assur Devleti'ni imparatorluğa taşıyacak olan yayılımcı ideolojinin gelişimini, Assur'daki köklü değişimler açısından bir başlangıç niteliğinde olduğu anlaşılır. Söz konusu gelişime dair izlenen siyasetin özellikle tezin imparatorluk bölümünde bahsedildiği üzere fethetme ve birleştirme yoluyla bölgesel yayılıma doğru adım adım gerçekleşen aşamaların bir değerlendirmesini vermektedir. III. Salmanassar Dönemi'nde daha da genişleyen imparatorluk sınırları ve fethedilen bölgelere uygulanan gittikçe karmaşıklaşmaya başlayan politika da bunu destekler niteliktedir.

MÖ 745 ile MÖ 612 yıllarını kapsadığı düşünülen bu dönemde Assur'un askeri egemenliğinin tüm Yakındoğu'yu ve kimi zaman da Mısır'ı içerecek şekilde genişlediği görülmektedir. Nitekim imparatorluğun bir diğer aşaması olarak görülen sağlamlaştırmaya yönelik politikanın özellikle III. Tiglat-Pileser'le birlikte uygulanmaya başladığı yapılan

köklü reformlardan anlaşılabilmektedir. Özellikle ordunun örgütlendirilmesinden, eyalet sistemindeki değişikliğe kadar yayılıma dair yapılan her türlü reform da bunu kanıtlayacak şekilde ortaya konulabilmektedir. Sonrasında başa geçen krallar zamanında ise II. Sargon dışında yayılım siyasetindeki gerilemeler ve imparatorluğun içyapısındaki sorunlar ve gerilemeler de teker teker anlatılmaya çalışılmış ve Assur'un bu dönemde girdiği süreç değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tezde son olarak Assur'un imparatorluk yapısı dönem dönem ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitekim bu amaçla ilk olarak yönetim biçimi ele alınmış ve piramit bir şekil gösteren idari yapısı değerlendirilmiştir. Sonrasında yayılıma dair oluşturulan başta eyaletler olmak üzere, vasal devletler, tampon devletler ve bölgeler olarak nitelendirilen bölgelere uygulanan politikanın şekli tartışılmıştır. Son olarak da son derece geniş bir alana yayıldığı görülen Assur İmparatorluğu'nun çok etnik yapıya sahip topluma yönelik uygulamaları belirtilmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

DEVLET VE DEVLET OLUŞUM SÜRECİ

1. DEVLETİN KÖKENİ VE OLUŞUMUNU SAĞLAYAN UNSURLAR

Devlet, ilk kez birkaç binyıl öncesi gibi geç bir tarihte görünen toplumsal bir olgu olarak nitelendirilmektedir ve kökenlerini ve doğuşunu açıklamak amacıyla birçok kuram filozoflar, tarihçiler, siyaset bilimcileri ve son zamanlarda da arkeologlar, sosyologlar ve antropologlar tarafından kendi disiplinlerinin özel bakış açılarına göre ortaya konulmaya çalışılmıştır.[1] Devletin kökeni ve erken evrelerindeki gelişmesi hakkında uzun yıllar boyunca, sayısız görüş ve kuramlar formülleştirilmiştir. Bu kuramlara dair başlıca örnekleri, ilk olarak 1377 yılında İbn-i Haldun'un *Mukaddime*[2] adlı yapıtı, 1532'de Machiavelli hükmetmenin ilkelerini formülleştirdiği *Il Principe* (Prens[3]) adlı eseri oluşturmaktadır. 1583'de yayımlanan *Les six livres de la Republique (*Devletin Altı Kitabı) adlı eserinde, Jean Bodin bir çatışmanın ürünü olarak gördüğü devletin kökenlerini tartışmıştır. Daha sonra ise ilkin Hobbes'un 1642 yılında mutlak monarkları savunmak için yazdığı *Leviathan* ile, Locke'un 1690 yılında ona cevaben yazdığı *Two Treaties on Government* (Yönetim Üzerine İki Deneme) adlı yapıtının ortaya konulduğu dönem, Rousseau'nun 1762'de yayımlanan ve çeşitli kuramların ve tartışmaların hareket noktasını oluşturduğuna inanılan *Du contrat social* (Toplum Sözleşmesi)[4] yapıtıyla son bulmuştur.[5] Devletin kökeni ve gelişmesiyle ilgili oldukça geçmiş tarihlerde başlayan tartışmalarda ortak olan eksik taraf, verilerin sınırlı olması ve böylece az bilinen olguları kendilerine göre değerlendirmeleri olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle devleti inceleyen eski bilginlerin konularını kavrayabilmelerinin

[1] Claessen-Skalnik 1993a, 3.
[2] Haldun 1988.
[3] Machiavelli 1999.
[4] Rousseau 1999.
[5] Claessen-Skalnik 1993a, 7.

önündeki engellerin başında, kendi aralarında bir uzlaşmaya varmamış olmaları ve devlete dair her birinin ayrı ayrı tanımlamaya gitmesi ve de buna bağlı olarak da bir senteze ulaşamamaları gelmektedir. Ayrıca ellerindeki yetersiz verilerle de kuramlarının doğruluğunu, kendi üzerinde çalıştıkları örneklerde kanıtlamayı başarmış olsalar da; söz konusu kuramların tüm dünyayı kapsayan ölçeklerde kullanılmaya çalışıldığında yetersiz oldukları anlaşılmıştır.[6] Başka bir görüşe göre de kuramlar arasındaki uzlaştırılamayacak büyük farklılıkların nedeni, hiçbirinin devleti, sosyolojik bakış açısıyla incelememiş olmasında yatmaktadır. Buna göre, devlet tüm tarih boyunca görülen genel bir olgudur ve devletin doğası ancak, dünya tarihinin geniş ve kapsamlı bir biçimde incelenmesiyle açıkça ortaya konabilir.[7] Sosyolojik devlet anlayışından önceki kuramların tümünün, belli sınıflara özgü kuramlar olduğu düşünülmektedir; fakat devlet kavramının temelde içermiş olduğu nitelikler, geçmişin ve günümüzün devletlerinin, ortak özellikleri bakımından incelenmesiyle bulunabilir.

Devletin oluşumuna, kökenlerine ve gelişimine dair antropolojik açıdan değerlendirmelere bakılacak olunduğunda, öncelikle bütün antropolojik akımların devletin doğuşu konusunu doğrudan doğruya ve çeşitli açılardan ele aldığı anlaşılmaktadır.[8] Devletin kökenlerinin sadece yönetim biçimi olarak değil, aynı zamanda toplumun basamaklanarak örgütlenmesine dayanan sosyo-politik niteliğiyle ele alınmasına dair tartışma, hem antropoloji hem de paleoetnoloji disiplinlerinin merkezinde yer almıştır.[9]

[6] Claessen-Skalnik 1993a, 3-4.
[7] Oppenheimer 1997, 33.
[8] Frangipane 2002, 19.
[9] Frangipane 2002, 13.

1.1. Tarihsel ve Antropolojik Verilerin Kullanıldığı İlk Örnekler

Devletin kaynağına ve oluşum nedenlerine dair felsefi yorumlar bir kenara konulup, ampirik (deneye dayalı) türde çözümlemelere ve bu konunun detaylıca tartışıldığı dönemlere ve kuramlara genel olarak bakıldığında, ilk kaynak olarak, tarihsel ve antropolojik verilere dayalı bir çözümlemeye gitmiş olan Friedrich Engels'in 1884'te yayımlanan, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*[10] adını taşıyan kitabı zikredilebilir. Engels'e göre devlet, gelişen özel mülkiyeti koruma gereğinin artması üzerine kurulmuştur. Bu sebepten dolayı da, devletin sınıf toplumunu korumak amacıyla geliştirildiği düşünülmektedir. Engels'e göre: "Devlet, bir yandan sınıf zıtlıklarını denetim altında tutmak gereksiniminden doğduğu, ama öte yandan sınıflararası kavganın en yoğun noktasında ortaya çıktığı için, normal olarak en güçlü sınıfın, ekonomik bakımdan ağır basan konumda olan sınıfın devletidir ve bu sınıf, onun kanalıyla, aynı zamanda siyasal bakımdan da ağır basan sınıf durumuna gelir. Böylece baskı altındaki sınıfı altta tutmaya ve sömürmeye yarayan yeni yeni araçlar ele geçirmiş olur…".[11]

Engels, daha önceki eseri olan ve 1877–1878 tarihlerinde yayımlanan *Anti Dühring* adlı kitabında, devletin gelişmesiyle ilgili başka bir yol olarak "işlevsel" erkin, yavaş yavaş "sömürücü" erke dönüştüğünü belirtmiştir. Devletin kökeniyle ilgili görüşlerde bulunan bir diğer devlet kuramcısı Krader de Engels'in görüşüne katılır. Krader'e göre: "Topluluğun hizmetçisi onun efendisi durumuna gelir; kabile şefleri toplumun ilkel toplum durumundan sınıf toplumu durumuna geçerek biçim değiştirmesiyle, yöneticilere dönüşürler. Devletin en kaba biçimi, toplumda, içte barışı koruma, dışta savaş yürütme ve topluma su sağlama yollarını denetleme işlevlerini gören doğu despotluğudur. Toplumsal işlevler, savunmanın organları kanalıyla toplumdan bağımsızlaşınca toplum üzerinde egemenlik kurma noktasına geçtiler".[12]

[10] Bkz: Engels 2002.
[11] Engels'den aktaran Claessen-Skalnik 1993a, 8. Ayrıca bkz: Engels 2002, 202-208.
[12] Krader 1975'den aktaran Claessen-Skalnik 1993a, 9.

Engels de *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinde aynı şekilde ilkel topluluktan devletin ortaya çıkışına dek gelişen olayları, bir iç gelişme süreci olarak görmektedir. Üretici güçler gelişince, toplumda üretim fazlalığını kendilerine mal edenlerden dolayı zıt çıkarların belirdiğini ve buna uygun gruplaşmaların ortaya çıktığını; ortak çıkarları savunan temsilcilerin bazen kendi gruplarıyla ya da başka gruplarla çatıştıklarını; çatışmalar artınca vazgeçilmez kimseler durumuna gelip özerklik kazandıklarını ve zamanla tüm topluma egemen olduklarını öne sürerek sınıfsız, yönetimsiz ilkel topluluktan çıkışın sürecini açıklamaya çalışır.[13] Engels'in devletin kökenine ilişkin görüşlerinde, askeri gücün, savaşın ve fethin etkisine önemli bir yer verilmiştir. Ona göre doğuda devletin doğuşunda ayrıca önemli olan diğer unsurlar, bir artı ürünün çıkışı, nüfusun artışı ve tarım toplulukları arasında artan ilişkilerdir. Kamu görevlilerinden (memurlardan) oluşan bir katman, bu etmenleri düzenlediler ve bu yolla, toprak ve öteki zenginlik kaynakları üzerinde özel sahipliğin varlığına dayandırılan toplumda "topluma yararlı işlevleri" yerine getirdiler.[14] Engels, Yunan, Roma ve Cermen tarihlerinden elde ettiği bilgilere göre, sınıf oluşumunun ve sınıf oluşumuyla birlikte devlet erkinin doğuşunun; egemen sınıfın üstünlüğünün kalıcılığını güvence altına almak için bir siyasal erk olarak doğduğunu belirtmektedir. Birbirlerininkiyle çatışan ekonomik çıkarlara sahip sınıflar üzerinde bir erke ihtiyaç duyuldu ve toplumun içinden çıkan; ama kendisini toplumun üstüne koyup, toplumdan gittikçe daha fazla ayrılan söz konusu erk ise devlet olarak tanımlanmıştır.[15]

Devletin kökeni üzerine tartışmalara sebebiyet veren bir diğer kuram, 1850'li yıllarda Hint, Çin, İran gibi daha çok Avrupalı olmayan ülkelerdeki devletin özel karakteri üzerinde duran Marx tarafından geliştirilmiştir. Marx, köy topluluklarında yaşayan üreticilerin sömürülmelerinin çoğu devleti kişileştiren, tanrılaştırılmış ve despotik bir yöneticiye bağlılığa dayandığını öne sürmüştür ve bu durumun da mal, emek biçiminde düzenli ya da düzensiz bir haraç-vergi sağlanmasına yol açtığına inanmaktadır. Devletin bu türünün, sınıf toplumunun ilk biçimine karakterini kazandıran önemli bir etmen olduğunu savunmaktadır. İşte söz konusu ilkel toplum

[13] Engels 2002, 202-208.
[14] Claessen-Skalnik 1993a, 9.
[15] Claessen-Skalnik 1993a, 10.

biçiminden uygar topluma geçişi temsil eden örgütlenme biçimi *Asya Tipi Üretim Tarzı*" olarak tanımlanmıştır.[16]

Söz konusu kavram üzerine çok fazla tartışma olduğundan ve devletin oluşumuna dair önemli bir kuram olduğundan dolayı, biraz daha detaylı incelenmesi gerektiğini düşünüyorum. Asya Tipi Üretim Tarzı'nı uygulayan köy topluluklarını, eski ilkel toplumlardan ayıran temel unsur, tam bağımsızlıklarını yitirmiş olmalarında görülmektedir. Köy toplulukları artık daha büyük bir ekonomik bütünün parçasını meydana getirmekte, devlet otoritesine bağlanmış bulunmaktadırlar.[17] Diğer bir deyişle devlet, "bütün iktisadi alanın yönetimini" elinde bulundurmaktadır.[18] Marx ve Engels'e göre devlet, söz konusu üretimi düzenleme görevini ve iktisadi alanın yönetimini *suyla ilgili* (hidrolik) büyük çalışmalar sayesinde yerine getirmekteydi. Bütün Asyalı iktidarlara düşen görev, kamu hizmetlerinin iyi işlemesi göreviydi.[19] Devlet örgütlenişinin erken biçimlerinin, Marx'ın doğuda bulduklarına benzer olarak birtakım evrensel özellikler gösterdiği düşüncesi, son 40–50 yıl içinde hem Marx'a katılan hem de karşı görüşte olan düşünürler arasında tartışmalara yol açmıştır.[20] Marx'ın düşüncelerini paylaşanlar, daha geniş açıdan geçerli olmasını sağlamak için, kuramı daha da geliştirmiştir. Nitekim Marx'a göre devletin örgütlenmesinde temel öğe *sulama* olarak görülürken, geliştirilmiş kurama göre, "bütün iktisadi yönetimi elinde tutmak" terimi daha da genişletilerek, bunun toprakları kullanma hakkının sırayla değişmesinin denetimi, yolların bakımı ve yol güvenliğinin sağlanması, köylerin göçebe kabilelerin akınlarına ve yabancı istila ordularına karşı savunulması, madenler ve madencilik gibi alanlarda köy topluluklarının imkanlarını aşan bir takım sahaların doğrudan doğruya devlet tarafından işletilmesi gibi, sulama sorunundan önce geldiğine inanılan daha önemli görevler ön plana çıkarılmıştır.[21] Bir bakıma sulama sistemleri ikincil önemde yer alırken, ilk sırada toprağın komünal işleme sistemlerine sahip köy topluluklarıyla

[16] Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı* adlı eserinde diğer üretim tarzlarıyla birlikte ilk kez "Asya Tipi Üretim Tarzı" kavramını da saymaktadır. Bkz: Marx 1992, 11,29-31.
[17] Chesneaux 1970, 40-41.
[18] Welskoph 1957'den aktaran Chesneaux 1970, 41.
[19] Chesneaux 1970, 41.
[20] Bu konudaki tartışmaların bir kısmı için bakınız Wittfogel 1959; Chesneaux 1970; Varga 1970; Lichteim 1970; Godelier 1970; Canale 1970; Melekechvili 1970; Hobsbawm 1985; Hoffmann 1985.
[21] Chesneaux 1970, 42.

siyasal, ideolojik ve ekonomik erke sahip devlet örgütü arasındaki temel sınıf zıtlığının, Asya Tipi Üretim Tarzı olgusunun temelini oluşturduğuna inanılmaktadır. Söz konusu sınıf zıtlığının ve devletin görevlerinin Asya Tipi Üretim Tarzı kavramına göre ne anlama geldiği, daha çok devletin temel belirleyici unsurlarına gireceğinden dolayı daha sonra incelenecektir.

Antropoloji ve diğer disiplinlerde 19.yüzyılın sonlarına doğru evrimci eğilimin yerini, daha çok alan çalışmasına dayalı yeni düşünceler almıştır fakat 20.yy.ın ikinci yarısında evrimci anlayış tekrardan antropolojik yaklaşımlarda tercih edilmeye başlanmıştır.[22] Özellikle Alman sosyolog Oppenheimer, devletin kökeni ve gelişme evreleri ile ilgili hem tarihsel bir çözümleme hem de yaklaşımı bakımından evrimci bir nitelik taşıyan "fetih kuramı" görüşünü ortaya atmıştır. Devleti toplumsal eşitsizliği onaylamak için bir baskı aracı olarak görmesi açısından Oppenheimer, Engels ile ortak bir yönde birleşmektedir. Ayrıca söz konusu eşitsizlik, fetihten ve bir halkın diğerini boyunduruk altına almasından ve de boyun eğdirilen halkın ekonomik bakımdan sömürülmesinden oluşmaktadır. Böylece Oppenheimer'e göre aslında devletin temelinde fetih ve sonrasında ortaya çıkan gelişmeler bulunmaktaydı. Böylesi bir güce sahip olan topluluk ise, örgütlenme yeteneğine ve hareketli olma özelliğine sahip çobanlardır ve çobanlar, hareketsiz tarımcıları yenip boyun eğmeye mecbur bıraktıktan sonra onlardan haraç almaya başlamışlardır. Söz konusu haracı elde etme yolunda gerek duyulan örgüt ise Openheimer'e göre *devlet*'dir.[23] Nitekim Rönesans Dönemi İtalya'sından gelen ve iktidarı kuvvet yoluyla eline geçiren prensle yardımcılarından oluşan çevresini belirtmek amacıyla kullanılan "devlet" kelimesinin kökeni, Oppenheimer tarafından düşüncesini destekleyen bir unsur olarak gözükmekteydi. Bu esası göz önüne alarak, tarihte kurulan ilkel devletlerin oluşumları sırasında hep aynı yolu izlediklerini; yenenlerin, yenilenler üzerinde egemenliğini bir düzene bağlayıp, kendini içten gelecek ayaklanmalar ve dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurum olarak ortaya çıktıklarını

[22] Claessen-Skalnik 1993a, 12.
[23] Claessen-Skalnik 1993a, 13.

belirtmiştir.[24] Oppenheimer'ın fetih kuramına bir kısım bilim adamı katılırken[25]; söz konusu kuramın karşısındaki görüşler, özellikle fethin her zaman devletin oluşumuna yol açmadığını, bazı devletlerin fetih olmaksızın doğup gelişebileceklerini ve fetihten önce toplumda bir şekilde tabakalaşmaya gidilebileceğini öne sürmüşlerdir.[26]

1.2. Yeni Evrimci Antropologlar Tarafından Ortaya Atılan Kuram Ve Modeller

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra evrim kavramı yeniden antropoloji içine girmeye başladıktan sonra devletin kökeni ve gelişmesiyle ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Evrimci antropologların geneli tarafından devletli toplumun ortaya çıkışında yaygın olarak benimsenen temel öğeler arasında ilk olarak, toplumun sınıflara bölünmesi olgusu gelmektedir. Bir diğer unsur ise, merkezi bir yönetimin oluşturulması aşaması ve iktidarı elinde tutan seçkin sınıfın bu doğrultuda bürokrat, asker, din adamı gibi bir dizi yönetim uzmanını geliştirip, kontrolü altına alma yetkisine sahip olmasıdır. Politik bütünleşmenin temel mekanizması olarak iktidarın tek elde toplanması ve çalışma alanlarının her kesiminde uzmanlaşmanın gelişip yayılmaya başlaması, aile bağlarına dayalı toplumlardan devletli topluma doğru giden yolda, yeni evrimci antropologlar tarafından temel kıstaslar olarak kabul edilmiştir.[27]

Evrimci antropologlardan Steward, toplulukların, avcılık ve toplayıcılık seviyesinden devlet düzeyine geçişteki evrelerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Steward'a göre evrimci süreçte temel belirleyici unsur, örgüt, erk ve eşgüdümü gerektiren ve ayrıca çok sayıda insan yoğunlaşmasına sebebiyet veren ve sonunda da devlet oluşumuna kadar varacak sonuçların alt yapısını hazırlayan *sulama*dır.[28]

---

[24] Oppenheimer 1997, 43.
[25] Thurnwald, Amerika'dan elde ettiği verileri kullanarak bu kuramı geliştirirken, Westermann da Afrika'da devletin oluşumunu açıklamak için fetih kuramını kullanmıştır (Claessen-Skalnik 1993, 14).
[26] Devletin oluşmasında tek sorumlu unsurun fetih olmadığına inanan Lowie, karşı görüş olarak "dernekleşme" olgusunu, birlikte davranan birkaç halkın devletin oluşmasına yol açmış olabileceği görüşünü ileri sürmüştür (Claessen-Skalnik 1993a, 13-14).
[27] Frangipane 2002, 19.
[28] Claessen-Skalnik 1993a, 14–15.

Sulamanın bazı koşullarda devletin oluşumuna yol açtığını savunan bir diğer kuramcı Wittfogel'dir. Devletlerin, Asya'nın büyük ırmaklarının sulama sistemlerini yürütmek için, bürokratik yapıların kurulması gerekliliğinden doğduğunu öne süren görüşü "Doğu Despotizm"i ile birleştirerek, *hidrolik toplum* teriminin içeriğini genişletmiştir. Ona göre, söz konusu toplumlar, sulamalı tarım ve buna bağlı gelişme gösteren işler için büyük yapıların yapılması konusunda çok güçlü bir hükümet tarafından yürütülmek zorunda olan tarımsal toplumlardır.[29] Diğer bir deyişle, büyük miktarlardaki suyun kullanımının yönetimi, sağlam bir örgütlenmeyi ortaya çıkaracaktır ve böylesi bir örgütün oluşmasından sonra da işbölümü, yoğun tarım ve geniş çaplı işbirliği gibi belirleyici özellikler taşıyan ve devletin iş yöneticiliği rolünü üstleneceği bir hidrolik ekonomi biçimi gelişecekti.[30]

Sulama sistemlerinin bulunması ve geliştirilmesi ile siyasal örgütlerin gelişmesi arasında bir ilişki bulunmuş olmasına rağmen, bilimsel anlamda, sulamanın devletin oluşum nedeni olarak başlı başına bir etken olarak görülemeyeceği de belirtilmektedir. Nitekim sulama sistemlerine sahip olmadan kurulan devletlerin varlığı ve sulamanın devletin gelişmesine yol açmadığı örneklerin de bulunuyor olması buna kanıt olarak gösterilmektedir.[31] Sulama sistemlerinin örgütlenmesi ve denetlenmesinin, siyasi güçle sıkı bir bağlantısı olduğu saptanmış ve bunun siyasal önderlerin despotik ve bürokratik eğilimlerinin artmalarına yol açtığı öne sürülmüş olsa da; devlet sistemlerinin gelişmesine etkisi açısından yeterli bir kuram olarak görülmemektedir.[32]

Devlet oluşumunun çağdaş etnoarkeolojik modelleri üzerine farklı kategorilendirmelere gidilmiştir. Bunlardan ilkine göre oluşum, sadece niteliksel olarak birbirlerinden farklılaşmaktadır; diğer bir deyişle devlet, *toplumsal eşitsizlik* olgusuna dayandıran kuramlar ile bir tür *toplum sözleşmesi* olayına dayandırılanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Devletin toplumsal eşitsizlik durumunun sürdürülmesine yarayan

[29] Maisels 1999, 341.
[30] Claessen-Skalnik 1993a, 15.
[31] Claessen-Skalnik 1993a, 15–16; devlet oluşum faktörlerinin detaylarını karşılaştırma için bkz: Claessen 1993b, 156–247; Krader 1993, 135-154.
[32] Karşılaştırma için bkz: Krader 1975.

bir örgüt olarak geliştiği görüşüne katılanların başında Engels ve Fried gelmektedir. Nitekim Fried, 1967 yılında *Siyasal Toplumun Evrimi* adını taşıyan çalışmasında toplumları; eşitlikçi, mertebeli, tabakalaşmış ve devletli toplum olmak üzere aşamalandırırken, bunlardan tabakalaşmış ve devletli toplum aşamalarında devletin, güç kullanarak temel kaynaklara ulaşmada eşitsizliği geliştirip sürdürmek için doğmuş olacağını ileri sürmektedir. Bir toplumda tabakalaşma da tıpkı Engels'in düşüncelerinde olduğu gibi Fried için de üretim araçları üzerindeki ortak mülkiyetin yerini özel sahipliğin aldığı zaman ortaya çıkmaktadır.[33] Görüldüğü üzere eşitsizlik temeline dayanan görüşünde ekonomik yöne ağırlık verilmektedir. Aynı bakış açısına sahip diğer bilim adamlarından Steward ve Wittfogel için ise söz konusu eşitsizliğin kaynağı ekonomi değil, ekolojik ve örgütsel özelliklerdir ve onlara göre devlet daha çok içsel gelişmelerin bir sonucudur. Yine devleti eşitsizliğe dayandıran bir diğer grup bilim adamına göre ise; devlet iç etmenlerden değil dış etmenlerden ortaya çıkmıştır. Bu görüşü benimseyenlerden Oppenheimer, daha önce de değinildiği üzere fetih ve savaşı devletin örgütünün doğuşunda temel belirleyici etmen olarak görmektedir ki bu şekilde yenilen halk boyun eğdirilip sömürülmeye başlanır, böylece var olan eşitsizlik durumu devam ederek devlet örgütünü ortaya çıkartır.[34] Oppenheimer ile aynı görüşü savunan ve fetih gibi dış etmeni temel belirleyici olarak gören bir diğer önemli devlet kuramcısı da Carneiro'dur.[35]

Devleti sözleşmeye dayandıran kuramlarda ise; eşitsizlik ve sömürü gibi etmenler de dikkate alınmakta, fakat esas olarak devletin, işbirliğinden ve etkili merkezi yönetimden yararlar elde eden bir halkın ya da toplumsal grubun oluşturduğu yararlı ya da kullanışlı bir dernek olarak doğup geliştiğine inanılmaktadır. Bu görüşte olan kuramcıların başında Service gelmektedir. [36] Service, 1975'de *Devletin ve Uygarlığın Kökenleri* adlı yapıtında, özetle esas olarak ekonomik eşitsizliğin, siyasi güç yapılarının gelişmesinin temel öğesini oluşturduğu kuramının tam tersi bir düşünceyi

[33] Claessen-Skalnik 1993a, 16-17, 23.
[34] Oppenheimer, devletin oluşumunda belirleyici faktör olan fetih ve savaşı ve de beraberinde toplumda görülen farklılaşmayı aşama aşama incelemiştir. Oppenheimer 1997, 64-81.
[35]Claessen-Skalnik 1993a, 18. İlerleyen sayfalarda Carneiro, devlet oluşumuna dair yapılan diğer bir kategorilendirme içinde daha detaylı ele alınacaktır.
[36] Claessen-Skalnik 1993a, 23-24.

savunmaktadır. Ona göre, siyasal önderlik başlangıçta ekonomik farklılıklarla değil, kişisel niteliklerle bağlantılıdır. Önderin konumu ise işini iyi ve adaletli yapmasıyla güçlenir. Karizmatik önderlerin konumunun *memurluk makamları* durumuna dönüşümü de kalıtsallığın babadan oğula geçmesiyle eşitsizliğin kurumsallaştırılmasıyla olacaktır. Ayrıca Service, ekonomik tabakalaşmayı, diğer bir deyişle temel kaynaklara ulaşmada eşitsizlik olgusunu kabul eder; fakat toplumların sömürüldükleri düşüncesine karşı çıkar ki ona göre devlet çatışma sonucunda ortaya çıkmamıştır ve erken devletlerde sınıf çatışmalarının bulunduğunu gösteren bir kanıt da bulunmamaktadır.[37]

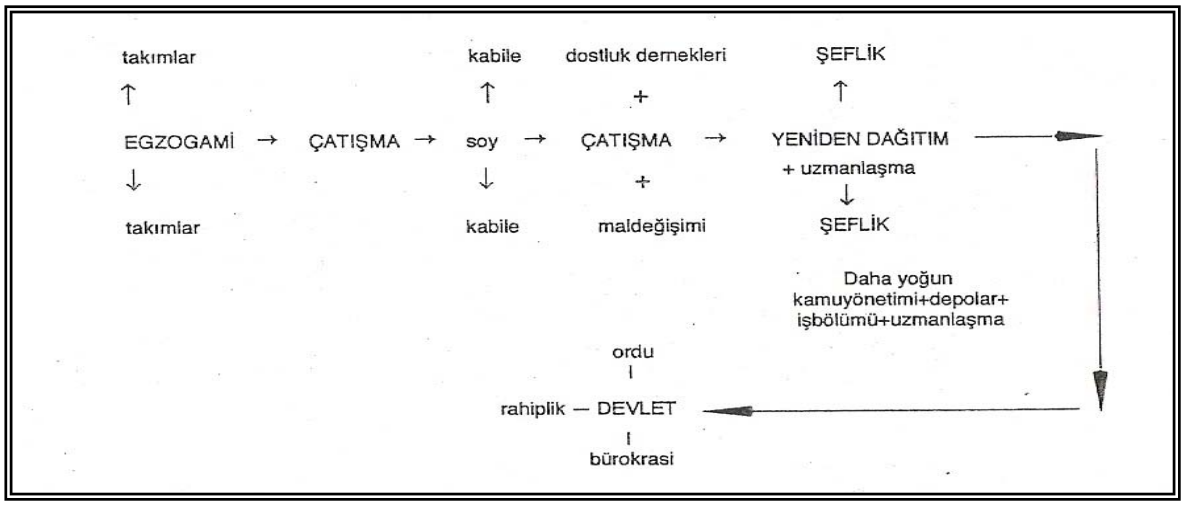
Devlet oluşumuna dair tartışmalar biraz daha detaylı incelenerek, etnoarkeolojik modellerin bir diğerine bakılacak olunduğunda; burada da kuramların iki geniş kategori altında toplandığı görülmektedir. İlk kategoriye dayanak noktası "çıkar" olan *Menajeryal Model* olarak adlandırılan model girmekteyken, ikinci kategoriye de çıkış noktası "çatışma" olan ve *Baskı Modeli* adı altında kategorilendirilen model girmektedir.

İlk modele giren kuramcılardan biri olan Service önceki kategorilendirmede devleti, sözleşmeye dayandıran kuramcılar arasına girmekteyken; burada da yine benzer bir konumda yer almaktadır. Service'e göre, daha yüksek bir toplumsal örgütlenmeye yol açan temel itici güç daha önce de belirtildiği gibi *çatışma* yoluyla değil, [çatışmaya gerek kalmadan] *çıkar* temasına dayanan ve merkezden yönetilen bir işbölümü yoluyla sağlanan işbirliği sayesinde gerçekleşmektedir.[38] Biraz daha açılacak olursa, *büyük adam* olarak adlandırılan şef, kariyerine bir savaş önderi olarak değil, kendi çabasıyla elde ettiği artıları dağıtarak ve aynı zamanda sahip oldukları üzerinde denetimi ele geçirerek, kendi yararına olan zanaatlarda uzmanlaşmayı besleyebilecek duruma gelir. Böylece şef, hem savaşçı hem de su denetleme projesi gibi üretici amaçlarla oluşturmuş olduğu işgücünü harekete geçirebilecek konuma gelebilmektedir.[39] Bununla birlikte de

[37] Service 1975, 283-301.
[38] Maisels 1999, 327-328.
[39] Söz konusu şeflik veya *büyük adamlık* gibi makamların toplumsal dönüşümü sağlayabilmedeki yetersizliği ve şefin, kamu yararına çalışan biri olarak ortaya çıkmasına izin veren başka kurumsal

toplumlar yapısal değişiklik geçirerek, yeni bir düzey olan *klasik arkaik devlet* düzeyine ulaşabilmektedirler.[40] (Tablo 1)

Tablo 1 **Service'e Göre Devletin Evrimi Modeli**

Menajeryal Model'e giren ve bu akımın bir başka kolu olan *bilgilenim* düşünce okulunun en iyi temsilcileri olarak düşünülen kuramcıların başında Flannery, Wright ve Johnson gelmektedir.[41] Onlara göre devlet, ağırlıkla kendi yarattıklarının sonucu olarak alt sistemler arasındaki bilgilenim akışının düzenleyicisi ve yürütücüsü şeklinde bir işleve sahiptir. Söz konusu düşüncenin savunucularından Wright, devleti, "güncel kararlar alan ve bu kararları depolayıp diğer örgütlere aktaran uzmanlaşmış karar alma örgütlerine sahip olan bir toplum" olarak tanımlamıştır. Nitekim "kararlarını aktardığı diğer örgütler de bu sayede hem içsel hem de dışsal olarak uzmanlaşabilmişlerdir".[42] Savunulan kurama göre, uzmanlaşmış olan örgüt, daha alttaki ve bütünleşmiş bir düzeyden alınıp, en üst düzeye getirilir ve söz konusu örgüt, buradan tüm yapıya ulaşıp onu yeniden düzenler. Bir bakıma devletin doğuşu, bir üst örgütsel düzeye yükselme anlamında *terfi* olarak görülmektedir ve terfi sürecinde de kurum bir sisteme hizmet

yapıların da olması gerekliliği, Service'e karşı görüşte olanların temel dayanağı olmuştur. (Maisels 1999, 334).

[40] Maisels 1999, 326.

[41] Flannery'nin uygarlıkların evrimiyle ilgili kuramı hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Flannery 1972, 399–426. Wright'ın devletin kökeni hakkındaki görüşleri için bkz: Wright 1978, 49-68

[42] Wright 1978'den aktaran Maisels 1999, 336.

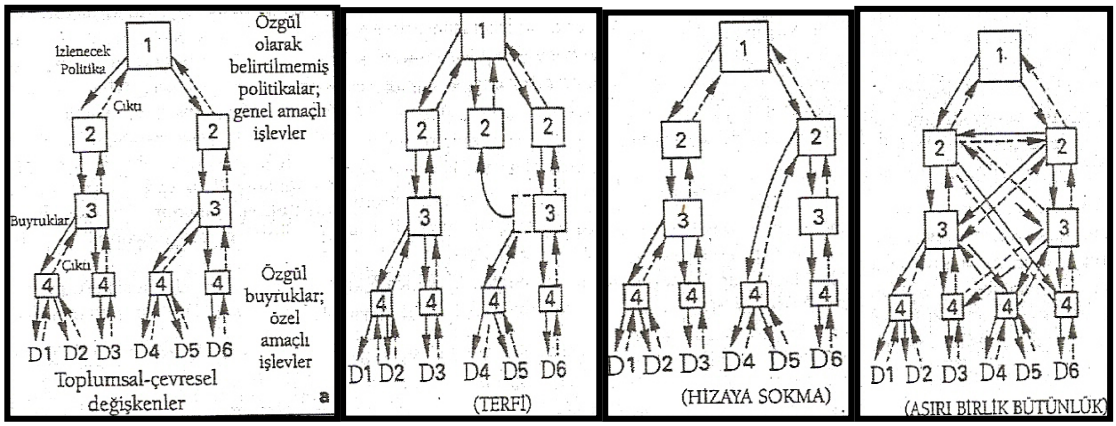
eden kurum olmaktan çıkarak kendine hizmet eden bir kurum olmaya doğru evrilir.[43] Flannery'nin kendi sözleriyle bu konuda geliştirdiği hiyerarşi kuramı açıklanacak olursa:

"En alttakinden, en üsttekine ve en geneline kadar bir hiyerarşiye sokulmuş alt sistemler dizisinden oluşan bir hiyerarşi söz konusudur. Her bir alt sistem, bir denetim aygıtı tarafından düzene sokulmuştur ve söz konusu aygıtın görevi de alt sistem içindeki tüm değişkenleri, sistemin varlığını sürdürmesini tehlikeye düşürmeden koruyabilmektir. Ürün alınan bitkilerle ilgili iş yönetimi, bir alt basamak denetimi tarafından düzenlenmiş olabilir; hasatların ve artıların dağıtılması ise, takvime bağlı ritüellerce veya hiyerarşinin orta düzeylerinde bulunan grup önderlerince düzenlenmiş olabilir."[44]

Alt basamak kuruluşları, hedeflerine toplumsal ve çevresel baskı olduğu durumlarda ulaşamadıkları zaman, bir üst basamaktaki onun işlevini geçici olarak üstlenir. Flannery bu durumu "hizaya sokma" süreci olarak adlandırır. Böyle bir durumun gerçekleştiği hallerde, bir kurumun başarısız olması tüm sistemi tehlikeye soktuğu için hiyerarşinin tepesinde, daha güçlü ve daha merkezi bir yönetime ihtiyaç duyulması gereksinimden dolayı, merkezileşme ve kurumlar arasında ayrım gütme belli bir düzeye ulaştığı zaman devletin ortaya çıktığı görülmektedir.[45] Tüm bu gelişmelere bağlı olarak, takımların kabilelere, şefliklere ve devletlere evriminde, temel belirleyicilerinden biri olarak, enformasyon işleme, depolama ve çözümleme kapasitesinde görülen yavaş artışlar dikkate alınmaktadır.[46] (Tablo 2)

[43] MÖ 3000'de Güney Mezopotamya tapınak yapıları içinde dinsel olmayan konutlardan Sümer sarayının doğuşu, önceki şeflik aşamasında rahiplik konumundan krallığın gelişmesine doğru gerçekleşen dönüşüm olarak tanımlanmaktadır. Nitekim üst basamak kurumları, elde edilen ürünlere ulaşma çabası içine girmeden, ürünleri belli sınırlar içinde tutmakla yükümlü olan alt basamak kurumların işleyişlerini denetleme işlevi görmektedirler. Maisels 1999, 337.
[44] Flannery 1972'den aktaran Maisels 1999, 337-338.
[45] Flannery 1972, 423.
[46] Maisels 1999, 338.

Tablo 2 Flannery'e göre Hiyerarşik Denetimin İşleyişi Modelleri

a- Toplumsal ve Çevresel Değişkenler Örneği
Birbirini izleyen her bir üst basamak, kendisinin bir altındaki basamağın çıktısını düzenler.

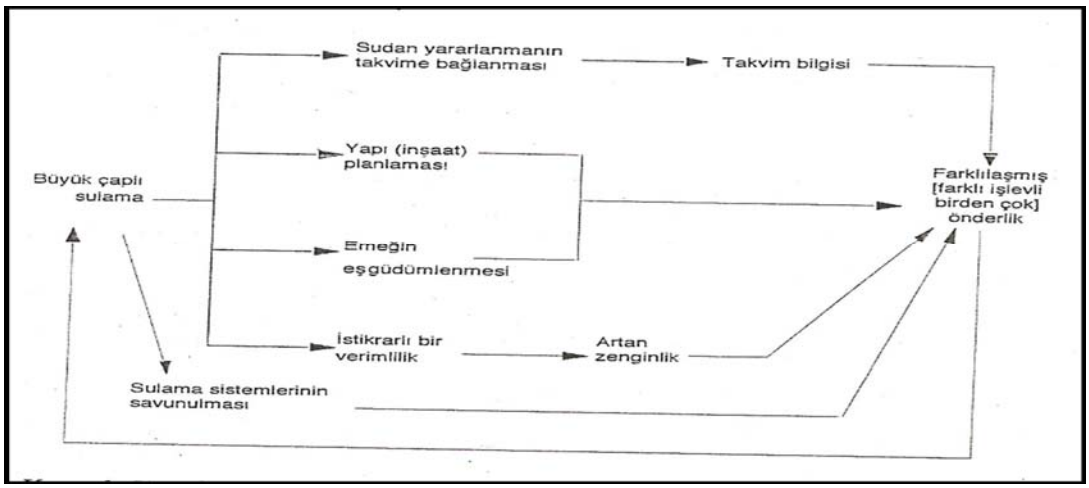
b- Terfi Modeli
Bir üçüncü basamak kurumunun işlevinin, ikinci basamakta önemli bir konuma yükseldiği terfi modeli.

c- Hizaya Sokma
İkinci basamak denetiminin, üçü atlayarak dördüncü basamak kurumunun çıktısını düzenlediği model.

d- Aşırı Birlik ve Bütünlük Örneği
Çeşitli basamaktaki kurumlarla doğrudan bağkuran model.

Söz konusu kategorilendirmede yine Menajeryal Model'e giren son örnek daha önce de yeni evrimcilerle birlikte adı geçen kuramcılardan Wittfogel'dir. Belirtildiği üzere Wittfogel'e göre *sulama*, devletleşme sürecinde temel belirleyici unsur olarak belirtilmiştir ve *hidrolik toplum* olarak adlandırdığı terim, sulamalı tarımsal işleri ve söz konusu işlerle birlikte gelişme eğilimi gösteren olayları kapsamaktadır. Söz konusu gelişmeler sonucunda ise, büyük yapılar yapılmaya başlanır ve çok güçlü bir hükümet tarafından idare edilen tarımsal toplumlar ortaya çıkar (Tablo 3).

Tablo 3 Wittfogel'in Devletin Kökenine Dair Menajerlik Kuramı

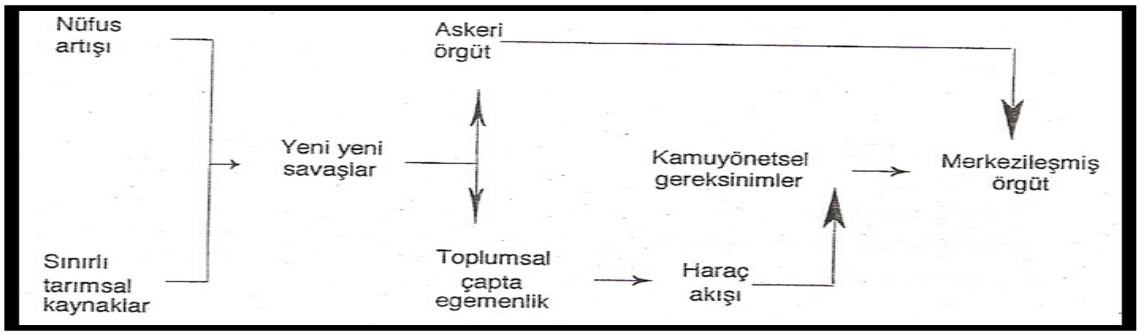
Wittfogel'in kuramı pek çok olguya uygun bulunmamıştır. Bunların başında Fırat, Dicle, İndus gibi tüm uygarlık ırmaklarının hidrolik rejimlerinin ve topolojilerinin birbirinden büyük farklılıklar göstermesi gelmektedir. Ayrıca özellikle Mezopotamya için böylesi bir sulamanın bulunmadığı durumlarda bile Wittfogel'in belirtmiş olduğu gelişmelerin gerçekleşebileceği[47] ve sulamanın yine Mezopotamya'da devletin doğuşundan önce de görüldüğü, karşı görüş olarak öne sürülmüştür.[48]

Yapılmış olan kategorilendirmede Menajeryal Model'den sonra ikinci model olarak, çıkış noktası *çatışma'*ya dayalı olan Baskı Modeli gelmektedir. En büyük temsilcisi olarak ise *toplumsal sınırlılık* kavramına, ekolojik ve fetih etmenini de ekleyen Carneiro gösterilmektedir.[49] Carneiro, *Devletin Kökeni Hakkında Bir Kuram* adlı makalesinde, nüfus baskısı olgusunu, devletliğe doğru evrimin en temel gücü olarak görmektedir. Kuramı diğer fetih kuramlarına göre daha incelikli görülmektedir. Nitekim Carneiro, nüfus baskısını savaş ve fetih ile birlikte ele almıştır ve söz konusu etmenlerin devleti, sadece bazı özel koşullar altında yaratabilecek düzenekler olduklarını öne sürmüştür. Teorisi biraz açılacak olursa; ilk koşul olarak artan nüfusa sahip bir topluluğun dağlarla, çöllerle ve ormanlarla kaplı bir alanda yaşaması gibi *çevresel sınırlılıkları* ortaya koyar. İkinci koşul olarak, doğal sınırları bulunmayan ve diğer kabilelerle çevrilmiş olan bir kabilenin topraklarını genişletememesi gibi *toplumsal sınırlılık* şartını koymuştur. Tüm bu şartlara bağlı olarak da nüfus artışının ortaya çıktığı durumda nüfus baskısı ortaya çıkmaktadır ve belli bir süre sonra da kabile topraklarını genişletmenin tek yolu olarak diğer kabilelere fetihler düzenlemeye başlamaktadır.[50] Bu aşamadan sonra yenilen tarafın varlığını sürdürmek için, yenen tarafa istenilen haracı verme zorunluluğuna dair görüşü Oppenheimer ile ortak noktalar taşır. Bu sürecin sonunda da, toprakların tümü yenilen halkları uyruk konumuna sokacaktır ve güçlü etnik grubun egemenliği altına girmeye mecbur bırakacaktır.[51] Carneiro devlet oluşumuna dair oluşturulan ve Fetih Devlet Modeli olarak bilinen kurama ekolojik

[47] Adams 1966, 67; Carneiro 1970, 734.
[48] Maisels 1999, 344.
[49] Maisels 1999, 346.
[50] Carneiro 1970, 735.
[51] Claessen-Skalnik 1993a, 18; Teorisinin daha detaylı incelenmesi için bkz: Carneiro 1970, 733-738. Ayrıca Oppenheimer ile karşılaştırmak için bkz: Oppenheimer 1997.

eklemeler yapmış ve devletin söz konusu sınırlılıklar sonucunda ortaya çıktığını öne sürmüştür. Fakat savunduğu hem doğal hem de toplumsal sınırlılıklar içinde, devlet yapılanmasının hiçbir olgusal, içsel doğuş sürecinin ileri sürülmemiş olduğu düşünülmektedir. Kuramında, boyun eğdirilen ülkenin bulunduğu coğrafi konumdan dolayı ülkesini terk edememesi ve diğer toplumlarca kuşatılmaları sonucunda, ilk topluluk üstü siyasal birimlerin ortaya çıktığını ve köyden şefliğe, devlete, imparatorluğa gidişin de, topluluklar arası yarışmanın doğrudan sonucu olduğunu ileri sürmektedir.[52] (Tablo 4) Carneiro'nun kuramının, yöneticilerin haraç-vergi alan savaşçılardan oluştuklarını veya böylesi savaşçıları kullandıklarını öne sürmesi dışında mertebelerin oluşması ya da tabakalaşma hakkında çok az şey ortaya koyduğu düşünülmektedir.[53]

Tablo 4 Carneiro'nun Devletin Kökenine İlişkin Dış Çatışma Kuramı

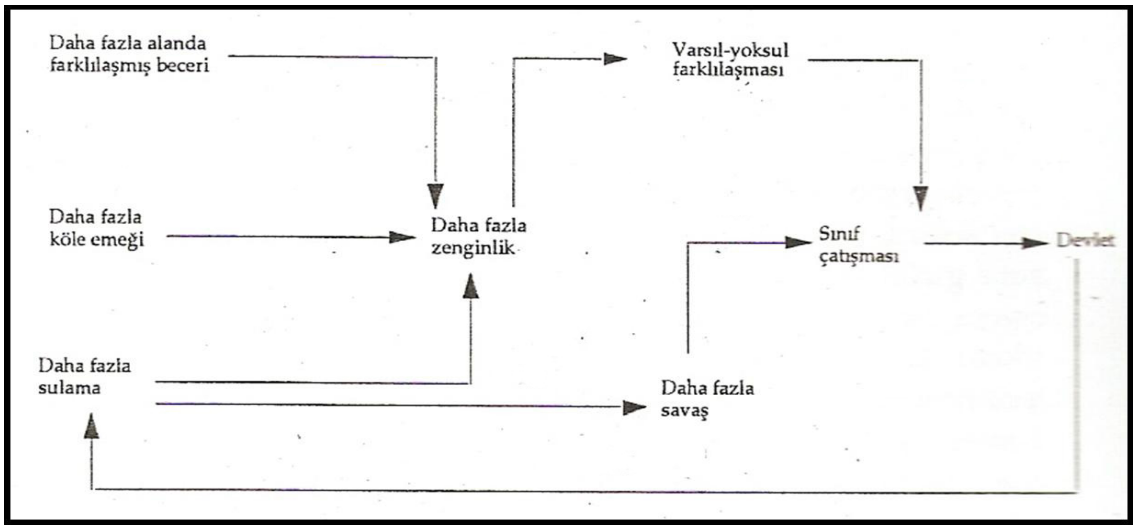

Baskı modelleri içine giren diğer bir model de tabakalaşma modelidir ve devletin Yakındoğu'daki doğuşu üzerine sınıf tabakalaşması modelini inceleyen Sümerolog Diakonoff söz konusu modelin savunucularından biri olarak görülmektedir. Diakonoff, Marksist tabakalaşma modelini geliştirmiştir. Buna göre, devlet, ekonomik açıdan güçlü olan bir sınıfın toplumun üretim araçlarının denetimini ele geçirmesiyle birlikte ortaya çıkan bir tabakalaşma düzeninin, siyasi ve askeri araçlarla korunması amacıyla oluşmuştur. Söz konusu gelişme esnasında toplumsal kaynakların denetlenmesi üzerine baş gösteren sınıf kavgasına tepki olarak devlet, sınıf çatışmasını sınırlamak için ortaya

[52] Maisels 1999, 346-347. Ayrıca savaşın ve topluluklar arası yarışmanın gelişimi ile ilgili detaylı anlatımı için bkz: Carneiro 1978, 210-211.
[53] Maisels 1999, 347-348.

çıkmaktadır ve bu da, daha önceden ekonomik bakımdan güçlü konuma gelmiş kişilerin çıkarına uygun bir biçimde yürütülmesiyle gerçekleşmektedir[54] (Tablo 5).

Tablo 5 Diakonoff'un Devletin Kökenine Dair Dış Çatışma Kuramı

Tabakalaşma modelinin geçerliliği konusunda belirli şartların ortaya konulmasına gerek olduğuna inanılmaktadır. Söz konusu şartların başında üretim araçlarının denetimi üzerinde önemle durulması gelmektedir. Ayrıca modelin tek nedenli bir model olmaktan çıkarılıp, birden fazla sürecin birlikte işlediğinin kabul edilmesi gerektiğine ve devletin, ideolojik, ekonomik ve askeri güçler arasında bir yarışma olarak değerlendirilip, bütünsel bir siyasal sistem olarak ele alınması gerektiği öne sürülmektedir.[55]

[54] Maisels 1999, 349-350. Söz konusu modeli ilk olarak ele almış olan Engels için bkz: Engels 2002 ve yine aynı modeli destekleyerek, devlet kuramının merkezinde bir tabakalaşma düzeni olduğunu düşünen ve toplumun farklı üyelerinin temel gereksinimlere ulaşma yolunda, farklılaşmış haklara sahip oldukları bir sistemin bulunduğunu öne süren M. Fried'ın görüşünün detayları için bkz: Fried 1978, 35-48.
[55] Maisels 1999, 353.

2- DEVLET ÖNCESİ TOPLUMDAN DEVLETLİ TOPLUMA DÖNÜŞÜM SÜRECİNDEKİ ETMENLER VE GEÇİRİLEN AŞAMALAR

Devlet öncesi toplumdan devletli topluma geçiş aşamasındaki etmenlerin ve geçirilen aşamaların tek bir nedene bağlı olamayacağı, coğrafi konum, nüfus öğesi, siyasal kuruluşlar arası alışveriş, savaş, ekolojik koşullar gibi dış etmenlerin yanı sıra, çeşitli içsel ve kültürel etmenlerden oluşan, sistemsel çok nedenli bir süreç olarak ortaya çıkabileceği anlaşılmaktadır. Söz konusu etmenlerden herhangi biri harekete geçtiğinde ise diğerlerini de tetikleyip harekete geçirdiğine ve her bir etmenin, devletin genel çizgisinde değişikliklere yol açtığına inanılmaktadır.[56]

2.1. Dış Etmenler

Dış etmenlerden ilki olan coğrafi etmen, içinde bulunulan çevrenin toprak veya iklim türü gibi fiziksel koşullarıyla değil, bulunduğu konuma göre devletin oluşabileceğini gösteren önemli bir gösterge olarak düşünülmektedir. Ayrıca ticaret limanlarının ve ticaret yollarının uçlarındaki mola yerlerinin, ırmak ağızlarındaki yerleşim bölgelerinin, devletin gelişmesiyle ilişki içinde oldukları üzerinde durulmaktadır.[57] Söz konusu coğrafi niteliklerin, devlet oluşumunda başlı başına bir etmen olarak değil, sadece yardımcı birer faktör olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Devlet oluşumunun diğer belirleyici faktörü olarak nüfus etmeni üzerinde durulmuştur. Ancak yine burada da nüfus tek başına bir etmen olarak kabul edilmez. Nitekim nüfus artışının ya da azalmasının, devlete geçmeden önce veya sonrasında da görülebilecek bir husus olduğu düşünülmektedir. Bu unsurun devletin oluşumuyla

[56] Cohen 1993, 44.
[57] Cohen 1993, 55-56. Örnek olarak, Akdeniz'in kent devletlerinde, ticaretle uğraşan toplulukların, çevredeki insanları çekerek nüfuslarını arttırdıkları ve hinterlantlarındaki birçok bölgeden önce merkezileşmiş siyasal sistem oluşturduklarını gösteren kanıtların bulunması söylenmektedir.

ilişkisini açıklıkla ortaya koyabilecek verilerin çok fazla bulunmadığına inanılmaktadır. Her ne kadar yapılan bazı araştırmalarda nüfusun şefliklerin ortaya çıkmasından önce ve devletlerin ortaya çıkmalarından sonra arttığı yönünde görüşler bulunsa da; bu durumdan çıkarılan sonuç, birbirinden bağımsız yerler arasında belirli bir biçimde rekabetin temellerini attığı yönünde olmuştur. Ayrıca devletin daha büyük çapta toplumsal birimlerin doğması için koşulları yarattığı; ancak kendisinin ortaya çıkabilmesinin nüfus artışına bağlı olamayacağı öne sürülmektedir.[58]

Coğrafya ve nüfus etmeni dışında devletleşmeye sebep olup olamayacağı sorgulanan etmenlerden; siyasal kuruluşlar arası alışveriş, savaş ve barışçı ittifaklar ve hegemonya kurmalar gibi dış ilişkilerin, merkezileşmiş siyasal kuruluşların ortaya çıkmalarına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.[59] Söz konusu dış ilişkilerden ilkini oluşturan siyasal kuruluşlar arası alışveriş (ticaret) etmeni ve devletlerin doğuşuyla arasındaki bağlantıyla ilgili çeşitli görüşler de bulunmaktadır.[60] Devlet öncesi siyasi kuruluşun, önemli bir uzak ticaret ağının birleşim noktasında veya yakınındaysa yerel önderlikte güç sahibi olanların, bölgedeki ticaret üzerinde denetim sağlayarak güçlerini daha da arttırabileceklerine inanılmaktadır. Bu amaçla da ilk olarak daha büyük bir askeri kapasiteye, ticaretle ilgili işlerini yürütecek uzman memurlara ihtiyaçları olacağı düşünülmektedir. Bu sayede gelişmeye başlayan örgütlenmenin sonucunda da, hükümetle ticaretin birbirine sıkı bir şekilde bağlandığı ticaret devletlerinin ortaya çıkabileceği öne sürülmektedir.[61] Söz konusu durumda uzak ticaret, diğer etkenlere de bağlı olarak devletleşmenin bir nedeniyken, aynı zamanda devlet oluşumundan sonra da artış gösterebilecek bir sonuç olarak görülmektedir.

---

[58] Nüfus ve devlet oluşumuyla ilgili bağıntının demografik bakımdan değil de toplulukların, toplumsal ve ekonomik birim başına düşen daha fazla insanı eşgüdümleyebilmek ve örgütlendirebilmek için ihtiyaç duyabileceğine değinilmektedir (Cohen 1993, 56-62). Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz: Service 1975, 276-278.

[59] Cohen 1993, 62.

[60] Ticaret etmenini belirleyici unsurlardan biri olarak gören başlıca isimler arasında yer alan K. Polanyi ve Braudel gibi düşünürler, özellikle uzak bölgeler arası ticaretin önemine değinmişlerdir (Cohen 1993, 63). Ayrıca ticaret faktörünün devletin oluşumuyla ilgili nedensel ilişkisini, Güneybatı İran bölgesini inceleyerek ortaya koymaya çalışan H.Wright ve G. Johnson, ticaretin hacminin devletin kurulmasından sonraki tarihlere kadar çok fazla artmadığını ve söz konusu etmenin sanıldığı gibi başlı başına bir özellik olamayacağını ileri sürmüştür (Wright ve Johnson 1975; 267-289).

[61] Wright ve Johnson 1975, 277; Cohen 1993, 64.

Devletliğin hem bir nedeni hem de bir sonucu olarak görülen diğer bir dış etmen olan savaş, daha önceki bölümde de belirtildiği üzere çeşitli devlet kuramcıları tarafından da savunulmuştur. Söz konusu görüşe sahip kuramcıların temel savunusu, kısaca yenen halk grubunun fethettiği toprak üzerindeki yönetimlerini yürütebilmeleri için bir kamu yönetimi sistemi geliştirmeleri gerekliliği üzerineydi. Burada savaşa dair değinilecek olan bir diğer husus ise, başarılı bir savaşın ileri düzeyde bir itaat ilişkisini gerektirdiği yönünde olmuştur. İtaat, merkezileşmemiş toplumların askeri örgütlerinde yaygın olarak görülmekteyken, merkezileşmiş toplumlardaysa hem askeri hem de yönetimsel düzeyde evrensel nitelik gösteren bir davranış olarak belirtilmiştir. Bir bakıma "ordu içinde itaat, siyasal topluluk içinde itaate götürmektedir" ve bu nedenle askeri topluluğun daha da gelişmesine destek olmaktadır.[62] Başka bir görüşe göre ise, askeri yetenek durumunun örgütlenmeye bağlı bir değişken olduğu ve orduda örgütlenme alanlarındaki başarılarda görülen artışın, siyasal alandakiyle bağlantılı olduğu yönündeki görüşün doğru olmadığı öne sürülmektedir. Bir bakıma askerlik, başlı başına bir değişken olarak görülmemektedir. Aynı şekilde savaş da, devletin oluşumunun hem bir itici gücü, hem de devletin oluşmasının bir sonucu olabilmektedir.[63]

Buraya kadar değinilen ve bir halkın diğer halklarla yapmış olduğu savaşların, fetihlerin, ticaretin, belli bir alanda egemenlik kurma yolunda girdiği etnik ve ekolojik nitelikli yarışmaların, askerlik teknolojisindeki üstünlüklerin, yağmalama amaçlı saldırılara savunma tepkileri gibi dış ilişkilerin, daha ileri derecede merkezi devletlerin ortaya çıkmasına ve hiyerarşik yapılı erken devletlerin gelişmesine katkıda bulunduğunu ortaya koyar niteliktedir.[64]

[62] Otterbein 1970, 28'den aktaran Cohen 1993, 65.
[63] Cohen 1993, 71.
[64] Cohen 1993, 73.

2.2. İç Etmenler

Devletin oluşumunu sağlayan iç etmenlere geçilecek olunduğunda, özellikle Marksist yaklaşımın kıstas olarak alındığı anlaşılmaktadır.[65] Nitekim söz konusu anlayışa göre, toplumlar içerisindeki uzmanlaşmış kurumların doğalarındaki değişimlerle birlikte gelişen toplumsal tabakalaşmanın birçok değişkene sebebiyet verdiği düşünülmesinin yanında esasen, devletlerin oluşum sebebi olarak sınıfsal bir tabanın varlığı ön plana çıkarılmaktadır.[66] Söz konusu Marksist kuramı savunanlara karşı görüşte olanlar ise[67], sosyo-ekonomik örgütlenmenin gelişmiş bir biçimi olan devletin ortaya çıkmasından sonra, tabakalaşmış bir toplumun varlığından söz edilebileceğini öne sürmektedirler. Diğer bir deyişle, yönetici sınıfın gücünün ve zenginliğinin, diğer sınıflardan daha fazla olduğu konusunda Marksist yaklaşıma katılmakla birlikte; böylesi bir durumun oluşmasının devletleşmenin nedeni değil, sonucu olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bir bakıma Marx'ın devlet oluşumunun temel belirleyicisi olarak gördüğü sınıf temelinin nedenlerinin, toplumun hem içinde hem de dışında başka yerlerde aranması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Devlet öncesi toplumdan devletli topluma geçişte önemli bir etken olan, yeni bir toplumun ve siyasal kuruluşun temelini oluşturan ve de kaynaklara eşitsiz ulaşma yönünde önemli gelişmelerin temellerini belirleyen unsur olarak görülen "mülkiyet", aynı zamanda toplum içindeki tabakalaşmayı da beraberinde getirmektedir.[68] Bu sayede oluşan yeni toplum ise, toplum içindeki diğer gruplarla kurulan ilişkilerin sürekliliğini sağlamaktadır. Diğer bir deyişle, mülkiyeti elinde tutan kesim, grupları birlik içinde tutmaktadır ve onların iç çatışmalara bağlı olarak bölünüp, dağılmalarını ve de geçimlerini sağlamak için çevrelerinde başka kaynaklar aramalarını engelleyici bir özelliğe sahiptir. Mülkiyet temeline dayalı olan ve çeşitli grupları bir arada tutarak daha da güçlenen toplum içinde

[65] Özellikle G.Childe, Marksist bakış açısından yararlanarak ve arkeolojik verileri kullanarak, toplumların dönüşümlerindeki etmenleri inceleyen ilk bilim adamlarından biridir. (Childe için daha detaylı olarak bkz: Childe 1996); aynı şekilde Fried da Marksist yaklaşımın savunucularından biri olarak, devletleri, sınıfsal bir tabana oturtturmaktadır. Bu konudaki görüşleri için bkz: Fried 1978, 35-48.
[66] Cohen 1993, 74.
[67] Devletlerin sınıfsal tabakalaşmaya bağlı olamayacağını düşünenler arasında olan ve bu konuda çeşitli incelemelerde bulunanlardan biri Service'dir. Ona göre erken devletler, toplum içindeki güçlü grupların zenginliklerini ve eşitsiz haklarını korumak yönünde gösterilen bir çabalama sonucunda ortaya çıkmış olacağına dair çok az kanıt bulunmaktadır (Service 1975, 282-286).
[68] Cohen 1993, 74-75.

oluşan siyasal kuruluş, çeşitli aile gruplarına veya köy, klan gibi kuruluşların üyelerinin kendi aralarında bir şekilde kurmuş olduğu bağlara göre gruplara ayrılmıştır. Söz konusu gruplar içinde, dolayısıyla toplum içinde, devletin oluşumunda önemli bir özellik olarak görülen mertebe farklılıkları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir bakıma her halkın içinde görülen statü ve mertebe farklılıkları, aynı zamanda toplumsal sınıfların ve devletin ortaya çıkması için temel etmen olarak nitelendirilmektedir.[69]

Devlet öncesi toplumlarda yaygın olarak görülen mertebe farkları, diğer bir deyişle, bir sülalenin en yaşlısı olma, yerel başkanlık gibi, topluluk içinde önemli bir saygınlığa ulaşmış insanların görevlerinin süreklilik göstermesi, söz konusu toplumlarda evrensel bir özellik olarak görülmektedir. Belli bir hiyerarşiye göre düzenlenmiş olan mertebelendirme ise, bir kurucu atanın soyundan geldiklerine inanan topluluk üyelerinin söz konusu ataya yakınlık derecelerine göre gerçekleşmektedir ve bu farklılaşmayla birlikte, toplum içinde yukarı ya da aşağı konumlu olma gibi kavramlar gelişmeye başlamıştır.[70] Üzerinde önemle durulması gereken ve mertebe farklarının temelinde bulunan unsur, belli bir soydan gelme, hakların ve görevlerin çeşitli kan akrabalığı ölçütlerine göre belirlenmesidir. Nitekim soylar, toplumsal konumların veya toplumsal mülkün, kuşaktan kuşağa geçirilmesini sağlamak ve temelde de, üzerinde yaşadıkları toprağın denetimi gibi amaçlara sahiptirler. Toplum içinde otorite ve hakların da, akrabalık ve soy konumlarına bağlı olarak yaratılıp kullanıldığı görülmektedir. Örnek verilecek olursa, yargılama yetkisine sahip olan bir kimsenin bu yetkiyi elinde tutmasının, bir akrabalık konumu ya da bir makam nedeniyle olduğu ve makamın da yine soya bağlı olduğu düşünülmektedir.[71] Bu durumun başlıca sebebi olarak, soyun bağlı olduğu ataların, toplumsal yapının sürekliliğini simgeledikleri ve sahip oldukları otoritenin de, gelecek kuşaklara aktarılmada birer simge durumunda olduğu vurgulanmaktadır. Soy tarafından belirlenen atalara tapınma ise, yönetme ve yargılama yetki alanının bir temele dayandırılması anlamına gelmektedir ve topluluğun bütün üyelerinin rızasını elde etme olanağı sağlamaktadır. [72]

[69] Maisels 1999, 357; Cohen 1993, 76-77.
[70] Cohen 1993, 77.
[71] Maisels 1999, 380-381.
[72] Maisels 1999, 381.

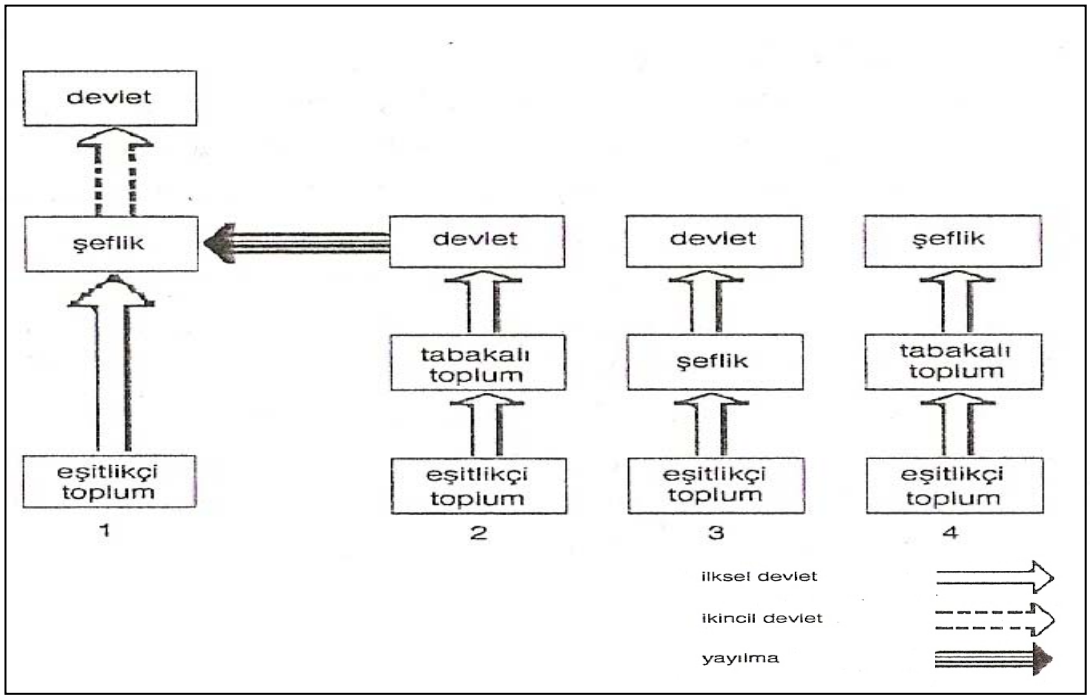
Soya dayalı devlet öncesi toplumların içyapısına bakılacak olduğunda, sadece söz konusu topluluğun kurucu grubunun soyları değil, aynı zamanda dışarıdan tek tek veya grup olarak gelen farklı soyların da bulunduğu görülmektedir. Çeşitli soylardan oluşabilen topluluk içindeki gruplarda, temel özelliklerden biri siyasal kuruluşta görülen bölünmeler olarak saptanmaktadır. Yerel topluluğun boyutlarının, üzerinde yaşadıkları toprakların yetmemesine neden olacak kadar büyümesiyle birlikte insanların, daha uzak topraklara yerleşip, bir başka yerde yeni bir topluluk, buna bağlı olarak da kendi siyasal kuruluşlarını kurmak zorunda kaldıkları gözlemlenmiştir.[73] Topluluğun sahip olduğu kaynakların, artan bir nüfusu besleyebilmeyi sürdürecek düzeyde olabilmesi ve bölünmelerin gerçekleşmemesi için belirli şartları yerine getirmesi gerekmekteydi. Söz konusu şartların başında, suyun veya gelişen bir ticaret ağının kavşak noktaları gibi özel bir kaynağın kontrol altına alınması ve/veya siyasi denetimi ele geçirmek isteyen diğer gelişmiş/gelişmekte olan devletler tarafından ortadan kaldırılma girişimlerine karşı, yerel özerkliklerini koruma gücüne sahip olmaları gelmektedir.[74]

[73] Cohen 1993, 77-78.
[74] Cohen 1993, 79.

2.3. İç ve Dış Etmenlerin Sonucunda Geçirilen Aşamalar

Merkezi örgütlenmiş siyasal yapıya sahip olmayan; fakat içyapısında böylesi bir oluşumun nüvelerini taşıyabilen devlet öncesi toplumların siyasi yapısı ve devletli topluma doğru dönüşümlerindeki etmenlere bakılacak olduğunda, devletli toplum ile devlet öncesi toplumlar arasındaki farkların daha iyi anlaşılacağını ve aşama aşama devletli topluma doğru geçişte işlenen süreçlerin belirlenebileceğini düşünmekteyim. Söz konusu gelişmeyle ilgili ortaya atılan bir görüşe göre, eşitlikçi toplumlardan (devlet öncesi toplumlar) devletli topluma geçişte ekolojik koşullara bağlı olarak birbirinden farklı üç yolun bulunduğu öne sürülmektedir (Tablo 6).[75]

Tablo 6 Toplumsal Evrim Çizgisi

[75] Sanders ve Webster tarafından geliştirilmiş olan söz konusu devlet öncesi toplumdan (eşitlikçi) devletli topluma (devletçe düzenlenen toplum) doğru geçişte üç çıkış noktasının bulunduğu görüşüne göre, her bir yolda farklı aşamaların geçirildiği öne sürülmektedir. Aşamalardan üçü devletli topluma doğru dönüşüme neden olmaktayken, sadece bir aşamada devlete ulaşılmamaktadır (Maisels 1999, Başlangıç XVIII-XIX). Ayrıca Sanders ve Webster'in görüşlerinin detayları için bkz: Sanders-Webster 1978, 249-302.

Söz konusu yollardan ilkine göre, eşitlikçi toplumlardan devlete doğru geçişte arada bir şeflik aşaması bulunmaktadır ve ilksel devlet biçimi olarak adlandırılmaktadır. İkinci yol da ise, şeflik aşaması görülmemektedir ve eşitlikçi toplumdan, daha büyük bir nüfus yoğunluğuna ve karmaşıklığa sahip olan tabakalaşmaya ve devletleşmeye doğru bir geçiş bulunmaktadır. Üçüncü yoldaki gelişim birinciyle aynı olmakla birlikte söz konusu aşamayla ilgili *köy devleti* tanımı yapılmaktadır. Son olarak belirtilen aşamada ise, eşitlikçi toplumdan tabakalı topluma ve buradan da şefliğe geçilmektedir ve anlaşıldığı üzere devletli topluma doğru bir evrilmenin olmadığı görülmektedir.[76]

Öne sürülmüş olan aşamalardan da anlaşılacağı üzere, bölgesel nüfusa sahip; fakat henüz merkezi bir yönetime geçmemiş olan ve karakteristik özellikleri arasında mirasla geçen sosyal statü ve ekonomik katmanlaşmanın bulunduğu şefliklerin devlete dönüşebileceklerine inanılmaktadır.[77] Şefliğin devlete en yakın kurum olduğu düşünülmekle birlikte, öncelikle söz konusu kurumu ortaya çıkaran ve şeflik kurumunun öncülü olma özelliği gösteren devlet öncesi toplumlardan kabile toplumunun da[78] genel hatlarıyla incelenmesi gerektiğini düşünmekteyim. Nitekim devletleşmeye doğru ilk ve en önemli dönüşümün, kabile toplumundan şefliğe doğru olduğu tespit edildiğinden dolayı, ilk olarak kabile örgütlenmesine dayalı toplumların genel özelliklerine ve şefliğe dönüşmelerindeki temel etmenlerine bakılmasının, bir sonraki aşamanın daha iyi anlaşılabilmesinde faydalı olacağı kanısındayım. Böylelikle kabileden şefliğe, şefliklerden katmanlaşmış toplumlara, oradan da devlete geçişte toplumların yapısında adım adım izlenebilen gelişim ve dönüşüm sırasıyla net bir şekilde ortaya konulabilecektir.[79]

---

[76] Belirtilmiş olan yollardan ilkini, Kuzey Mezopotamya'nın erken dönemleri ile Yukarı Mezopotamya'nın daha geç dönemleri temsil etmekteyken, ikinci yolu Sümer (Aşağı Mezopotamya) temsil etmektedir. Devletleşmenin görülmediği dördüncü yolu ise, Tunç ve Demir çağları Avrupa'sı temsil etmektedir. Maisels 1999, Başlangıç (XVIII-XX).

[77] Earle 2001a, 9.

[78] Kabile toplumunun, sınıflı ve devletli topluma geçişteki tipik özellikleri taşıdığına dair görüşleri için bakınız: Canale 1970, 161.

[79] Eşitlikçi toplum olarak adlandırılan kabilelerden şefliğe, tabakalaşmış toplumlara ve devletli topluma geçiş aşamalarının her birinin sırasının toplumdan topluma farklılık gösterdiği Sanders'in ve Webster'in oluşturmuş olduğu tablodan da anlaşılabilmektedir. Söz konusu aşamaların ve bunların sıralarını belirleyen unsurların, toplumların içinde bulunduğu koşullara göre şekillendiği hususuna özellikle önem verilmesi gerekmektedir.

Kültürel antropolojide, toplumsal örgütlenmenin belirli bir kuramsal tipi olarak geçen kabile toplumları, aynı soydan geldiklerine dair geleneksel inançlar taşıyan, aile düzeyinin üstünde geçici ya da kalıcı bir siyasal bütünleşme gösteren ve aynı zamanda ortak bir kültürleri ve ideolojileri olan küçük gruplara dayalı sosyal organizasyonlar olarak görülmektedir.[80] Orta boyutta bir toplum yaşantısını yansıtan kabilelerin, bireyleri sıkı bağlarla birbirine ve aynı zamanda kendisine bağlayan, bireye hak ve sorumluluklar yükleyen, kendisine bağladığı fertlerin haklarını savunmada diğer topluluklara karşı bir devlet gibi davranan, dolayısıyla savaşlar ve barışlar hatta anlaşmalar yapan, inançları, örf ve adetleri uğrunda mücadele eden ve kendi içindeki toplumsal hayata yön veren bir yapı olduğu düşünülmektedir.[81] Ayrıca, eşitlikçi bir yapıya sahip olan kabile toplumlarının bünyesindeki klanların önderlerinin ise, seçimle başa geldikleri ve seçilmiş olan önderin görevinin, gerekirse klan mensupları tarafından geri alınabildiği görülmektedir. Klanların seçtiği önderlerden oluşan ve kararları kabile halkınca onaylanan bir kabile konseyi tarafından yönetilmekte olan kabilelerin, ayrıca kanun ve düzeni koruyucu herhangi bir özel örgüt veya mekanizmasının bulunmadığı anlaşılmaktadır.[82] Bozulmamış veya farklılaşmaya uğramamış bir kabile toplumunun üyeleri arasında belirli bir işbirliği anlayışının olduğu ve üretim araçlarının da ortak mülkiyet altında bulunduğu gözlenmektedir. Söz konusu toplumda, değişim amacıyla değil, sadece kullanım için üretim bulunmaktadır ve üreticiler tarafından tüketilmeyen ürünler, topluluk içinde eşit olarak dağıtılmaktadır. Üretim ile tüketim, hem bireysel olarak hem de topluluğun bütünü için eşit bir yapıya sahiptir. İşbölümünün ise, son derece basit bir şekilde yapılmakta olduğu ve tarım ve zanaatın birbirinden ayrılmadığı görülmektedir.[83] Belirtilen söz konusu durumun temel nedenin ise ekonomiyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir[84]. Nitekim toplum içinde sadece ve sadece ihtiyaç duyulan üretim araçları biriktirilmektedir, diğer bir deyişle üreticiler, üretmiş oldukları malların, üretim veya tüketim aracı olup olmadığıyla ilgilenmemektedirler. Henüz düzenli bir artı ürün söz konusu olmadığından da üreticilerin, zanaatlar adı verilen belli

[80] Ana Britannica 1994, "Kabile" maddesi.
[81] Lacoste 2002, 41.
[82] Berktay 1989, 81.
[83] Berktay 1989, 122-124.
[84] Gilman 2001, 97; Berktay 1989, 124.

emek türlerinde uzmanlaşmaları olanağı da bulunmamaktadır.[85] Ayrıca kabile toplumunun şefliklere veya devletlere göre parçalanmaya daha açık bir toplumsal varlık oldukları ve dış siyasal sorunlarla karşılaşılmadıkça, daha büyük siyasal varlıkların oluşumunu harekete geçirdiğine inanılan bir unsur olarak görülen, genel ve tam bir bütünleşmeye ulaşamadıkları anlaşılmaktadır.[86] Fakat bununla birlikte kabileler arasında yoğun yarışmalar ve sürekli yapılan savaşların da, şefliklerin ortaya çıkışında önde gelen önemli bir koşulu oluşturmuş olabileceğine inanılmaktadır.[87]

Kabile toplumlarında artı ürün üretme gücüne erişildiği zaman, kabile başkanlarının şeflere dönüşme olanağının da ortaya çıkacağı üzerinde durulmaktadır. Yalnız söz konusu olanağın gerçekleşebilmesi için birtakım şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Toplumda nadir olarak ortaya çıkan üretim fazlasına el konulup, bu sayede sağlanan ekonomik birikimin askeri, politik veya ideolojik güce dönüştürülmesi, topluluğu düzenli olarak bir artı üretmeye zorlamak ya da ikna etmek ve de sözkonusu fazlanın yeniden toplulukça tüketilmesini önlemek, şartların başında gelmektedir. Şartlardan bir diğeri ise, başka bir toplumun üretimine el konulup, bunun kabile başkanının kendisine ve ailesine mal edilmesi gerekliliğidir.[88] Son olarak, el konulan artı ürünün paylaşımı konusu gelmektedir ki kabile toplumlarında elde edilen artı ürün, topluluğun tüm üyeleri tarafından eşit bir biçimde paylaşılmaktayken, topluluk içi farklılaşmanın ortaya çıkmasıyla, eşit paylaşım ilkesinde aksamalar ortaya çıktığı gözlenmiştir. Bu durumda kabile toplumunun başkanının ailesi, topluluğun diğer ailelerinden daha zengin olmaya başlamaktadır ve topluluğun emeğine dayanmayan bir artıya el koyan başkan da, başkanlık yetkilerini ekonomik güç ile destekleyerek şefe dönüşmektedir. Aynı zamanda başkandan farklı olarak şef, yürütücü olmaktan çıkıp yönetici olmaya başlayacaktır ve de topluluğun istediğini yerine getiremediği durumlarda da rahatlıkla değiştirilemeyecektir.[89] Söz konusu durum, devletin en önemli

[85] Berktay 1989, 124; Kabile toplumu ile şeflik kurumu arasındaki farkı belirtmek amacıyla Childe, şefleri yarı zaman uzmanı yöneticiler olarak nitelendirmektedir ve toplumsal artı üretemeyen topluluklarda da şeflerin ortaya çıkamayacağını belirtmektedir. Bkz: Şenel 1995, 298, dipnot 128.
[86] Service 1971, 103'den aktaran Maisels 1999, 324.
[87] Service 1971, 141'den aktaran Maisels 1999, 324.
[88] Şenel 1995, 277.
[89] Şenel 1995, 278.

öğesi olan siyasal farklılaşmanın ortaya çıkmaya başlaması anlamına geldiğinden dolayı önemli görülmektedir. Ayrıca daha önceden topluluk adına yönetilen topluluk mülkiyetinden, daha çok şefin kendisi faydalanmaya ve topluluk adına giriştiği alışveriş ilişkilerini kendi adına yürütmeye başlayacaktır. Bir bakıma toplumsal mülkiyetin, özel mülkiyete dönüşme sürecinin önem kazanması anlamına gelen söz konusu durumda, şefler özelleşen mülkünü, mirasla topluluğa bırakmak yerine, baba soy zincirine sahip bir toplulukta kendi oğluna geçirmenin yollarını arayacaktır. Böylelikle, mülkiyetle birlikte, siyasal güç de geçirilmiş olacaktır ve kalıtsal şeflik kurumunun tohumları atılmaya başlanacaktır.[90]

Şeflikleri kabilelerden ayıran ve kazanılmış olmasından ziyade, yüklenilmiş bir şey olduğu düşünülen "statü yapıları", şeflik kurumunun en belirleyici özelliği olarak görülmektedir. Toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkmasından önce liderlerin bulundukları konuma hizmetleriyle gelmiş oldukları gözlenmekteyken, şeflik kurumuyla birlikte, babadan oğla geçen üst düzey statülerin varlığına dikkat çekilmektedir. Söz konusu üst düzey statülerin ortaya çıkışını sağlayan temel neden olarak ise, liderlere yeni denetim olanakları sağlayan ve topluluk içindeki insanları uzun vadeli ve istikrarlı bir sömürüye tabi tutmaları yolunda yeni fırsatlar ortaya çıkaran ve daha karmaşık hale gelen ekonomileri gösterilmektedir.[91]

Merkezi otoriteleri daha büyük ve daha karmaşık olan şefliklerin, aynı zamanda daha sıkı kaynaşmış toplum yapısı bulunmaktadır. Böylesi bir toplum yapısı içinde, sadece başta bulunan şef değil, toplumdan bazı gruplar, aileler veya kişiler de söz sahibi olmaya başlarlar ve ekonomik yaşamdaki rolleri açısından da farklı konum elde edeceklerdir. Şeflerin elde ettiği artı ürünün sürekli olarak yeniden üretilebilmesi için, bir bölümü ile üretici güçlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, toprağın veya verimliliğin arttırılması ve bu sayede elde edilen toplumsal artı ile uzman zanaatçıların beslenmesine ihtiyaç vardır. Söz konusu ihtiyacın karşılanması için, ilk olarak hediyeler şeklinde başlayan, daha sonraları düzenli vergilere dönüşen ödemeler,

[90] Şenel 1995, 278-279.
[91] Gilman 2001, 97.

topluluktan belirli hizmetler karşılığında alınmaya başlamıştır. Şef ile topluluk arasında gerçekleşen karşılıklı hizmet ilişkisinin sonucunda, yeni teknik gelişmeler için gerekli ilk kaynaklar sağlanmaya başlanır. Böylece yeni yeni zanaat üretimi dalları ortaya çıkar ve artı ürünün merkezileştirilmesine olan ihtiyaçla birlikte şeflerin düzenli vergi taleplerinde de artışlar görülür.[92] Bu bir bakıma, merkezi otoriteye bağlı toplumların, hem genişlemeye hem de daha büyük ölçüde merkezileşmeye hazır hale gelmesi anlamına gelmektedir. Bölgesel bir nüfusa sahip olan; fakat henüz tam olarak merkezî bir yönetime sahip olmadığı düşünülen ve çözülmesiyle birlikte devlete dönüşebildiğine inanılan[93] şefliklerin, doğrusal evrimin tek biçimli bir evresi olarak görülmemesi gerektiğine inanılmaktadır. Buna göre, şeflikler içinde de farklı değişkenlerin bulunduğunu göstermek için şeflikler, basit ve karmaşık şeflikler olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[94] Basit yapılı şeflikler, nüfusu birkaç bini geçmeyen bir yönetim biçimine sahip ve topluluk üzerindeki siyasal hiyerarşide tek bir kat ve derecelenme gösterirken; karmaşık şeflikler, nüfusu on binleri bulan ve topluluk üzerinde iki düzeyli bir siyasi hiyerarşiye sahip, katmanlaşmanın ortaya çıktığı kuruluşlardır. Şefliklere göre farklılık gösteren söz konusu değişkenliğin, toplumsal gelişmelerin dinamiklerinin belirlenmesinde büyük önem taşıdığı düşünülmektedir. Özellikle yöneticilerin siyasi kontrolü sağlamak ve elde tutmak için başvurduğu farklı ekonomik, siyasi ve ideolojik araçlar, şefliklerin siyasi kurumlar olarak dinamikleri hakkında bilgi verir nitelikte görülmektedir.[95] Bu noktada gelişmiş bir yönetim biçimi kurmak için şefliklerin, nasıl bir politika izlediği konusunun ele alınması gerekmektedir. Ayrıca topluluk içindeki insanları kendine bağlayıp, onların emeğini kontrol altına alabilmeleri ve kontrol altına giren insanların, güç ve sömürü merkezlerinden uzaklaşmasını engelleyebilmeleri, bir merkezde toplayıp koordine edebilmeleri için, bir takım teknolojik ve sosyal düzenlemeleri de yerine getirmek durumundadırlar. Şefliklerin yönetim biçimlerini oluşturmaları ve güçlerini arttırmaları hususunda önem taşıyan birtakım siyasi stratejiler belirlenmiştir (Tablo 7).[96]

[92] Berktay 1989, 129.
[93] Earle 2001, 9.
[94] Earle 2001, 11.
[95] Earle 2001, 12.
[96] A.Gilman tarafından belirlenen stratejilerin tam listesi ve açıklamaları için bkz: Earle 2001a, 14-16.

Tablo 7 Şefliklerin Oluşumunda Rol Oynayan Siyasi Stratejiler

1. Borçlandırmak, armağanlar vermek
2.Geçim üretiminin alt yapısını iyileştirmek
3.Sınırlamaları desteklemek
4.İçerde açıkça şiddet uygulamak
5.Dış ilişkileri güçlendirmek
6.Bağımlı nüfusu arttırmak
7.Var olan meşruluk ilkelerinin kontrolünü ele geçirmek (geçmiş, doğaüstü ve doğal)
8.Yeni meşruluk ilkeleri oluşturmak ya da tahsis etmek
9.İçerdeki servet üretimi ve dağıtımını kontrol etmek
10.Dışarıdan elde edilen serveti kontrol altına almak

Söz konusu stratejilerden ilk ikisi, *halkı borçlandırmak*, *armağanlar vermek* ve *geçim üretiminin alt yapısını iyileştirmek*tir. Böylece ekonomik güç ele geçirilip, insanların geçimi kontrol edilebilmiş ve merkezi kararlara karşı gelme seçenekleri de sınırlandırılmış olacaktı. Ayrıca *dış ilişkilerin güçlendirilmesi* gerekmektedir ki bu sayede şefler, dış kentsel pazarlarla uzun mesafeli mübadele üzerinde söz sahibi olabilecekler, üretim teknolojisi ve geçim ürünleri üzerinde de denetim kurma olanağını elde edeceklerdir. Topluluk içindeki *sınırlamaları desteklemek*, *içerde açıkça şiddet uygulamak* ve *bağımlı nüfusu arttırabilmek* için, iç denetimi uygulayan ve söz konusu denetimi, fetih ve dışarıdan anlaşmayla kendine bağladığı insanlar aracılığıyla genişleten bir elite ihtiyaç duymaktadırlar. Bağımlı nüfusu arttırabilmek için kullanılan savaşçılar ise, kendi payını vermeye yanaşmayan toplulukların sindirilmesi ve yeni toplulukların itaat altına alınıp, gelirlerine el konulabilmesi için önemlidir. Son olarak, *var olan meşruluk ilkelerinin* (geçmiş, doğaüstü ve doğal) *kontrolünü ele geçirme* ve *yeni meşruluk ilkeleri oluşturma*ya yönelik stratejiler ile *içerde ve dışarıda elde edilen servetin üretiminin ve dağıtımının kontrolünü ele geçirme* amaçlı stratejiler gelmektedir. Söz konusu stratejiler şeflerin, dünyanın doğal düzenini sürdürmelerinde gerekli görülmekle birlikte, aynı zamanda meşru konumu güçlendiren ideolojiden türediğine inanılan güce dayanmaktadır.[97] Şefliğin oluşumunda ve devamlılığının sağlanmasında

[97] Earle 2001a, 16.

belirleyici olan söz konusu stratejilere genel olarak bakılacak olunursa, iktidarlarının temelinde sanıldığının aksine, sadece ekonomik kontrollerin bulunmadığı, aynı zamanda savaş ve ideolojinin de önemli bir konumda olduğu anlaşılacaktır.[98] Nitekim sınıf oluşumundan önce, ideolojinin sosyal hayatın içine girdiği ve bu sebeple de üretimin kontrolünde zorunlu bir öğe olarak hizmet görmekte olduğu anlaşılmaktadır.[99] Ayrıca cenaze ve yerel ritüel törenlerinin, şeflerin denetimindeki verimli toprakları tanımlayan anıtların kullanımı aracılığıyla, ideolojiyi ekonomi üzerine temellendirir nitelikte olduğu görülmektedir.[100]

Şeflik kurumunun gelişiminde, uyguladığı siyasi stratejilerinin yanı sıra, kısmen de olsa belirleyici olduğu düşünülen "çevresel koşullar" üzerinde durulmaktadır.[101] Söz konusu koşullar için de bir liste oluşturulmuştur (Tablo 8).[102] İlk üç koşul, artı değerin ortaya çıkmasını sağlayan koşullar olarak nitelendirilirken, sonraki beş koşul da, insanların seçimlerini sınırlayarak, artı ürünün merkeze yönelmesini sağlayan potansiyel koşullar olarak belirtilmiştir. Son koşul ise, toplum içinde var olan hiyerarşik yapının, sosyal gelişmeyi etkilediğine kanıt olarak gösterilmektedir.[103]

[98] Ayrıca ekonomi-politik üzerindeki denetimin, askeri ve ideolojik etkinliklerin bir araya gelmesiyle devam ettirildiğinin üzerinde durulması bunu kanıtlar niteliktedir (Earle 2001a, 25).
[99] Marx'ın da belirttiği üzere, toplumsal sistemlerin niteliğini, maddi-ekonomik, ideolojik ve politik olmak üzere üç temel özellik veya fonksiyon belirlemektedir (Mann 2004, 18). Her ne kadar ekonomik olanlar belirleyici olarak nitelendirilse de, ideolojik ve siyasi özelliklerin de, ekonomik ilişkiler üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir (McLellan 1999, 37).
[100] Bu noktada anıtları mülkiyetine alıp koruyanlar ise, sahip oldukları sosyal ve ritüalistik coğrafyayı maddileştirmiş olmaktaydılar (Earle 2001a, 20).
[101] Earle 2001a, 21.
[102] Şefliklerin yapısı üzerine yapmış olduğu araştırmalarda, çevresel koşulların, şefliklerin gelişiminde önemli bir konumda yer aldığını düşünen V.Steponaitis, söz konusu koşullar üzerine bir liste oluşturmuştur. Teorisinin detayları için bkz: Steponaitis 1978, 417–453.
[103] Earle 2001a, 21–22.

Tablo 8 Şefliklerin Gelişimini Etkileyen Temel Çevresel Koşullar

1.Doğal Verimlilik ve yoğunlaştırma potansiyeli
2.Bölgesel nüfus yoğunluğu
3.Dış pazarların varlığı
4.Doğal Sınırlama
5.Verimli kaynakların yoğunlaşması
6.Gerekli besin dışı kaynaklara yakınlık
7.Ticaret ve iletişim yollarına yakınlık
8.Sosyal sınırlama
9.Hiyerarşinin yapısal önkoşulları

Özetlenecek olursa, karmaşık sosyal yapının eşiğindeki toplumlar olan ve küçük siyasal kuruluşlar grubu içinde, içlerinden birinin üstünlüğünü kabul etmiş özerk yerel kuruluşlar olarak nitelendirilen şefliklerin[104], kapsayıcı bir hiyerarşiye dayandığı ve kalıtsal sosyal eşitsizlikleri içerdikleri görülmektedir. Fakat daha karmaşık toplumlarda var olan ve bu tür eşitsizliklerin sürdürülmesini sağlayan devlet kurumlarına henüz sahip olmayan bir kurumlaşma oldukları anlaşılmaktadır.[105] Yine şefliklerde devletlerden farklı olarak topluluğu şefler yönetirken ve sadece *kişi yönetimi* bulunmaktayken, devletlerde toplum üzerinde kralların egemenlik sürdürdükleri ve devletlerin uyrukları üzerindeki denetimde en son söze sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ancak şefliklerdeki kişi yönetiminden farklı olarak devletlerde bir hükümetin (yönetim organı) bulunduğu ve söz konusu hükümetin, şefliklerdeki özerk erk odaklarından ayrılan bir yönünü ortaya koyduğu, tek bir erk odağından çıkan uzmanlaşmış denetim aygıtlarıyla yürütülen genel toplumsal bir düzenleme olduğu üzerinde de önemle durulmaktadır.[106] Şeflikleri oluşturan gruplar, şeflerini sadece bir takım yargılama, tören işlerinde veya yabancılarla ilişkili işlevlerde kullanmaları dışında, kendi işlerini yönetmeye devam etmektedirler. Ayrıca yine her biri ayrı ayrı tüm gerekli memurluklara sahiptir ve bağlı olduğu şeflikten ayrılacak gücü kendinde bulduğu zaman, bağımsız bir birim olarak yaşamını sağlayacak her türlü işlevi bünyesinde taşımaktadır.

[104] Cohen 1993, 80.
[105] Gilman 2001, 95.
[106] Maisels 1999, 321.

Şefliklerin, üretici olmayan ayrıcalıklı elit kesimiyle, sıradan üreticiden alınan artı ürünü yönetebilme yeteneğine sahip oldukları ve bu konuda da çeşitli ekonomik, sosyal, siyasi ve dini stratejiler izledikleri gözlenmektedir.[107] Şefliklerde bürokratik makamlar, ya şefin akrabalarının elindedir ya da yerel önderlere yıllık haraç ödettirilerek savaş ve savunma amaçlarıyla merkezdeki şefi desteklemeleri sağlanır. Bürokratik makamların şefin ailesinin kontrolünde olduğu durumlarda, şeflik makamının kalıtsallaştığı görülmektedir; eğer yerel şefler, yerli önderler arasından seçilip atanıyor ise, merkezi gücün desteklenmesi engellenmiş olacaktır ve yerel çıkarlara yönelinecektir. Şeflik sistemi ve bu sisteme bağlı gruplar sürekli olarak bölünüp, bağımsız siyasal kuruluşlar olarak ayrılma eğiliminde olduğundan dolayı erk de, merkezî otoritenin elinden dışarıya doğru kaçma eğilimi göstermektedir.[108] Şeflik sistemleri üzerine yapılan çalışmalarda, şeflerin merkezi denetimi ele geçirme girişimlerine dair, iki yapısal sonuçtan birinin ortaya çıkacağı neticesine ulaşılmıştır. Buna göre, ya söz konusu merkezileşme girişimi başarısızlığa uğrayacaktır ve şeflik parçalanacaktır ya da belli bir başarı elde edilecektir ve makamlara yakın akrabalar yerine, akrabalardan oluşmayan insanlar getirilmeye başlanacaktır. Böylece merkezden atanan bürokratlardan oluşan bir bürokrasiye geçilecektir ve söz konusu yapının devamının sağlanması için de, bürokratlar, merkezdeki yöneticiye bağlanıp boyun eğeceklerdir. Gerekli siyasi sistemlere sahip olan şefliklerin daha üst düzeyde örgütlenmeye dayalı konumlarda makamlara adam atama kuralını değiştirdiği durumlarda ise, sistemin devletliğe doğru gelişmeye başladığı öne sürülmektedir.[109] İç yapıdaki değişimlere ek olarak, savaş, savunma tepkileri ve ekolojik sınırlılıklar gibi birtakım dış etmenlerin de eklenmesiyle, siyasal kuruluşun özerk bir birim olarak varlığını sürdürebilmesi ve başka bir siyasal kuruluşa dahil olup, birbirinden kopuk parçalar halinde bölünmeyi ve yok olmayı önlemesi gerekmektedir. Bunun için de, daha örgütlü bir hiyerarşi sistemi geliştirme zorunluluğu ortaya çıkacaktır.

[107] Earle 2001b, 61.
[108] Bir bakıma üzerinde ya gelenek ya da saygınlık nedenleriyle ağır bastığı özerk erk odaklarının bulunduğu şefliklerde, söz konusu odaklardan herhangi biri, bir başka şefliğin çekirdeğini oluşturmak üzere kopup ayrılabildiğinden dolayı, söz konusu durumun şeflikten devlete doğru gelişimde bir engel olduğuna inanılmaktadır (Maisels 1999, 321).
[109] Cohen 1993, 80-81.

Örgütsel olarak devlet formuna geçmenin başlangıç aşaması olarak görülen ve "katmanlaşmış toplum" [110] olarak adlandırılan toplumların, şeflikler ve gelişkin devletlerin arasında bulunduğu ve devlet örgütlenişinin erken bir şekli olarak önemli bir konumda yer aldığı öne sürülmüştür. Söz konusu toplumlarda, egemenlik alanının önemsenmesi gibi temel özellikler bulunsa da, gelişmiş bürokrasilerinin olmadığı gözlenmiştir. Hem geleneksel hem de komünal özellikleri içinde taşıyan yeni iktidar ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla, ilk olarak, değişen ekonomik yükümlülüklerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim geleneksel hak ve yükümlülüklerin yerini haraç veya vergi ödeme almaktadır. Ayrıca ekonomik sömürünün, askeri gücün zorlamasıyla, hem törensel hem de yasal olarak da onaylanarak resmileştiği gözlenmiştir.[111]

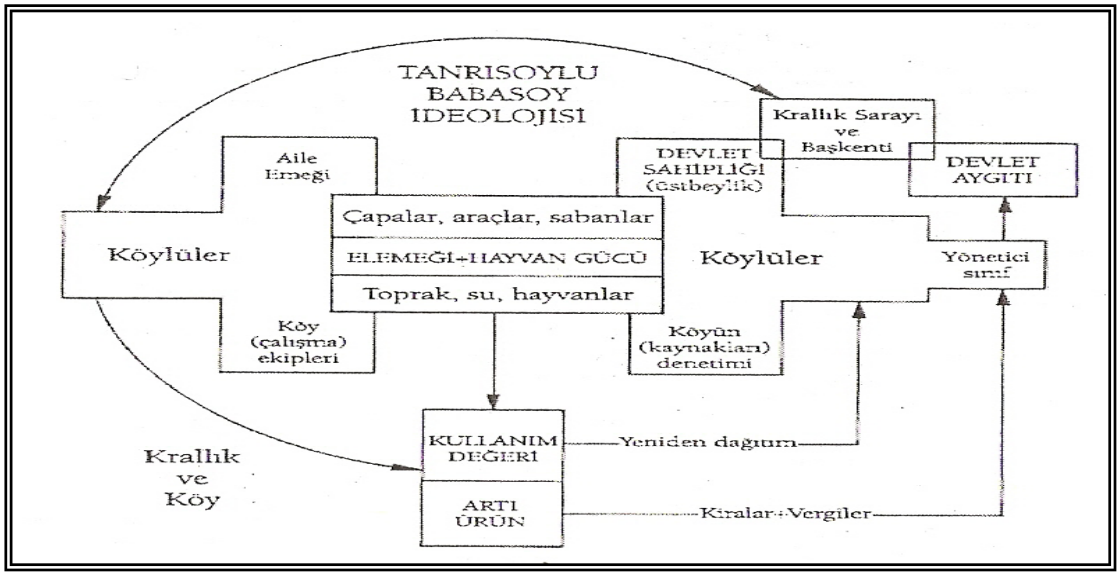
Devletli topluma geçişte en erken aşamayı oluşturan ve devlete dair belli bazı örgütlenme biçimlerini içinde taşımaya başlayan katmanlaşmış toplumlar da kendi içinde alt gruplara ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, *Adem-i Merkeziyetçi Katmanlaşmış Toplum* olarak belirtilirken, diğeri de *Merkezî Arkaik Devlet* olarak adlandırılmıştır.[112] Ayrımı yapılan Adem-i Merkeziyetçi Katmanlaşmış Toplumun[113] genel özelliklerinin başında ise, geçim üretiminin merkezi bir özellik taşımadığı gelmektedir. Ayrıca söz konusu toplumun şef ve krallarının, kendilerini tarımcılardan ayrı tutarak, savaşçı özellikleriyle toplumu yönettiği hususuna dikkat çekilmektedir. Akrabalık sorumluluklarına sahip olmayan savaşçı şefler ve krallar, vergi ve haraçlarla çiftçi toplulukları kontrolleri altında tutmakta ve sömürmektedirler. Gözlemlenen diğer bir husus, akrabalığın ayinsel, meşrulaştırıcı rolünün değişmesi ve yerini sosyal ve ekonomik kontrolün yeni biçimlerine eşdeğer olan ideolojik işlevlere bırakmış olmasıdır. Söz konusu yeni toplumsal tabakalanma biçiminde, haraç ve verginin

[110] Toplumları, katmanlaşmış toplumlar ve katmanlaşmamış toplumlar olarak ayıranlardan biri olan M. Fried'ın katmanlaşmış toplum ve katmanlaşmış toplumdan devletli topluma geçişle ilgili görüşleri için bkz: Fried 1960, 713-731.
[111] Kristiansen 2001, 29.
[112] Kristiansen 2001, 30-31.
[113] Söz konusu belirtilen toplum tipinin, Engels'in ortaya attığı ve geliştirdiği "Askeri Demokrasi" veya "Cermen Üretim Tarzı"na karşılık geldiği düşünülmektedir. Engels'e göre askeri demokrasi, geleneksel cemaat temelli toplumla, yeni bir sosyal ve ekonomik düzen arasındaki çelişkilerin ortaya çıktığı evre olarak değerlendirilmektedir ve söz konusu toplumlar içinde askeri liderler, yağma ve toprak fetihleriyle varlıklarını sürdürmektedirler (Kristiansen 2001, 30). Karşılaştırma için bkz: Engels 2002.

resmileşmesi, büyük bir önem taşımaktadır ki bu sayede sahip olunan gelirin, daha geniş krallıkların oluşmasını sağlayan toprak fethine katkıda bulunduğu görülmektedir. Toplumda bürokrasiler henüz kurumsallaşmış olmasa da, yapılan işlemleri kaydetmek için görevlendirilen uzmanların yazılı metinleri hazırladığı anlaşılmaktadır. Feodal devletlerin temel özelliklerinin yavaş yavaş şekillenmeye başladığı görülen söz konusu katmanlaşmış toplumların, devlete bağlı özel toprak mülkiyeti ve vergilendirmeye sahip olmamalarından dolayı, fazla kalıcı olmadıkları düşünülmektedir.[114]

Devletli toplumun oluşmasının diğer bir yolu olarak ele alınan Merkeziyetçi Arkaik Devlet'in, Marx'ın Asya Tipi Devlet Modeli'ne[115] karşılık geldiği düşünülmektedir. Asya Tipi Üretim Tarzı'na sahip toplumlarda, devletleşmenin en erken evresi görülmektedir ki daha önce yerel topluluklar tarafından kullanılan *artı*'nın bir bölümünün bu evrede artık, tanrısal monarşi üzerine temellenen yüksek topluluğun temsilcilerine gitmeye başlaması da bunu kanıtlar nitelikte değerlendirilmektedir[116] (Tablo 9).

Tablo 9 Asya Tipi Üretim Tarzının İşleyiş Şeması

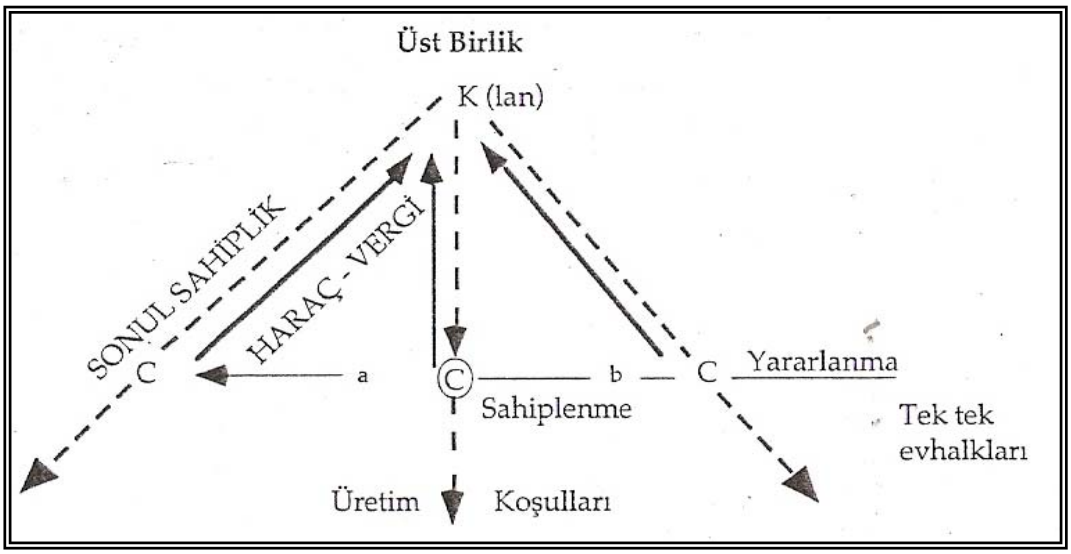

[114] Kristiansen 2001, 32.
[115] Asya tipi üretim kavramını ilk kez ortaya atan Marx, teorik olarak söz konusu kavramın üzerinde çok fazla durmasa da, Marx'ın ortaya attığı model üzerinde duran ve tarihsel karşılıklarını bulmaya çalışan ve geliştiren pek çok bilim adamı bulunmaktadır. Bkz: dipnot 21.
[116] Maisels 1999, 432.

Yüksek verimin sağlandığı, artı ürünün ortaya çıktığı ve kontrol altına alındığı bölgelerde görülen Merkeziyetçi Arkaik Devlet'lerde ise, haraç yoluyla elde edilen artı-ürünün, geniş çaplı ayinsel etkinliklere, törensel merkezlerin yapımına, alet üretiminin örgütlenişine ve merkezileşmiş ticarete dönüştürüldüğü gözlenmektedir. Ayrıca merkeziyetçi ve ayinsel olarak kutsanan hükümetin haraç üretmek üzere yönettiği topraklarının devlet mülkiyetinde olması yine hem merkeziyetçi arkaik devletlerin[117], hem de Asya Tipi Üretim Tarzı'na sahip toplumların genel özelliği olarak görülmektedir.[118] Tüm topluluğun üzerinde duran her şeyi kapsayan birlik, tek mülk sahibi olarak görünmekteyken, topluluk içinde herhangi bir mülk sahipliği olmayan kesim ise, söz konusu tek mülk sahibine haraç ödemek zorundadır.[119] Doğrudan doğruya klanlıktan gelişen Asya Tipi Üretim Tarzı'nda, hem yargısal hem de ekonomik bakımdan, piramit yapılı devlete geçiş yavaş yavaş gerçekleşmektedir. (Tablo 10) Tek tek ev halklarının üretim koşullarının işletilmesi alanında belirli işlevlere sahip olmasıyla birlikte, sistemin en üst noktasında, birbirinden bağımsız tüm köy topluluklarını temsil eden ve üzerlerinde sonsuz hakka sahip olduğu anlaşılan ve onların sahibi olarak görülen bir yüksek topluluk dikkat çekmektedir. Söz konusu üretim tarzında nüfusun büyük bir bölümünde, üretici birlik biriminin çoğunluğunu oluşturan köyler, artı ürün ve artı emeklerini devlete toprak rantı şeklinde ödemektedirler ve devlet elde ettiği artıları ticarete dönüştürdüğü için, köy topluluklarının ortadan kalkması da söz konusu olmamaktadır.[120]

[117] Kristiansen 2001, 33.
[118] Asya Tipi üretim tarzında hiçbir şekilde özel toprak mülkiyetinin olmaması ve artı üründen elde elden mülkiyetin hepsinin sadece devlet adına hükümdarda toplanması söz konusu üretim tarzının karakteristik bir özelliği olarak nitelendirilmektedir (Marx-Engels 1992, 142-143; Chesneaux 1970, 41; Antoniadis 1970, 237).
[119] Maisels 1999, 433-434.
[120] Asya Tipi Üretim Tarzı için kullanılan diğer bir isim olan ve sadece belli bir coğrafyayı veya belli bir birliği temsil etmediği anlaşılan *Köy Devleti Üretim Biçimi* kavramından da anlaşılacağı üzere, köylerin toplumun devinimi sağlamada büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Maisels 1999, 435; Antoniadis 1970, 252; Chesneaux 1970, 40).

Tablo 10 Piramit Yapılı Devlette Mal Sahipliği İlişkisi

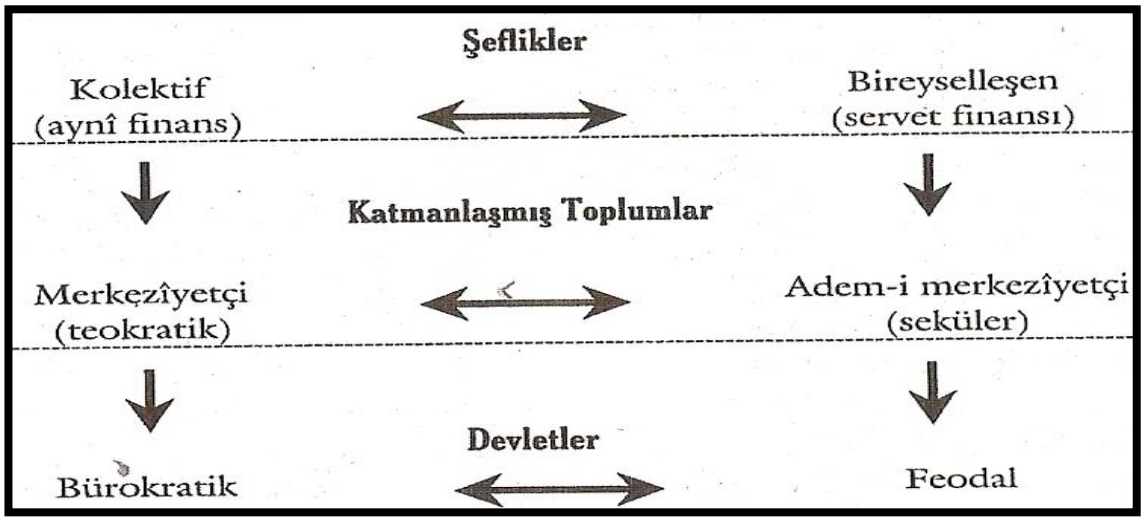
Üretim tarzı içinde kentlerin ise, ekonomik alanda çok fazla öneme sahip olmadıkları, gerçek şehir ekonomisinin öncüleri olarak görülmedikleri ve buralardaki yerleşmelerin de genellikle devleti yöneten yetkililere ayrıldığı gözlenmiştir.[121] Belirtildiği üzere kentler, ekonomik açıdan bir öneme sahip değilken, daha büyük bir ekonomik bütünün parçasını meydana getiren köy topluluklarıyla, onları sömüren ve aynı zamanda ekonomik faaliyetlerini düzenleyen devletin, daha üst bir birlikte bir araya geldiği görülmektedir. Bu amaçla kurulan tapınaklar ve anıtlar gibi prestij için yapılan inşaatlar ise, üst birliğin cisimleştirilmesi, siyasal alanda somut bir şekilde ifade edilmesi için meydana getirilen eserler olarak değerlendirilmektedir.[122] Kabile başkanlarının yönetici elitlere dönüştüğü söz konusu toplumlarda meşrulaştırmaların da, doğaüstüne erişimi hedefleyen kontrollü ritüeller aracılığıyla gerçekleştirilmekte olduğu belirlenmiştir. Üretimin, ticaretin ve dini faaliyetlerin idare edilmesi için kurulmuş, gelişmiş bir bürokrasisi olan bu tür toplumları, diğer Adem-i Merkeziyetçi katmanlaşmış toplumlardan ayıran temel özellik ise, bir devlet aygıtını sürdürme gücüne

[121] Bu konuda Marx'ın da belirttiği üzere "şehirler sadece, dış ticarete elverişli mevkilerde, devlet başkanının veya satraplarının artı-ürün halindeki gelirlerini emekle değiştirip, bu emeği yaptırdıkları inşaatlarda harcayabildikleri yerlerde ortaya çıkarıyorlardı" (Marx-Engels 1992, 30,65; Maisels 1999, 435; Chesneaux 1970, 48).
[122] Chesneaux 1970, 44.

sahip olan merkezî ekonomi ve yöneten sınıfın ritüelleştirilmiş soyağacı yapısında bulunmaktadır.[123]

Gelişmiş devletli topluma doğru giden yolda en erken evreleri temsil eden her iki toplum biçiminde de, devletin hiyerarşisinin ve sömürüsünün yavaş yavaş oluşmaya başladığı ve yeniden kabile düzeyine dönülmenin imkânsız olduğu bir süreç içine girildiği anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle devletli toplumlardaki sınıflı yapının, siyasi parçalanma dönemlerinde bile tamamıyla kaybolmadığı ve daha çok devlet sistemlerinin, merkeziyetçilik - adem-i merkeziyetçilik, feodalizm - merkantelizm, imparatorluk - şehir devletleri gibi örgütsel biçim arasında şekil değiştireceği üzerinde durulmaktadır[124] (Tablo 11).

Tablo 11 **Alternatif Evrimsel Gelişim Şeması**

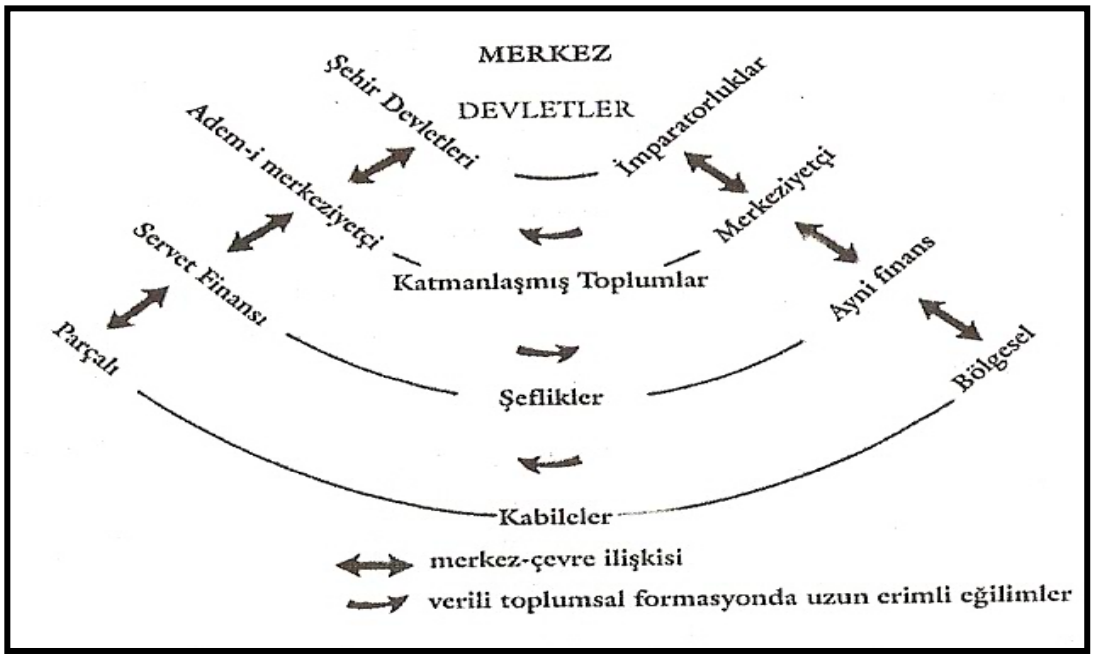

Söz konusu şekil değiştirmenin yönü ve potansiyeli ise, dünya sistemi içindeki yerlerine bağlıdır ve dünya sistemi içinde de, devletlerden kabilelere, merkez-çevre ilişkileri dahil, çok geniş ve yapısal olarak bir çeşitliliğin olduğu gözlenmektedir. Bu tür bir dünya sisteminin şematik çerçevesine göre merkezde, şehir devletleri ve imparatorluklar yer almaktayken, uzaklıkları giderek artan çevrelerle ekonomik ve

[123] Kristiansen 2001, 34.
[124] Kristiansen 2001, 34–35.

siyasal bakımdan bağlantı içine giren söz konusu toplumların da, evrimsel karmaşıklığına göre derecelendirilebileceği düşünülmektedir [125] (Tablo 12).

Tablo 12 **Merkez-Çevre İlişkileri Modeli**

[125] Kristiansen 2001, 37-38.

II. BÖLÜM
DEVLETLİ TOPLUMA GEÇİŞ VE DEVLETİN TEMEL İLKE VE İŞLEVLERİ

1. DEVLETLİ TOPLUMUN EVRELERİ VE DEVLETİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Kabile toplumlarından şefliğe ve şeflikten devlete geçişte, devlet örgütlenişinin en erken şekli olarak nitelendirilen *katmanlaşmış toplumlar*ın yapısında görülen gelişim ve dönüşüm sırasıyla ortaya konulduktan sonra, bu aşamada artık yavaş yavaş oluşmaya başlayan devletleşmeyle birlikte, toplumların hem sosyal hem de siyasi yapısında görülen değişimlerin ele alınması gerekmektedir.

Devlet kuramı üzerine çalışan pek çok bilim adamı, devlet olan ile devlet olmayanı birbirinden ayıran kesin sınırı çekmekte oldukça güçlük çekmektedir. Bunun nedeninin, söz konusu biçim değiştirmenin birdenbire görülen bir oluşum olarak algılanmasında olduğu düşünülmektedir. Fakat devlet oluşumunun, yepyeni bir oluşum olarak, hiç rastlanmamış yeni bir sosyal yapılanmanın ortaya çıkması şeklinde değil, toplum bünyesinde zaten var olan bir yapılanmanın başka bir biçime dönüşmesinden ibaret olduğu şeklinde düşünülmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.[126] Biçim değiştirmenin ise, daha önce de değinildiği üzere, katmanlaşmış toplumlardan başlayıp devletleşmeye doğru, oldukça uzun bir süreci kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada devletleşmenin en erken örnekleri olan, *erken devlet* olarak adlandırılan ve devletleşmenin ilk biçimleri olarak görülen farklı bir sosyopolitik örgütün gelişmesinden söz edilmektedir.[127] Erken devlet tanımı üzerine pek çok tartışma olmakla birlikte, tanımlamalardan ilkine göre, erken devlet kavramı, kapitalizm öncesi endüstrileşmemiş devlet türünün evriminin başlangıç evresi için kullanılmaktadır ve böylece karmaşık, çağdaş, endüstrileşmiş

[126] Gauchet 2005, 34.
[127] Görüşlerinin detayları için bkz: Hazanov 1993, 113-116. Tartışmalarla ilgili farklı bir görüş için bkz: Hassan 1984, 84-98.

devletlerden ayrı bir devlet biçimi olarak savunulmaktadır. Söz konusu kavramla ilgili daha farklı ve sınırlı bir tanımlamaya göre ise erken devletler, ilkel toplumun çözülüşünün hemen ardından gelen en eski ve "ilksel" biçim olarak, insanlığın tarihsel gelişiminde yeni bir aşamayı göstermektedirler ve devletlik durumunun ilk halkasını oluşturmaktadırlar. Bu açıdan da erken devletler sadece çağdaş devletlerden değil, aynı zamanda eskiçağ devletlerinin gelişiminin daha yüksek aşamasını temsil eden devletlerden de ayrı bir kuruluş olarak ele alınmaktadır. Buna göre, her yeni gelişen devletin her zaman erken devlet olarak görülmemesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır ve iç gelişmelerine ve dış etkilere bağlı olarak da Akkad, Elam, Mari, Assur, Mana, Urartu, Med, Pers gibi devletlerin her birinin, yıkılışlarına dek veya belirli bir süreliğine birer erken devlet oldukları öne sürülmektedir.[128] Yöneticiler ve yönetilenler olmak üzere, iki başlangıç aşamasında toplumsal sınıfa bölünmüş bir toplumda, toplumsal ilişkileri düzenleyen örgüt olarak tanımlanan erken devletin, gelişmiş devletten ayrılan yönü ise, uzun süren ve karmaşık olan evrim sürecinde bulunmaktadır. Ayrıca erken devlet yapısına sahip olan toplumlar da birbirlerinden, karmaşıklığın derecesi, ülke topraklarının genişliği, nüfusun büyüklüğü ve merkezi hükümetin elinde bulunan gücün derecesi bakımından da önemli farklılıklar gösterebilmelerine göre kendi aralarında farklılaşmaktadırlar (Tablo 13).[129]

Söz konusu farklılaşmaya göre de erken devletler, henüz *başlangıç aşamasında olanlar*, *tipik erken devlet özelliği gösterenler* ve *ergin devlete geçiş evresindeki erken devletler* olmak üzere üç farklı tipte incelenmektedir.[130] İlk kategoriye giren ve henüz *başlangıç aşamasındaki erken devletler*de, akrabalık, aile ve topluluk bağlarının hâlâ siyasal alanda hâkim olduğu, tam zamanlı uzmanların nadir bulunduğu, vergilendirme sistemlerinin henüz başlangıç aşamasında olduğu ve toplumsal farklılıkların yönetenlerle yönetilenler arasındaki yakın ilişkilerden dolayı birbirini dengeleyen bir nitelik taşıdıkları gözlenmektedir.[131] Egemenin ya da merkezi hükümetin rolünün daha henüz artmadığı devletler, daha gelişmelerinin başlangıç evresindedirler. Kamu

[128] Detaylar için bkz: Claessen-Skalnik 1993, 5; Krader 1993, 51.
[129] Claessen-Skalnik 1993a, 30-32.
[130] Claessen-Skalnik 1993a, 32-34; Claessen 1993, 235-241.
[131] Claessen-Skalnik 1993a, 32.

yönetimi aygıtları bir takım eksiklikler taşımaktadır ve bu yüzden çeşitli görevleri yerine getirmede güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Şeflik aşamasından yeni çıkmış bir toplum olarak karşılıklılık ideolojisine dayanan beklentileri hâlâ taşıdığından dolayı, yönetici ile halk arasında büyük uzaklık ve ağır vergilendirme gibi gelişkin olgularla henüz karşılaşılmamaktadır ve halk, karşısında kamu yönetimi aygıtından daha çok egemenin kendisini bulmaktadır.

Tablo 13 Evrelere Göre Devletin Gelişim Tablosu

Başlangıç Aşamasındaki Erken Devlet	**Tipik Erken Devlet**	**Ergin Devlete Geçiş Evresindeki Erken Devlet**
1. Ticaret ve pazarlar sınırlı (yerel) bir öneme sahiptir.	**1.** Yerel ticaretin ve yerel pazarların üzerinde bir ticaret ve pazarlar sistemi gelişmiştir.	**1.** Ticaret ve pazarlar büyük bir önem kazanmıştır.
2. Genel kamu ve uzman görevlilerin yüksek bir makama gelmesi kalıtıma göredir.	**2.** Göreve getirilmede kalıtımla birlikte atamalar da uygulanmaya başlamıştır.	**2.** Kamu görevlerinin işbaşına getirilmelerinde atama daha çok ağır basmaktadır.
3. Toprak, çiftlik, sürü hayvanlarında özel sahiplik görülse de, komünal mülkiyet ağır basmaktadır.	**3.** Toprak üzerinde özel sahiplik çok sınırlı olmakla birlikte, devlet sahipliği giderek önem kazanmaktadır.	**3.** Toprakta özel sahiplik, aristokrasiye olduğu kadar normal halka da tanınan bir hak olarak artmaya başlar.
4. Kamu görevlileri maaşla değil, mal ile ödüllendirilip karşılıklarını almaktadırlar.	**4.** Hizmetleri ödüllendirmelerle karşılanan kamu görevlilerinin yanı sıra, maaşlı görevliler de veya maaşla karşılık alan kamu görevlileri de bulunmaktadır.	**4.** Kamu görevlileri arasında maaşlı olanlar çoğunluktadır ve yönetsel aygıt giderek bağımsız bir siyasal güç haline gelmiştir.
5. Yargı sisteminde yasaların ve cezaların yazıya dökülüp, yasa kitaplarına geçirilme durumu henüz oluşmamıştır ve resmi yargıçlar bulunmamaktadır.	**5.** Yasaların ve cezaların yazıya dökülüp, yasa kitaplarında toplanmasına dair girişimler bulunmaktadır.	**5.** Yasaların ve cezaların yazıya dökülüp, yasa kitaplarında toplanması girişimi tamamlanmıştır ve adalet dağıtımı-yönetimi büyük ölçüde resmi yargıçların elindedir.
6. Vergiler daha çok gönüllü bağımlılık armağanlarından oluşmaktadır; her ne kadar devlet için çalışma hizmeti biçiminde olsa da belli bir düzen yoktur.	**6.** Vergiler, hem mal hem de hizmetler biçiminde alınmaktadır ve devlet görevlileri tarafından örgütlendirilen bir zorunlu çalışma ile desteklenen büyük işlere girilmiştir.	**6.** Vergilendirme, vergilerin düzenli alımını sağlayacak karmaşık bir aygıta sahip, iyi gelişmiş bir sistem durumuna gelmiştir.

Kimi zaman örgütün yetersizliklerini gizlemek için, kimi zaman da ikna yollarını destekleme amaçlı güç kullanmaya veya söz konusu gücün kullanılacağı yönünde tehditlere daha fazla başvurulmaktadır.[132]

Erken devlet tiplerinden bir diğeri "*tipik erken devlet"* olarak adlandırılan devlet tipinde ise, akrabalık bağlarıyla birlikte, üzerinde yaşanılan ülkede doğup, hayatlarını devam ettirdiklerinden dolayı, toprak bağlarının bulunduğu, makamların kalıtsal olarak geçmesi ilkesine ek olarak atamayla getirilme yöntemlerinin de dahil edildiği gözlenmektedir. Ayrıca akraba olmayan memurların ve belirli bir unvana sahip kişilerin, yönetim işlerinde önemli bir konumda oldukları ve toplumsal tabakalar arası ilişkilerde karşılıklılık ve yeniden bölüştürme bağlarının hâlâ güçlü olduğu görülmektedir.[133] Erken devletle ilgili son aşama olarak "*ergin devlete geçiş evresindeki erken devlet"* belirtilmektedir. Söz konusu evrede gözlemlenen önemli noktalar, kamu yönetimi aygıtında atamayla başa getirilen memurların egemen konumda oldukları, akrabalığın yönetimin sadece önemsiz yönlerinde etkili olduğu ve bir pazar ekonomisinin, birbirlerine zıt sınıfların ortaya çıkışının yavaş yavaş gerçekleşmeye başladığı yönünde olmuştur.[134]

Devlet örgütünün ilk aşamadan itibaren geçirdiği evreler genel hatlarıyla verildikten sonra, söz konusu oluşumun kapsadığı tüm evreler de dikkate alınarak karakteristik özellikleri sıralanacak olduğunda, ilk olarak toplumsal tabakalaşmaya ve uzmanlaşmaya imkân verecek *yeterli sayıda insan*ın gerekliliği üzerinde durulması gerektiği görülmektedir.[135] Nitekim devlet, ilk olarak bir hâkimiyet tasarımının sonuca ulaşması olduğuna göre iktidarını, uyrukları üzerinde kullanmakla yükümlüdür.[136] Devletin hukukuna bağlı bireyler topluluğu, onun halkını oluşturmaktadır. Söz konusu

[132] Claessen- Skalnik 1993b, 295.
[133] Claessen-Skalnik 1993a, 33; Claessen 1993, 235.
[134] Claessen-Skalnik 1993a, 33; Claessen 1993, 236.
[135] Söz konusu yeterli sayıda insan öğesinin bulunması şartı, sadece erken devletler için değil, aynı zamanda herhangi gelişmişlik düzeyindeki devletleri de kapsayan bir özellik olarak görülmektedir. Bu konuda öne sürülen iddia, bir insan grubunun 500 kişiyi aştıktan sonra, belli türden bir örgütün gerekeceği, yoksa topluluğun bölünmeye uğrayacağını göstermektedir. Fakat başlı başına nüfus öğesinin yeterli olamayacağı da eklenmektedir (Claessen-Skalnik 1993a, 24).
[136] Terray 2005, 100.

halk, devlete soy veya yurttaşlığa kabul edilme yoluyla elde edilmiş vatandaşlık bağıyla bağlı olanlar[137] ve sürekli veya geçici olarak ikamet eden yabancılar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.[138] İnsan faktörü dışında belirtilen bir diğer önemli özellik ise, sınırları belirlenmiş belli bir toprak parçasının varlığı, *ülke* kavramıdır. Belirtilen *ülke* kavramı, insanların üzerinde yaşadığı bir toprak parçasından çok daha ileri bir anlam taşımaktadır. Buna göre devletin egemenlik alanını, ya söz konusu toprak parçası üzerinde oturacak yeri bulunan veya devletin toprağında doğmuş olan kimseler üzerine yaydığı şeklinde bir anlam çıkarılabilir. Devletin, antlaşmalarla tanınmış sınırlarla çevrili bir alan olduğu ve devletin ülkesinin de, onu yöneten kamusal gücün benimsediği hukuki normların yayıldığı alanı oluşturduğu anlaşılmaktadır.[139] Ortaya konulan bir diğer husus olan *kentleşme*, her ne kadar bir devlet gelişirken gittikçe önem kazanan bir unsur olarak görülse de, devletin varlığının kentleşmeye bağlı olmadığına inanılmaktadır. Ancak yine de her devletin içinde yöneticinin konutunun yer aldığı ve tarımın başlıca uğraşı oluşturmadığı, kent niteliğindeki yönetsel merkeze veya bir başkente sahip olması gerektiği düşünülmektedir.[140] Devletleşmenin ortaya çıkmasıyla birlikte görülen bir başka temel karakteristik özellik olarak belirmiş *işbölümü* kavramıyla ilgili özellikle, belli görevlerde özel bir bilgiye veya özel beceriye sahip olan kimselerden oluşan uzmanların varlığı üzerinde durulmaktadır. Tam zamanlı uzmanlar olarak nitelendirilen söz konusu kişiler, tüm devletlerin başlangıç aşamasından itibaren görülmektedir, fakat uzmanların örgütlerinin bulunması durumunun, daha gelişmiş devletlerde ortaya çıktığı tespit edilmiştir.[141]

Devletin diğer önemli özelikleri arasında, *hükümetin (yönetimin) merkezileşmiş olması*, hukuku ve düzeni, hem otorite hem de güç ya da güce başvurma tehdidi

---

[137] Burada üzerinde durulması gereken husus, tüm vatandaşların devletin ülkesi üzerinde yaşama zorunluluğu olmadığı, bazı açılardan yerleştikleri ülkede bile devletlerine bağlı kaldıkları yönünde olmuştur (Braud 2005, 362).

[138] Braud 2005, 362. Belirli bir devlete bağlı olan bu insanlar, aynı zamanda merkezileşmiş belli bir baskı düzenine de bağlı durumdadırlar (Kelsen 2005, 427).

[139] Braud 2005, 360.

[140] Burada belirtilmiş olan yönetsel merkezle (başkent) kastedilen, sadece kent olamayabileceği üzerinedir. Nitekim devletin oluşumunda kentleşme kesin bir kıstas olarak görülmemektedir ve bir kent veya kasaba olmaksızın ortaya çıkabilen devletlerde kent merkezlerinin rolü, devletin ortaya çıkmasından çok sonraki tarihlerde önemli noktalara ulaşmaktadır (Claessen 1993, 166-167; Claessen-Skalnik 1993b, 311).

[141] Claessen 1993, 170-173; Hazanov 1993, 117.

kullanarak sürdürmek için gerekli egemen erke sahip olması gelmektedir.[142] Devletleşmeyle birlikte ortaya çıkan, egemenden, danışmanlarından, bakanlardan ve diğerleri tarafından oluşan bir yönetici kesimin varlığına özellikle dikkat çekilmektedir.[143] Ayrıca egemenin veya merkezî hükümetin, kurallar koyma, yasalar yapma, kararlar çıkarma ve aldığı kararları kabul ettirmeye yönelik gücünün bulunduğu, tüm kararlara ülke halkı tarafından uyulması gerektiği; itaatsizliğin ise cezalandırıldığı bir durum söz konusudur. Nitekim merkezî iktidarın, yöneticilerin hukuku söylemek ve gerekirse zora başvurarak onu uygulatmakla görevlendirilmiş kişilerin varlığıyla somutlaştırıldığı düşünülmektedir. Hukuk kurallarının etkili olması içinse, olası bir güç kullanımıyla güvence altına alınması gerektiği üzerinde durulmaktadır.[144]

Devlet örgütünün temel özelliklerinden biri olarak hükümetin, *erk ve kamu yönetimi* olarak iki temel öğeye ayrıldığı görülmektedir. Söz konusu öğelerden ilki olan *erk*, toplum içindeki diğer kişilere ikna, tehditler, fiziki güç gibi çeşitli yollarla, merkezî otoritenin isteklerinin ve yasalarının, toplumun norm ve değerlerine uygun olarak verilmesiyle sağlanmaktadır.[145] İktidarda bulunanlar erklerini, ya kaba güç kullanarak veya duygusal bir coşkunluk yaratarak sağlamaktadırlar. Zorlama ve yasallık kazandırma (meşruiyet) şeklinde yorumlanan söz konusu erki sağlama yöntemlerinden, yasallık kazandırma, genellikle ideolojik inanç ve ikna ile elde edilmektedir. Nitekim devletin erki, halkın geneli tarafından kabul edilse de, devletin yöneticileri ideolojik bir destek sağlamayı örgütlendirmek mecburiyetinde kalacaklardır. Bu durum, devletin genel karakteristik özellikleri içine girmektedir ve bir bakıma yönetici tabakanın meşruiyetlerini dayandırdıkları *ortak bir ideoloji*nin bulunması anlamına gelmektedir.[146] Söz konusu durum, mitossal bir nitelik taşımaktadır ve yöneticinin, konumunu tanrı soylulukla yasal göstermeye çalıştığı, bu amaçla da dinsel törenler yürütüp, hukuku ve

[142] Ülke ve halkın birliğini oluşturan unsur, onların ortak bir otorite tarafından yönetilmeleridir ve buna göre ülke ve halkın tamamına kendini kabul ettiren zorlayıcı güç ise, *merkezi bir iktidar* olarak kabul edilmektedir (Braud 2005, 363).
[143] Benzer çözümlemeleri için bkz: Krader 1968, 21-26.
[144] İtaatin reddedildiği her durumda hukuk kuralının etkisini güvence altına almak için uygulanan güç kullanımı, hukuk kuralını, diğer basit ahlaki veya etik buyruktan ayıran temel bir özellik olarak vurgulanmaktadır (Braud 2005, 364).
[145] Claessen-Skalnik 1993a, 26.
[146] Claessen-Skalnik 1993a, 28.

düzeni sağladığı gözlenmektedir. Yönetici kişi, başkomutan olarak halkının koruyuculuğunu sağlama gibi bir görev üstlendiği ve armağanlar verip, doğaüstü güçlere adaklar sunduğu için de, *karşılıklılık* temeline oturan bir ideolojinin egemen olduğu görülmektedir.[147] Hükümetin, yurttaşlarının bağımsız eylemleri önlemek için uğraşması gerekmektedir ve nitekim söz konusu uğraşı vermemesi, erkini ve merkezî yapısını kaybetmesi anlamına gelecektir ve bu durum aynı zamanda devletin de ortadan kalkması demek olacaktır. Böylesi bir durumun gerçekleşmemesi için, devletin diğer karakteristik özelliklerden birine sahip olması gerekmektedir ki bu da *bir devletin hükümetinin bağımsız olması zorunluluğu* şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla bağlantılı olarak da hükümetin, bölünmeyi engelleyecek yeterli erke ve bütünlüğünü diğer devletlere veya dış tehlikelere karşı savunma kapasitesine sahip olması gerekliliği gelmektedir.[148]

Belirtildiği üzere hükümet, erk ve kamu yönetimi olmak üzere iki öğeye ayrılmaktadır. Söz konusu öğelerden kamu yönetimi, bir devletin hükümetinin, devlet işlerini yürüten yürütme aygıtıdır ve kamu yönetimi aygıtı, genellikle en yüksek memurların hükümet merkezinde yoğunlaştığı memurlar hiyerarşisi biçimini almaktadırlar ve kararları alanların amaçlarına hizmet etmektedirler. Devletleşmeyle birlikte gelişmeye başlayan kamu yönetimleri[149] hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü kişiler, memurlar, din adamları, soylular ve köleler gibi kimselerden oluşmaktadırlar ve devletin çevresindeki bölümler ile krallık merkezi arasındaki ilişkileri devam ettiren bir memurlar sınıfı (ayrıcalıklı sınıf) olarak hizmet görmektedirler. Bir bakıma sistemin kamu yönetimi yapısını yürüten, aralarında yeni yöneticiyi seçip, meşruluk kazandırabilen söz konusu memurlar, sistemin sürekliliğini

[147] Claessen 1993, 234-235; Claessen-Skalnik 1993a, 26-30. İdeoloji etmeni başlı başına bir devlet politikası ve işlevi olarak görüldüğünden dolayı, daha ilerde detaylı bir biçimde ele alınacaktır.
[148] Claessen-Skalnik 1993a, 27,30; Claessen 1993, 164.
[149] Devletleşmenin henüz ortaya çıkmadığı devlet öncesi toplumlarda, özellikle şefliklerde de kamu yönetimiyle ilgilenen kişilerin olduğu ve söz konusu kişilerin genellikle din adamlarından oluştuğu ileri sürülmektedir. Bu kişilerin uzmanlıkları esasen dinsel konularda olmakla birlikte kamu yönetimiyle ilgili hizmetleri de yerine getirmekteydiler. Fakat söz konusu hizmetlerin yerine getirilmesi için belli bir grup insanın seçilmesi, devletleşmeyle birlikte ortaya çıktığından dolayı önemli bir faklılaşma olarak nitelendirilmektedir (Skalnik 1993, 249; Cohen 1993, 50).

güvence altına almakla yükümlüdürler.[150] Böylesi bir görevle başa gelen kişiler ile siyasal karar alma makamındaki kimseler arasında çoğunlukla, hiçbir şekilde akrabalık ilişkisinin bulunmadığı gözlenmiştir. Diğer bir deyişle, çeşitli kamu yönetimi kurumlarının her bir üyesi, egemene kişisel bir bağla bağlıdır ve o kişiye hizmet için atanmıştır. Atanmış olan söz konusu kişiler ise, belli ailelerden seçilmekteydi. Bir diğer önemli nokta olarak, kamu yönetiminin belli bir ülke ve topraktan daha çok halk ile ilgilendiği üzerinde durulmaktadır ki söz konusu durumun aksine, kamu yönetiminde toprağın ve maddi servetin yönetiminin ön plana çıkması durumunun, devletin karmaşıklığının yavaş yavaş artmaya başlamasıyla ilgili olabileceği düşünülmektedir. Bu süreç ise, hükümetin merkezî bir yerleşme yerinin kurulmasıyla bağlantılı olarak görülmektedir. Yerleşme merkezinde, içinde merkezî yönetimle ilgili işlerin yürütüldüğü bir saray bulunmaktadır ve yine aynı saray yapısına benzer daha küçük bir saray yapısı, çeşitli bölgelerdeki siyasal temsilcilerinin yerel kamu yönetimini yürütmeleri için kurulmaktadır. Bir bakıma bu, merkezileşmeyle sıkı sıkıya bağlı olan bürokrasinin oluşmaya başlamasıyla ilgili gözükmektedir ve böylece kamu yönetimi görevlilerinin siyasal karar alma sürecine katılmaları anlamına gelmektedir.[151] Devlette kamu yönetimi aygıtının bu derece gelişmesi ve devamında bürokrasinin oluşmasının nedeni ise, askerî güçle ilişkili görülmektedir. Kendi toplulukları içinden alınan koruma birliği üyeleri, savaş tutsakları ve ayrıcalıklı köleler, egemene şahsen bağlı olup tümüyle egemene hizmet etmektedirler. Kamu yönetimi işleri, egemenin siyasal ve askerî gücüyle yakından ilişkilidir ve kamu yönetiminden sorumlu kişiler, aktif siyasal ve askerî güçler olmaya eğilimli hale gelmeye başlamaktadır. Söz konusu gelişmeler de erkin merkezileşmeye başlamasıyla beraber gerçekleşmektedir ve temelleri de bürokrasinin oluşması sürecinde bulunmaktadır.[152]

Devletin temel karakteristik özelliklerinden en çok üzerinde durulanı, en az iki ana toplumsal gruba bölünmüş bir toplumda, toplumsal ilişkileri düzenlemek gibi bir

[150] Cohen 1993, 51; Skalnik 1993, 250.
[151] Skalnik 1993, 251-252.
[152] Skalnik 1993, 254-255.

işleve sahip olan devlet örgütündeki *toplumsal tabakalaşma* olgusudur.[153] Söz konusu olgu üzerine genel bir tanımlama ise, belli bir insan topluluğunun, mülkiyete, statüye ve erke veya hem statüye hem erke dayanan, karşılıklı bir hiyerarşik düzen gösteren, farklı, oldukça geniş ve istikrarlı kategorilere bölünmüşlük hali şeklinde yapılmaktadır.[154] Kabul edilen genel görüşe göre de, devletin karakteristik özelliklerinden en önemlisi, sınıfların varlığı olarak geçmektedir.[155] Fakat devletleşmenin erken evrelerinde, gelişmiş devlet örgütünde görülen üretim araçlarının denetimine dayanan herhangi bir sınıf oluşumu ve sınıf savaşımlarından ziyade, üst ve alt toplumsal tabakalar, *doğmakta olan sınıflar* gibi daha başlangıç aşamasındaki bir sınıf kavramından bahsedilmektedir.[156] Maddi kaynaklara veya diğer kaynaklara ulaşmada farklı olanaklara sahip birkaç toplumsal kategorinin bulunduğu tespit edilmiştir ve üst, alt ve kimi örneklerde de orta tabakanın olduğu bir toplumsal tabakalaşmanın varlığı gözlenmiştir.[157] Söz konusu tabakalardan ilki olan *üst tabaka* egemenden, içinde egemenin akrabalarının da bulunduğu aristokrasiden, yüksek makam sahiplerinden, askerî önderlerden ve din adamlarından oluşmaktadır. Diğer tabakalardan biri olan fakat üst ve alt tabakaya göre belirlenmesi biraz daha zor olduğuna inanılan *orta tabaka*, yüksek kamu görevlerine atanmış kimseler ve az çok statü sahibi küçük şeflerden ve klan başkanlarından ve bir çeşit küçük aristokrasiyi meydana getiren kişilerden oluşmaktadır. Toplumsal tabakaların sonuncusu olan *alt tabaka*ya da, küçük mülk sahipleri[158], kiracı çiftçiler, zanaatçılar, hizmetçiler ve köleler girmektedir. Toplumsal tabakalar üzerine yapılan ekonomik kategorilendirmeye göre ise, toprakların veya

[153] Toplumsal tabakalaşma olgusu üzerine çok fazla tartışma bulunmaktadır En çok kabul edilen görüşe göre, toplumda üretim araçlarını ele geçirmede *eşitsiz fırsat*, esas tabakalaştırıcı etmen olarak görülmektedir. Engels'in devletin söz konusu eşitsizliğin sürdürülmesi için var olduğuna dair düşüncesi pek çok bilim adamı tarafından savunulmuştur (Claessen-Skalnik 1993, 27). Adı geçen bilim adamlarına örnek olarak bkz: Nadel 1942, 69; Fried 1967, 225; Hindess-Hirst 1975, 28-34.

[154] Claessen-Skalnik 1993a, 27; Claessen 1993, 175, 233-234; Hazanov 1993, 119-126.

[155] Sınıflarının oluşumunun bir anda olamayacağı, başlangıç evresinde sınıflı toplumdan devlete geçişte, devletin kurumlarının da evrim sürecine girip, uzun bir "sınıf oluşumu dönemi" denilen dönemden geçmesi gerektiği de savunulan diğer bir nokta olarak dikkat çekmektedir. Görüşlerinin detayları için bkz: Hazanov 1974, 141.

[156] Gelişmiş devletlere özgü bir sınıflar arası zıtlık, erken devlet olarak adlandırılan, henüz başlangıç aşamasındaki devletler için geçerli gözükmemektedir (Claessen 1993, 234).

[157] Claessen-Skalnik 1993a, 27-30; Claessen 1993, 173-184, 233-234.

[158] İçinde bulunulan toplum tarım toplumuysa küçük mülk sahipleri, kendi toprağında veya bir klanın toprağında çalışan kimseler olarak belirtilirken, eğer göçebe çoban bir toplumsa bu durumda da, sığır sahiplerini veya sülalenin sahip olduğu sürüden yararlanma hakkına sahip olan kesim anlatılmak istenmektedir.

sürülerin sahibi yönetici kesimdir ve söz konusu kesimin üyesi olan kişiler topraktan yararlanma hakkına sahiptir. Yiyecek üretimiyle dolaylı ilişkisi bulunan kişilerden yönetici, aristokrasi, din adamları, askerî önderler, zanaatçılar ise devlete haraç-vergi vermek ve bir şekilde hizmette bulunmak zorundadırlar.[159] Nitekim yönetici gruplara verilen vergiler, haraçlar, armağanlar vasıtasıyla elde edilen artıların büyük bölümü, kamu yönetimi aygıtının devamı için harcanmaktadır. Bu da devletin karakteristik özelliklerinden sonuncusu olan verimliliğin (üretici güçlerin gelişkinlik düzeyinin), devlet örgütünün beslenmesi için kullanılacak, düzenli bir artı sağlayabilecek noktaya ulaşması şeklinde açıklanmaktadır.[160]

Devlet örgütünün oluşmaya başlamasından itibaren halklarının, temel toplumsal kategorilere ayrıldığı ve aynı zamanda nüfusun genel olarak yukarı ve aşağı tabaka olmak üzere iki tabakaya bölündüğü ortaya konulmuştur. Toplum içinde bulunduğu konuma göre farklı kategorilerde yer alan halkların, temel kaynaklardan yararlanabilme olanakları da farklılık taşımaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, belirgin derecede bir toplumsal eşitsizliğin bulunduğu görülmektedir.[161] Söz konusu eşitsizliğin ise, sadece toplumsal kategoriler arasında değil, aynı zamanda her bir toplumsal kategori içinde de bulunduğu tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle eşitsizlik, yukarı ve aşağı tabakada bulunmaktayken, yukarı tabakanın kendi içinde de egemenin akrabalarının da dahil olduğu aristokrasi gruplarında da saptanmıştır.[162] Aşağı ve yukarı tabakalar arasındaki eşitsizliğin ve farklılaşmanın başlıca nedenleri erk, toprak sahipliği ve yüksek statü olarak belirtilmekle birlikte, önde gelen neden, egemenin soyuna yakınlık olarak öne sürülmektedir. Egemenin soyuna yakınlığın yanı sıra ikinci bir neden de, saraylılar, danışmanlar veya kamu yönetiminde özel makama sahip olanların

[159] Erken devletlerde egemenin temel gelir kaynağı olan haraç-verginin, aşağı ve orta tabakalar dışında, çoğu örneklerde aristokrasinin kendisi tarafından da ödenmesi zorunluluğu özellikle büyük önem taşımaktadır (Claessen 1993, 173-184, 236).
[160] Claessen-Skalnik 1993a, 30; Claessen 1993, 234.
[161] Devletleşmeyle birlikte gelişip, resmî bir biçim almış olduğu gözlemlenen, maddi kaynaklara ulaşmada farklılaşmış olanaklarda ve bazı vergi-haraç ödeme yükümlülüklerinin varlığında kendini gösteren söz konusu toplumsal eşitsizlik, devletin ortaya çıkmasından çok önce de bulunmaktadır. Devlet örgütünün farklı koşullar ve etmenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu düşünüldüğünde, eşitsizliğin de -başlı başına değil- söz konusu etmenlerden biri olduğu anlaşılmaktadır (Claessen-Skalnik 1993b, 309; Claessen 1993, 203; Hazanov 1993, 120).
[162] Claessen 1993, 204-206.

oluşturduğu bir kesimin varlığıdır. Daha da açılacak olursa yukarı tabakanın aşağı tabakadan üstün konumu; yüksek bir kamu yönetimsel ve ideolojik konum, vergi-haraç ve ödüllendirmelere dayanan bir gelir kaynağı ve yöneticinin soyuna yakınlığıyla belirlenen yüksek bir toplumsal statüdür. Söz konusu yönetici soyla herhangi bir bağı bulunmayan normal halk ise tüm bunların sonucunda, hükümet kararları üzerinde sınırlı bir etkide bulunabilmektedir, ideolojik temellere dayalı görevlere sınırlı bir giriş olanağına sahiptir ve vergiler, haraçlar ödeme, çalışma ve askerî hizmette bulunma yükümlülüklerine sahiptir.[163]

Ortaya konulduğu üzere tüm devletlerde ortak bazı karakteristik özelliklerin bulunduğu görülmektedir. Belirtilmiş olan özellikler üzerinden devletleşmeyle birlikte toplumsal yapıda, siyasi örgütleniş biçimlerinde gözlemlenen farklılaşmaların genel olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Söz konusu ortak özelliklere yönelik saptanan ilk nokta, oluşmuş olan devletlerin her şeyden önce içinde bulundukları gelişme aşamasıyla, gelişmenin daha önceki evrelerinden aldıkları kalıt ile ilişkili olduğu yönündedir. Fakat ortaklık bazı noktalarda görülmemektedir ki yönetsel yapılardaki çeşitlenme ve farklılaşma ile farklı yerleşim sistemleri ve iletişimlere sahip olmaları, devletleri birbirinden ayıran hususlar olarak sayılmaktadır.[164] Buna göre siyasal örgütlenmenin özgül biçimlerinin belirleyicisi, devleti oluşturan, kısmen yapısal değişikliklere uğrayıp, yeni yeni kurumların eklendiği devlet öncesi toplumlarda aranmalıdır. Nitekim devletin kurulduğu ilk dönemlerden itibaren, devlet öncesi evreden getirdikleri pek çok özelliğin bulunduğu bunu kanıtlar nitelikte görülmektedir. Söz konusu kesintisizlik ve süreklilik, toplumların toplumsal bireşimlerinde, bağımlılık ve sömürü ilişkilerinin farklılığında, toplumsal yaşamda akrabalık bağlarının öneminin devam etmesinde, yerel yapının ve kurumun tipinde ve de işleyişinde takip edilebilmektedir. Dolayısıyla birçok geleneksel sistem, devletin kuruluşundan sonra ortadan kalkmamaktadır ve yeni koşullara göre belirli değişikliklere uğrayarak var

[163] Claessen 1993, 212-214.

[164] Tarih boyunca erken devletleri birbirinden ayıran noktanın, gelişmişlik düzeyiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Örnek olarak Mezopotamya'da en eski devletlerin doğuşundan itibaren görülen yazılı dil ve yerleşmelerin varlığı onları, doğdukları sırada herhangi yazılı dile ve kasabalara sahip olmayan Afrika'nın ve Avrasya bozkırlarının göçebelerinin birçok erken devletinden ayıran bir özellik verilebilir (Hazanov 1993, 130-132).

olmaya devam etmektedirler.[165] Kurulmuş olan devletlerin toplumsal yapısının iki belirleyici özelliği, birden fazla toplumsal tabakaya ve hem dikey hem de yatay olmak üzere bir hareketliliğe sahip olmasıdır. Bir diğer toplumsal özellik, toplumsal, ekonomik, hukuksal ve diğer boyutların belirli gelişkinlik düzeyine henüz ulaşmadığı ve bunun sonuçlarından biri olarak da, kalıtsal üstlenme ve atamayla görevlendirilmelerin beraber kullanılması gibi çelişkili bir durumla karşılaşılmasıdır. Toplumsal yapısı farklılaşmalara uğramış olan ve yönetici sınıfın çeşitli gruplarının birbirlerinden iyice ayrılmış olduğu gözlemlenmiş olsa da devletleşmenin ilk aşamasında, etnikliğe, akrabalık temeline dayanan bölünmelerin de olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca yönetici sınıf ve gruplarının yanında, kişi özgürlüğünden yararlanan ve devlet öncesi zamandan kalan bir özellik olan bağımsızlığını yitirmemiş halktan oluşan bir kalabalık sınıfın varlığı da önem taşımaktadır. Fakat söz konusu tabaka zamanla fethedilmek yoluyla topraklarını ve bağımsızlıklarını kaybetmişler, toplumun içine alınıp eritilerek devletin toplumsal yapısının tabanını oluşturmuşlardır.[166]

Devletleşme sürecine girilmesiyle birlikte, toplum yapısındaki farklılaşmaların yanı sıra kültürel bakımdan da birtakım değişim ve dönüşümlerin gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim toplumun birimleri birbirinden kopup dağıldığında, devlet öncesi zamanda görülen türdeş yapı bozulmalara uğrar ve dilde, kültürde, değerlerde, aile yaşamında, dinde ve toplumsallaşma biçiminde farklılaşmalar ortaya çıkar. Devletleşmeyle birlikte devlet öncesi siyasi birliklerden farklı olarak, daha geniş ve kapsamlı olan çok etniklilik başlar. Devletin içinde yer alan etnik gruplar bir şekilde varlıklarını devam ettirebilirler ve kendilerini çeşitli yollarla merkezî yapıya bağlayabilirler. Devlet ise etnik yapıları kendisine bağlayacak çeşitli yollar geliştirmeye başlayacaktır. Diğer bir deyişle devlet örgütü, sadece uyruk olan kimseleri değil, yurttaş olan kimseleri kültürel, ekonomik ve toplumsal ilişkileri ne olursa olsun, kayıtlı şartlı haklara ve görevlere sahip olan kimseleri de içermektedir.[167] Merkez ve çevre

[165] Hazanov 1993, 122-123.
[166] Devletleşmenin ilk evrelerinde bağımlı sınıfların oluşumunun, yönetici sınıfın oluşumunda olduğu gibi henüz tam olarak tamamlanmamış olduğu ve ancak ilerleyen aşamalarda daha karmaşık bir hale büründüğü anlaşılmaktadır (Hazanov 1993, 124-125).
[167] Cohen 1993, 95-96.

gruplarının bir örgütü olarak ortaya çıkan devlet, ortak bir etniklik yaratma yolunda bir baskı oluşturmaya başlar. Bu amaçla ortak bir siyasal hiyerarşiye üyelik, askerlikle ilgili yükümlülükler, devlet içindeki ekonomik bağlar ve etnik gruplar arası ilişkileri arttıran etmenlerin tümü, tüm etnik grupları kaplayan kültürel bağlar oluşturmaya hizmet etmektedir. Ticaret için oluşturulan etnik gruplar arası ortak dilin gelişimi, yerel dinlere izin verilmesine karşın geçerli bir devlet dininin kabul edilmesi gibi ortak yurttaşlık temelinde yükselmeyi amaç edinen söz konusu uygulama, devlet kültürünün temellerini de oluşturan bir özellik olarak görülmektedir. Oluşan ulusal kültürde başkentin ve yönetici konumdaki grubun geleneği olan ve erk, zenginlik ve kent yaşamıyla bağlantılı bir büyük gelenek ile yerel halkların geleneklerinden oluşan küçük gelenekler rol almaktadır. Yerel kültürlerle karışan büyük gelenek, merkezden çevreye doğru yayılarak ulusal kültürleri ortaya çıkarmaktadır.[168] Bununla birlikte ulusal kültür açısından yöneten ve yönetilen ayrımının bulunmasından dolayı, kültür, etnik grupları tek bir grup oluşturacak şekilde *halk* adı altında toplar ve diğer devlet görevlileri olan *soylular*ı da bir yönetici grup oluşturacak şekilde birleştirip bir sınıf sistemi yaratır.[169]

Devletin şimdiye kadar belirtilmiş olan karakteristik özellikleri yardımıyla genel yapısı özetlenecek olursa, devletleşmenin en erken biçimlerini oluşturan ve erken devlet olarak adlandırılan devletlerin, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası ve bir hükümet merkezi ile bağımsız bir sosyopolitik örgüt oldukları söylenebilir. Ayrıca ekonomisi, ticaret ve pazar sistemiyle ve tam zamanlı uzmanlarla desteklenmiş, tarıma veya göçebe çoban ekonomisine ya da her ikisini de dayanmaktadır. Tarımdan sağlanan artı ise, ticaretten alınan vergilerle birlikte, kamu görevlilerince temsil edilen hükümet için önemli bir gelir kaynağı olma özelliğindedir. Egemenden, akrabalarından ve aristokrasiden oluşan bir üst tabakayla, küçük topluluklar halinde kiracı çiftçilerden oluşan bir alt tabakadan meydana gelen nüfusun, en az iki tabakaya bölündüğü görülmektedir. Nüfusun içinde belli bir kesimi oluşturan ve doğrudan üretime katkıda bulunan toplumsal grupların, tabakaların ve sınıfların maddi kaynaklara ulaşmasında

[168] Devlete yurttaş olarak katılan yabancı halkların kendi kültürlerini sokmaya başlamasıyla oluşan ulusal kültür çok çeşitlilik sergilemektedir. Ancak kültür etmeninin dışında etmenler de bulunmasından dolayı, toplum içinde bir türdeşlikten söz edilemeyeceği görülmektedir (Cohen 1993, 97).
[169] Cohen 1993, 98.

eşitsizliklerin bulunduğu gözlenmektedir.[170] Üst tabakanın temel gelir kaynağını oluşturan vergi ve haraçlar, tüm toplumsal kategorilerden alınmaktadır. Bulunduğu yüksek konumu doğaüstü güçlerle akrabalık bağı sağlayan bir soyağacına dayandıran egemen kişinin çevresinde koruyucular birliği ve bir saray kurulu bulunmaktadır. Dengeli bir nitelik göstermeyen ve çoğu durumda ideolojik düzeyde görülen karşılıklılık kavramına dayanan devlet ideolojisine göre, uyruk durumunda olanlar egemene mal ve hizmet sunmaktayken, egemenin de uyruklarını koruma, hukuku ve düzeni sağlama gibi görevleri bulunmaktadır. Esas olarak kalıtıma dayalı olan toplumsal eşitsizlikte, yöneticinin soyuna yakınlık önemlidir ve servetin paylaşılmasında da söz konusu soya yakınlığın derecesine bakılmaktadır. Merkezileşmeye ve merkezî bir erkin yerleştirilmesine yönelik olan yönetimde, merkezi hükümete bakılacak olduğunda, görevlerin ve yetkilerin devredilmesi sisteminin geliştirildiği görülmektedir. Çok sayıda kamu görevlisine sahip olunmakla birlikte, bunlardan bölgesel ve yerel düzeylerde hizmet verenleri genel kamu görevlileri oluşturmaktayken, daha çok ulusal düzeyde bulunanlar da uzman kamu görevlileri olarak ayrılmaktadır. Kamusal olaylar ve gelişmeler üzerinde söz sahibi olan kişiler bulunmakla birlikte, yasalar ve kararnameler çıkarma hakkı egemene aittir. Hükümetin yaptıklarının birçoğu, kendisine yasallık kazandırma amacına yöneliktir ve bunun dışında etnik, mesleksel ve kültürel bütünleşmeye de önem verilmektedir. Devletin temel taşı konumunda olan yöneticinin kendisine yasallık kazandırdığı en önemli taraf da, yüksek konumunun kutsal niteliğinde bulunmaktadır.[171]

[170] Claessen-Skalnik 1993b, 301-302.
[171] Claessen-Skalnik 1993b, 303-304.

2. DEVLET ÖRGÜTÜNÜN DAYANDIĞI TEMEL İLKELER VE İŞLEVLER

Devlet örgütünün temellendiği ilkeler ve işlevlerden önce ilk olarak, söz konusu ilkeleri ve işlevleri belirleyen temel kavramlardan ve bunların devlet örgütüyle olan ilişkilerinden bahsedilmesi gerektiğini düşünmekteyim. Söz konusu kavramları açıklamada ise, Marksist anlayış ve onun temel yaklaşımı olan materyalist önermeden yararlanılması gerektiğine inanmaktayım. Marksist anlayışa göre, içinde yaşanılan toplum, o toplumun maddi nesnel şartlarının bir türevi niteliğindedir ve maddi hayat şartları ya da maddi hayatın yeniden üretimi, insanların iradesinden bağımsız olarak, toplumun hukuki, siyasi ve dinî şekillerini belirlemektedir.[172] Nitekim Marksist anlayışın temelini teşkil eden tarihsel materyalizmde de belirtildiği üzere, toplumun hukuki, siyasi, ahlaki, dinî, estetik ve ideolojik kurumları, maddi nesnel şartlara ve bunların gelişmesine bağlanmaktadır.[173] Bir bakıma Marksist anlayışın temelinde, toplumları ve dolayısıyla tarihi yaratan maddi nesnel şartları ortaya koymak ve söz konusu maddi şartların bir sonucu olan toplumun kurumları ile tüm kuruluşunu açıklama bulunmaktadır.[174]

Marksist düşünceye göre temel bir soru olan ve tarihsel materyalizmin esaslarından birini oluşturan, toplumun yapısını, kurum ve kuruluşlarını belirten ve de toplumsal sistemini şekillendiren maddi nesnel şartların belirleyici etkeni ise, *üretim tarzı*dır. Marx ve Engels'e göre, "üretim tarzı, bireylerin yaptığı belli bir faaliyet şeklidir. Bireylerin neyi, nasıl ürettiklerine göre tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra, üretimin yanında, değiş-tokuş, bölüşüm ve tüketim (kullanım) de üretim tarzını belirleyen çeşitli öğelerin karmaşık bir birleşimidir. Toplumun genel görünümünü

[172] Marx'ın temel yaklaşımlarından olan tarihsel materyalizm kavramıyla bağlantılı olan görüşü kendi sözleriyle şu şekilde belirtilmektedir: "Hukuki şartlar ve siyasi şekiller ne kendiliklerinden, ne de insan zihninin genel evrimi denilen şeyle açıklanabilir. Aksine, bunların temelleri maddi şartlara bağlıdır. Üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını meydana getirir ve bu yapı üzerine belirli bir toplumsal bilinç gösteren hukuki ve siyasi üstyapı yerleşir. Maddi hayatın üretim tarzı genellikle akla dayalı, siyasi ve hukuki hayatın uzantısının bir şartıdır. İnsanın bilinci, varlığını belirlemez, aksine toplumsal varlığı bilincini belirler" (Marx 1976, 25).
[173] Divitçioğlu 1971, 56.
[174] Divitçioğlu 1971, 2; Larrain 1998, 55.

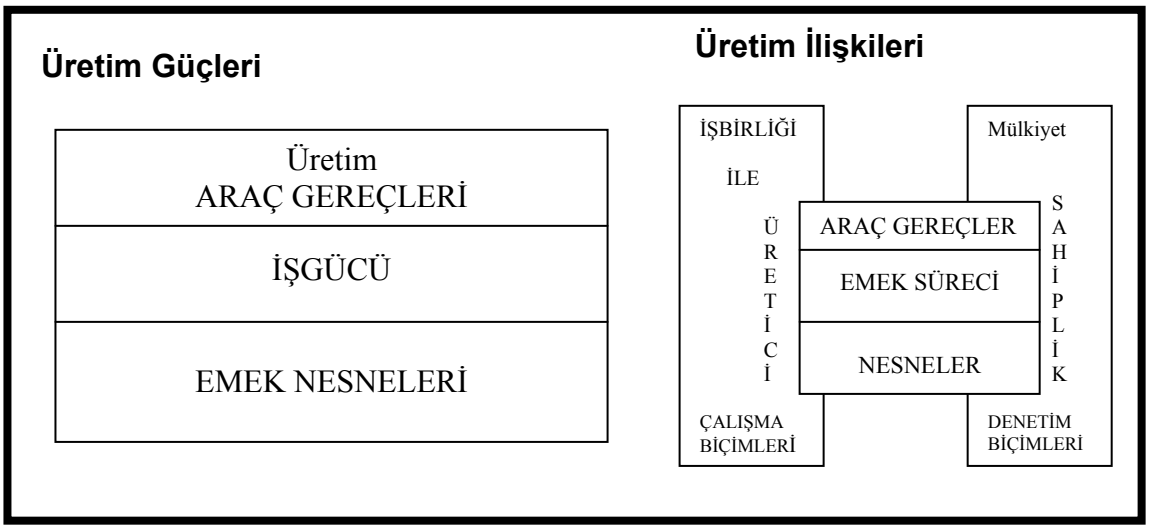
belirleyen temel güç olarak üretim tarzı vurgulanmıştır; çünkü toplumsal evrimin tarihi, biri diğerini izleyen üretim tarzlarının gelişim tarihi olarak görülmektedir.[175] Marksist anlayışa uygun bir şekilde üretim tarzı, durağan ve hareketsiz bir kavram değildir ki her üretim tarzı, üretim, değiş-tokuş, bölüşüm ve tüketim faaliyetleri içinde meydana gelen karşılıklı ilişkilere göre hareket etmektedir, her hareket ile nitelik değiştirmektedir ve her nitelik değişmesi ile birlikte de evrilmektedir. Yine başka bir açıklamaya göre: "üretim tarzı terimi, sadece geçim sağlamak için başvurulan yolları, yöntemleri, araçları değil, aynı zamanda geçimle ilgili ilişkileri (insan ilişkilerini) içerir, söz konusu yollara, yöntemlere, araçlara kimlerin sahip olduğu; üretimin nasıl örgütlendirildiği; elde edilen ürünün kimin denetiminde bulunduğu ve ürünün nasıl dağıtıldığı ve de onun hangi bölümünü kimin tükettiği konularını içerir".[176]

Bu noktada sıradaki soru, bu üretim tarzının kurucu öğelerinin neler olduğu yönünde olmuştur. Üretim tarzının ilk kurucu öğesi *emek* olarak görülmektedir; fakat toplumsal üretim sürecinde emek tek başına bulunmamaktadır ki *üretim araçları* emeği tamamlayan bir unsur olarak düşünülür ve söz konusu üretim araçları da toprak ve hammadde gibi emeğin öznesi ile iş aletlerinden oluşmaktadır. Üretim tarzının ilk iki öğesi olarak görülen emek ve üretim araçları ise, toplumun üretim tarzının *üretim güçleri*ni oluşturmaktadır. Söz konusu toplumsal üretim sürecinde insanlar sadece toprak ve hammadde ve bunlarla tamamlanan iş aletleri ile ilişki kurmamaktadırlar, ayrıca kendi aralarında da toplumsal ilişkiler kurmaktadırlar. Tüm bu ilişkilerin bütünü ise, toplumsal üretim ilişkilerini, diğer bir ifadeyle *üretim ilişkileri*ni oluşturmaktadır (Tablo 14). Bir başka deyişle Marx, toplumda insanlar arasında oluşan ilişkiler bütününü, üretim ilişkileri olarak tarif etmektedir ve üretim ilişkileri, bir bütün halinde toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu ve özellikle, belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu, özgün, ayırt edici nitelikte bir toplumu oluşturmaktadır.[177] Bir bakıma toplumun ekonomik yapısını oluşturan üretim ilişkileri üzerinde, hukuksal ve siyasal üstyapının yükseldiği anlaşılmaktadır.[178] Devletin kilit noktasını oluşturan

[175] Divitçioğlu 1971, 6; Larrain 1998, 68.
[176] Leacock ve Lee 1982, 7'den aktaran Maisels 1999, 426.
[177] Marx 2000, 31.
[178] Morris 2004, 65.

ilişkilerin tümünü kapsayan siyasal ilişkiler tarafından güvenceye alınan üretim ilişkilerinin, neyin, hangi araçlarla, hangi yollarla, yöntemlerle kim tarafından ve kimin için üretileceğini belirlediği düşünülmektedir.[179]

Tablo 14 **Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri**

Genel bir tablo oluşturulduğunda, üretimdeki bütün gelişme ve değişmelerin, daima üretici güçlerin ve ilk olarak üretim araçlarının gelişmesi ve değişmesiyle başladığı anlaşılmaktadır. Buna göre, ilk olarak toplumun üretici güçleri gelişir ve değişir, ardından ise bu değişmelere bağlı bir şekilde ve onlarla uyum içerisinde insanların üretim ilişkileri ve ekonomik ilişkileri değişir.[180] Marx'ın bir okumasına göre; tarih, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin birbirleriyle çelişki içine girmesi aracılığıyla ilerler. Toplumun maddî üretici güçleri, gelişmelerinin belirli bir aşamasında, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkileriyle ya da –aynı şeyin hukukî ifadesinden başka bir şey olmayan– mülkiyet ilişkileriyle çelişki içine girerler.[181] Üretici güçlerin gelişme biçimlerinden dolayı, söz konusu ilişkiler, üretici güçlerin önündeki

[179] Maisels 1999, 487.
[180] Larrain 1998, 67.
[181] Bir toplumdaki değişim, temel olarak; teknolojiyi de kapsayan üretim güçleri ve temelde sosyal organizasyon demek olan üretim ilişkileri arasında ortaya çıkan tezatlıklardan meydana gelir. Tipik olarak bu tezatlıklar, farklı sınıfların geliştiği bir toplumda, sınıflar arasındaki bir mücadele olarak ortaya çıkmaktadır. Sınıf mücadelesi ve toplum içindeki farklılaşma, çoğu Marksist açıklamaların bir özelliğini teşkil etmektedir (Renfrew-Bahn 2004, 451; Gamble 2001, 33).

engel hâline gelirler. İşte o zaman, bir sosyal devrim çağı başlar. Bu mekanizma aracılığıyla, bir üretim tarzı, bir diğerine yol verir.[182] Anlaşılacağı üzere, toplumsal ilişkiler, üretici güçlere bağlı bulunmaktadır ve yeni üretici güçlerin elde edilmesi üretim tarzlarını değiştirmektedir ve de bununla bağlantılı olarak değişen üretim tarzlarının da toplumsal ilişkileri değiştirdiği anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle Marx toplumsal değişmeleri anlamak için toplumların üretim tarzlarına bakılması gerektiğini düşünmektedir ve bu sayede bütün sınıflı toplumların tarihsel gelişimlerinin anlaşılabileceğine inanmaktadır. Bir bakıma üretim tarzı, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin birleşmesi içinde bağlantısı kurulan karmaşık bir bütün olarak değerlendirilmektedir ve söz konusu kurucu öğeleri bir araya getiren birleşim de hem mevcut mülkiyet ilişkilerine göre çeşitlenmektedir hem de üretim güçlerinin nicel ve nitel seviyelerine bağlı bulunmaktadır[183]. Sonuç olarak Marx'ın yaklaşımının yapısını belirten temel kavramın üretim biçimi olduğu anlaşılmaktadır ve ona göre üretim biçimi sadece ekonomik anlamda malların üretimini veya üretim etkinliklerini kapsayan bir anlam içermemektedir, tüm yaşam biçimini kapsayan etkinlikler olarak görünmektedir.[184] Ekonomik bütünleşme ve tabakalaşma süreçleri içinde doğan ve söz konusu süreci destekleyen ideolojiler, *üretim tarzı* kavramı kullanılarak modellendirilmektedir. Tezin ilk bölümünde belirtildiği üzere, Marx'ın devletli topluma geçişte önemli bir model olarak sunduğu Asya Tipi Üretim Tarzı'na sahip toplumlarda da, adından da anlaşılacağı gibi üretim tarzı esas alınmıştır. İlk kurumsal biçimiyle devletin doğuşunun tohumlarını attığı düşünülen öğeler olarak görülen, niteliksel açıdan birbirinden farklı olan, iki çeşit üretim biçiminin varlığına dikkat çekilmektedir. Söz konusu üretim biçimlerinden ilki olan ve 'köy devleti' olarak da adlandırılan Asya Tipi Üretim Tarzı'na sahip toplumlar, varlığı kandaşlık temeline dayanan, tepesinde mutlak patrimonyal ayrıcalıklara sahip olan bir tanrısal yöneticinin göründüğü konik yapılı bir hiyerarşiye dönüşmektedir. Diğer üretim tarzı ise, tek bir şehirde (başkent) birleşme sürecinin kendisinden kaynaklanan üretim ilişkilerine sahiptir ve kent devletine doğru bir evrilmeye uğramaktadır.[185]

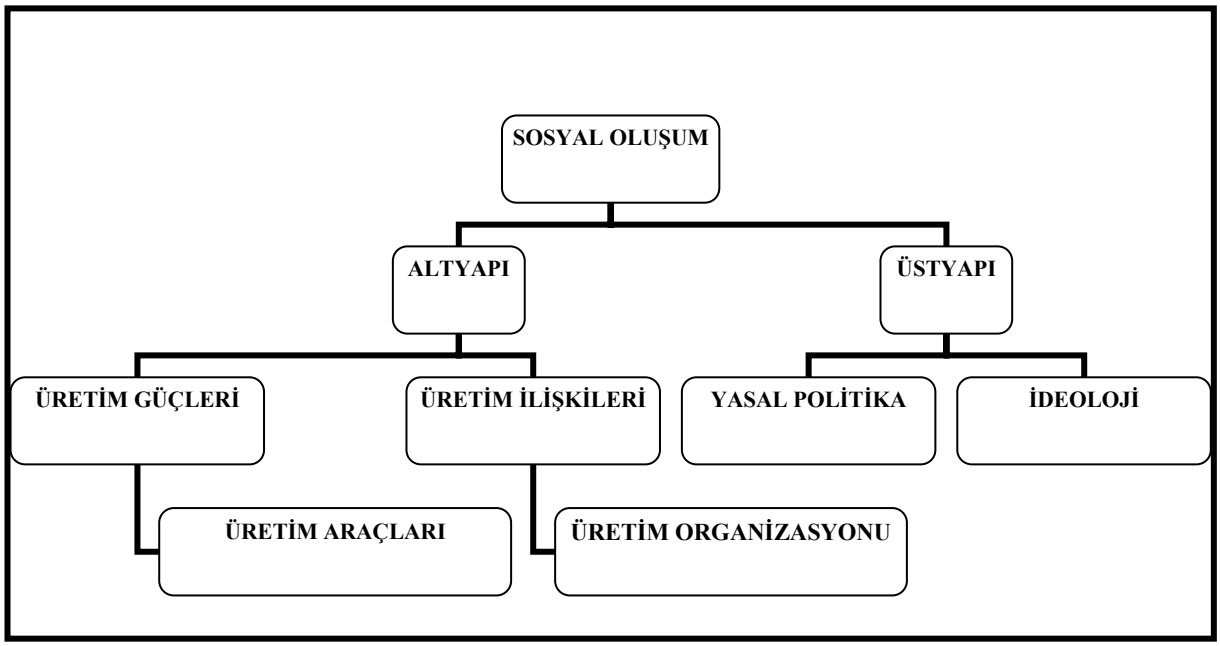
[182] Eagleton 2007, 212.
[183] Divitçioğlu 1971, 20; Larrain 1998, 67.
[184] Maisels 1999, Başlangıç (XVII).
[185] Maisels 1999, Başlangıç (XVII-XVIII).

Marksist anlayışın temel kavramları sırasıyla belirtildikten sonra söz konusu kavramlarla sıkı bir şekilde bağlantılı olan ve toplumsal sistemlerin niteliğini belirleyen üç temel özellik ya da fonksiyona geçiş yapılabilir. Söz konusu faktörler, Marx'a göre, maddi-ekonomik, ideolojik ve politik olmak üzere ayrılmaktadır. Faktörlerden ilkini oluşturan maddi-ekonomik fonksiyon, maddi malların üretimi ve dağılımı aracılığıyla insan yaşamının yeniden üretimiyle ilgilenmekle birlikte, üretim güçleriyle üretim ilişkilerinden oluşan, üretim tarzlarının biçimlendirdiği tüm üretim uğraşını kapsamaktadır. Mevcut maddi yeniden üretimin devamını sağlayan kurum ve uygulamalara toplumun *ekonomik altyapısı* denilmektedir.[186] Marx'a göre toplumsal yapıda belirleyici olan, toplumsal altyapıdır ve toplumsal altyapı da üretim tarzına bağlıdır, iktisadi üretimle ilgili tüm maddi nesneler, eylemler ve düşüncelerden oluşan unsurlar altyapının alanına girmektedir. Toplumlarda insan karşısında ve üretilen nesneler arasındaki ilişkileri belirleyen ilişkiler yanında bir de insanlar arasındaki çeşitli bağları düzenleyen ilişkiler bulunmaktadır ki bu ilişkilerin bütününe *üstyapı ilişkileri* adı verilmektedir. İnsanın ailesi ile olan bağları, siyasi davranışları, hukuki anlayışları, dinî inanışları söz konusu alanın içine girmektedir. Toplumda verilmiş bir üretim tarzına göre, bu ilişkiler yerleşip devam ettikçe, insanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak, kökleşen ve kurumlaşan ilişkiler hakkında belirli bir fikre ve değerler sistemine sahip olmaya başlarlar. Bu fikir ve değerler sistemi, o toplumun üstyapısına dahil olan ideolojisini meydana getirir.[187] Geleneksel Marksizm'de, ideolojik üstyapı, toplumun tecrübe ve inancının bütün sistemi, geniş çapta, ekonomik temelli üretici altyapının doğası vasıtasıyla belirlenir.[188] Bu noktaya, altyapı ve üstyapının biri baskın diğeri ona bağlı olmasından ziyade, birbiriyle ilişkili ve karşılıklı olarak etkili olduğunu kabul eden Yeni-Marksistler tarafından karşı çıkılmıştır.[189] Her dönemde her altyapının mutlaka bir üstyapısı olduğu düşünülmektedir ve hem alt yapının hem de üst yapının öğelerinin,

[186] Mann 2004, 18; Eroğul 2002, 63.
[187] Divitçioğlu 1971, 56.
[188] Altyapının üstyapıyı etkilemesi veya belirlemesi, hiçbir biçimde altyapının bir dizi etkisiz yapıyı hareket ettiren bir tür etken özne olduğu anlamına gelmemektedir (Eroğul 2002, 33).
[189] Renfrew-Bahn 2004, 452.

maddi nesnelerden, insan ilişkilerinden veya düşüncelerden oluşabildiği görülmektedir.[190] (Tablo 15)

Tablo 15 MARX'A GÖRE TOPLUMUN İÇYAPISI

Marksist anlayışa göre de devlet, toplumların altyapısı (maddi hayatın yeniden üretimi olan ekonomik temel) ile üstyapısı (devlet, hukuk, siyaset, ideoloji, kültür gibi oluşumları kapsayan) arasındaki ilişki bağlamında, siyasi üstyapının bir örgütlenme biçimi olarak ele alınmaktadır. Altyapı son çözümlemede üst yapıyı belirlediğinden dolayı, devlet de mevcut ekonomik temele göre karakterize edilmektedir. Bu bakımdan Marksist devlet teorisi altyapıdaki sömüren sömürülen ilişkisinin üstyapıya nasıl yansıdığını, hâkim sınıfların iktidarlarını nasıl sürdürdüklerini incelemektedir. Bu noktada devletin temel işlevi de, hâkim sınıfın varlık nedeni olan mevcut düzenin korunmasını ve onun sürekliliğini sağlamaktır. Buna göre devleti, hâkim sınıfın günlük çıkarlarını koruyan basit bir araç olarak değil, mevcut düzenin uzun dönemli çıkarlarını gözeten karmaşık bir kurum olarak görmek gerekmektedir. Bu ise tüm üstyapı kurumları gibi devletin de alt yapı karşısında görece bir özerkliğe sahip olması anlamına gelmektedir. Devletin bir kurum veya toplumun zora dayalı uzmanlık aygıtlarının

[190] Eroğul 2002, 35.

oluşturmuş olduğu kurumların birleşimi olarak önemli bir işlevi, egemen sınıfın iktidarını korumak ve mülkiyet ilişkilerindeki değişimleri engellemek amacıyla diğer sınıfların özgürlüklerini kısıtlamaktır.[191] Marksist devlet teorisi her şeyden önce devletin egemen sınıfın bir baskı aracı olduğunu, sömürücü azınlığın sömürülen çoğunluk üzerindeki egemenliğinin nasıl örgütlendiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle de Marksizm, devletin bir üstyapı kurumu olarak egemen sömürü biçimine olan bağımlılığını açıklamaktadır.

Bu noktada ele alınması gereken, *yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıfa bölünmüş bir toplumda, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi için oluşmuş bir örgüt*[192] olduğu düşünülen devletin işleyişinin dayandığı esaslardır. Devletin işleyişinin erk kullanmakla sıkı bir ilişkisi bulunduğu ve erk kullanılmasının devleti destekleyen bir işlevinin bulunduğu görülmektedir. Erk kullanma yetkisini taşıyan bir yönetimin, toplumsal sınıfları denetim altında tutması, içten gelecek ayrılmacı eğilimlere, dıştan gelecek saldırılara karşı birlik ve bütünlüğü sağlaması gerekmektedir. Nitekim ekonomik ve ideolojik erkle işbirliği içinde etkinlik gösteren siyasal erkin, belli bir toplumda (devletli toplum da dâhil) maddi malların üretilmesiyle bağlantılı olarak kurduğu ilişkinin anlaşılması, söz konusu toplumun karakterinin belirlenmesinde önem taşıyan bir nokta olarak görülmektedir. Egemen ve siyasal erke sahip olan kimseler, hem kamu yönetiminin, askerî ve ideolojik işlerin idare edilip yönlendirilmesinde hem de toplum içinde görülen toplumsal hareketliliği etkilemede kesin söz söyleme hakkına sahip olmuşlardır.[193]

Toplumun tümüne yayılan bir yapılar demeti olan devletin daha önce de belirtildiği üzere, ekonomik, politik ve ideolojik olmak üzere en temel işlevleri, toplumsal yaşamın her alanına girmektedir ve tüm bunlar, altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkilerin genel kalıpları tarafından belirlenmektedir.[194] Bir toplumsal oluşumun doğasını tanımlayan unsur, yaptığı iş, yerine getirdiği görev, oynadığı rol, doldurduğu

[191] Mann 2004, 186.
[192] Skalnik 1993, 247.
[193] Skalnik 1993, 265.
[194] Eroğul 2002, 64; Mann 2004, 179-180.

yer anlamına gelen işlevi olarak tanımlandığı ve devletin de bir toplumsal oluşum olduğu göz önüne alınacak olursa, ilk olarak devletin yaptığı şeyle ilgilenilmesi gerektiği düşünülmektedir. Genel olarak kabul gören fakat tanımlanmasında bir takım farklılıklar bulunan söz konusu devlet eylemi "siyaset" olarak belirtilmektedir.[195] Siyasetin işlevinin ne olduğu veya neyle uğraştığı sorusuna verilecek cevapla birlikte de devletin doğasına daha fazla yaklaşılacağı düşünülmektedir. Marksist anlayışa göre, her *toplumsal kuruluş* altyapıyı oluşturan belirli üretim tarzının egemenliği altındadır. Siyasal uğraşın amacı da, üretim tarzlarının varlık ve gelişimini sağlamaya hizmet etme olduğundan dolayı, söz konusu hizmetin üretim tarzlarını oluşturan öğelerinin de hem üretim güçlerini hem de üretim ilişkilerini kapsayacağına inanılmaktadır. Bu durumda siyasetin ilk özelliğinin, tüm toplumlarda üretim araçlarının ve üreticilerin korunması ve gelişimi için gerekli koşulları sağlamak olduğu üzerinde durulmaktadır.[196] Bir bakıma siyasetin ilk işlevini yerine getiren devletin görevi de, söz konusu koruma ve gelişim için, yönettiği toplumun genel çıkarına göstermesi gereken ilgidir.[197] Yalnız burada dikkate alınmayan noktanın toplumun genel çıkarına hizmet etme gerekliliğinin esas amacının saptanamaması olduğu kanısındayım. Bu durumda temel uğraşı siyaset olan devletin temel görevinin ne olduğu ve aslında kime hizmet ettiği sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Sınıf ayrımlı toplumlarda, üretim ilişkilerinin korunması ve geliştirilmesi görevi, toplumun üretim araçlarına sahip olan üst sınıfların görevleri arasında bulunduğundan dolayı, devletin temel işlevinin de *egemen sınıfın çıkarına hizmet* olduğu anlaşılabilecektir. Söz konusu işlev ise, toplumsal çatışma temeline oturmaktadır ve değişmez amacı da, egemen güce sahip olanların durumunu daha da sağlamlaştırmaktadır.[198] Nitekim devletin yapıları, egemen sınıf tarafından biçimlendirildiğinden, devletin görevlileri onun tarafından saptandığından ve izlediği

[195] Siyaset Duverger'e göre, devletin çok ötesine giden ve tarafların temel eşitsizliği ile nitelenen bir toplumsal ilişki olarak görülmekteyken, Weber'e göre kaba kuvvetin meşru kullanımıyla ilgili görülmektedir. Eroğul ise siyaseti, "belli bir üretim biçiminin varlığı ve gelişimi için gerekli olan koşulları toplumsal çapta sağlama uğraşı" olarak tanımlamaktadır (Eroğul 2002, 41-45).

[196] Eroğul 2002, 50-51.

[197] Devletin toplum çıkarına hizmet etmesi gerektiğine dair görüşe, bir kısım Marksistler tarafından karşı çıkılmıştır, çünkü sınıflı toplumlarda bir 'ortak çıkar' kavramı ideolojik bir kandırmacadan başka bir şey değilmiş gibi düşünülmektedir. Fakat karşı görüş olarak, devletin sadece toplumsal sınıflardan oluşmadığı ve büyük bir üst yapı kuruluşu olan devletin, belirli bir sınıfı temsil etmeye indirgenemeyeceği öne sürülmektedir. Devletin ilk önce herkesin devleti olması gerektiği ve daha sonra egemen sınıfın devleti olması gerektiği düşünülmektedir (Eroğul 2002, 85-86).

[198] Eroğul 2002, 50.

siyasetler söz konusu sınıfın yönergelerini yansıttığından dolayı, esas ön planda tutulması gerekenin egemen sınıfın çıkarları ve bu yönde uygulanan politika olmalı diye düşünmekteyim. Politikanın, *özel kişilerin veya toplumun belli kesimlerinin çıkarlarının kamu tarafından tanınıp onaylanması için yapılan bir yarışma*[199] olduğu tanımından gidilecek olursa, devleti yöneten egemen sınıfın söz konusu yarışmada kullandığı yolların da belirtilmesi gerekmektedir.

Devlet, egemen sınıfın iktidarını korumak ve var olan mülkiyet ilişkilerindeki değişimleri engellemek için, mümkün olduğunca dolaylı baskı biçimlerini uygulamaya koyan, gerektiğinde zora dayalı baskıya da başvuran, *dolaysız baskının kurumlaşmış aracı* [200] şeklinde tanımlanmaktadır. Egemen devlet, her türlü iktidarın iki unsuru olan güç ilkesi ve onun kullanım biçimini bir araya getiren bir ideolojiye sahiptir.[201] Toplumsal denetimi sağlamak için uygulanan yollardan biri, doğrudan doğruya fiziki güce başvurulmasıdır.[202] Devletin belirleyici özelliklerinden biri, fiziki gücün yasal kullanımını tekeline almış olması şeklinde belirtilmektedir. Buna göre, gücün askeri nitelik taşıyan kullanımı, birtakım gruplar tarafından uygulanmaktadır ve var olan devlet hiyerarşisi, egemen tarafından veya egemenin doğrudan kendine bağlı adamları tarafından yetki verilenler dışında herhangi bir kesimin kendi amaçlarına ulaşma yolunda fiziki güce başvurmaya kalkmasını önleyebilmektedir. Hem kamu çıkarları hem de özel çıkarlar için başvurulmuş olan askerî güç, yönetici adına, dolayısıyla devlet adına kullanılmaktadır. Askerî güçleri, dışta savaşlara girişebilmelerine olanak verecek derecede büyük olan devletlerde, söz konusu gücün hem özel amaçlar doğrultusunda, hem de eşitsizliğin arttırılması yolunda kullanıldığı da gözlemlenen bir diğer önemli husustur.[203]

[199] Maisels 1999, 461.
[200] Hal Draper'in görüşünü aktaran Mann, toplumun ekonomik altyapısının ayrılmaz bir parçası olan doğrudan baskının, altyapıdan uzaklaşıp üstyapı kurumlarında yoğunlaşmaya başlamasıyla, devletin kökenine ulaşılabileceğini düşünmektedir (Mann 2004, 183).
[201] Mairet 2005, 219.
[202] Mann 2004, 190; Maisels 1999, 460.
[203] Skalnik 1993, 262-263.

Güvenlik düşüncesiyle fiziki güçle elde edilmiş olan şeylerin ise, bir şekilde meşrulaştırılması, haklı gösterilmesi gerekmektedir.[204] Nitekim bu noktada devreye, toplumsal denetimi sağlamak adına, şiddet ve şiddet tehdidinin en önemli alternatifi olarak ideoloji girmektedir. Devletler, baskıcı iktidarlarını koruyabilmek ve düşünsel ve fiili tepkilerin önünü kesmek amacıyla düzenli bir biçimde gerçekleri değiştirme imkânına sahiptirler.[205] Devlet hiyerarşisi, devlet ideolojisini hem kendi amaçları, hem toplulukların amaçları hem de görünüşte de olsa tüm toplum için geliştirmektedir. Devletleşmenin ilk oluşmaya başladığı dönemden itibaren, devletin haklı gösterilmesinin, toplumun iki temel sınıfa bölünmesinin haklı gösterilmesi ve bunun sürdürülmesi için biçimlendirildiği anlaşılmaktadır. Devletlerin yasal gösterilmesinin (meşruiyet kazandırılması) daha çok dinsel alanda görüldüğü ve devlet ortaya çıktıktan sonra ve gelişmeye başladıkça, krallık hanedanının kökeni hakkında bir mitosun yaratılmasıyla, devlet genelinde bir dinin temellerinin atılmaya başlandığı görülmektedir. Böylece devletin toplumsal yapılarındaki temel değişiklikler de desteklenmiş olmaktadır.[206] Dinî inanışlar, ritüeller ve devlet tarafından örgütlendirilen dinî kurumlar, tarihin her döneminde, doğrudan baskının en önemli alternatifi olarak görülmektedir.[207] İlk devlet oluşumlarında devlete yasallık kazandırılması ve devlet ideolojisinin kurulması yönünde, egemen kişiye kutsal nitelikler atfedilmiştir. Egemenin doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılmış ve böylece toplumun işleyişinin ve devamının egemene bağlı olduğu yönünde bir inanca sahip olunmuştur. Bu durum erken dönem devletlerde olmasa da ergin devletlerin oluştuğu dönemde, din uzmanlarınca daha da güçlendirilmiştir. Yüksek statüdeki bir papazın devlet gücünün merkezî temsilcileri durumuna gelmesinin de bunu destekler nitelikte olduğu düşünülmektedir.[208] Devlet erki, din ve devlet, saygıyı desteklemek, içteki korkuyu harekete geçirmek için, anıtlarda, tapınaklarda, dini ritüellerde ve törenlerde birleşirler.

[204] Maisels 1999, 460.
[205] Mann 2004, 191.
[206] Skalnik 1993, 260.
[207] Mann 2004, 192.
[208] Skalnik 1993, 261. Mezopotamya'daki ilk devletlerin bu konuda bir örnek oluşturduğuna inanılmaktadır. Nitekim buna göre: "Sümer toplumu esas olarak tapınaklar çevresinde bir araya gelmişlerdir ve varoluşundaki teoriye göre, toprak daime tanrının malıydı ve hükümdarlıkları Nil'den Hazar'a kadar uzanan büyük Assur kralları, Lagaş'ın yöneticisi olarak Sümer topraklarının bir bölümünü, Tanrı Ningirsu adına idare etmekteydi".

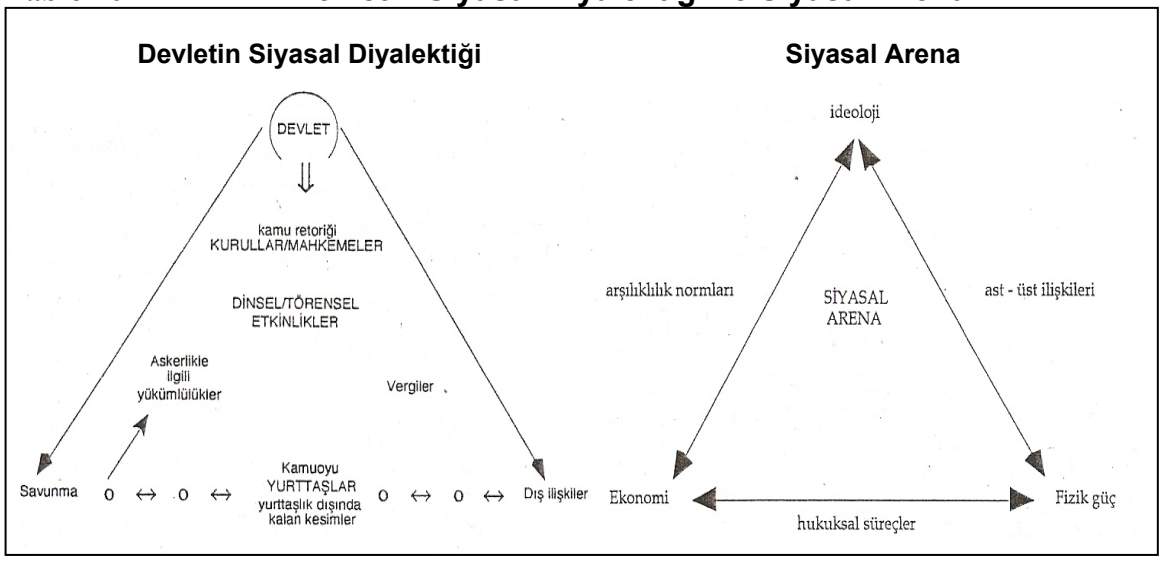
Sosyalizasyon, rızayı elde etme eğilimi göstermektedir, yöneticilerin yönetilenleri hedef alan kamusal söylemi, yönetilenlere emir vermeye ve uyarmaya yöneliktir.[209] Yönetenle yönetilen arasında en yaygın ilişki biçiminden biri bağımlılık, diğeri de ideolojik ilişki olarak görülmektedir. Söz konusu ilişkinin, sömürüye bağlı ekonomik yükleri karşılayıp dengelemenin en önemli yolu olduğuna inanılmaktadır. Kimi ilk kurulan devletlerde, devlet öncesinden kalma dini inançlara saygı gösterilmesi yoluyla, egemenlik altına alınan toplulukların din uzmanlarıyla yöneticiler arasında siyasal-dinsel bir antlaşmanın temellerinin atılması sağlanmıştır. Daha sonra yöneticiler, söz konusu topluluğun dini inançları ile kendi atalarının siyasal erkle ilgili kültlerini birleştirip, tüm bunların birleşiminden bir devlet dini oluşturmaya başlamışlardır. Özetle din ve tanrılar vasıtasıyla toplum, devletin baskısını çok fazla görememektedir ve her türlü kötü olayın sorumlusunun tanrılara yüklenilmesiyle devlet, kendi meşruiyetini arttırmış olmaktadır. Böylece devlet, kendi propagandasının yayılması ve halk arasında devlete ve egemenine karşı bir bağlılık duygusu verilmesi görevini din ile sağlamaktadır.[210]

Özetlenecek olursa, savunma için askeri güçler yaratarak ve devlet içi ilişkileri yürüterek egemenliğini ortaya koymaya çalışan ve toplumun üzerine çıkan devlet örgütü, bir yandan sürekliliğini sağlamak için halka, emekle, malla veya parayla ödenmesi gereken birtakım vergi yüklerini yükleyip ekonomik olarak baskı uygulamaktadır. Diğer yandan elde ettiği kazanımları, güvenlik düşüncesiyle fiziksel güç kullanarak elinde tutmaya çalıştığı gibi, fiziksel gücün bir alternatifi olarak kendi meşruluğunu, ideolojik güçle ve hem geleneklerden edinilmiş hem de satın almayla veya önceden kapatmayla sağlanan ekonomik kazanımlardan kaynaklanan hukuksal araçlarla birleştirmektedir.[211] Bir bakıma devletin temelini oluşturan ve özel kişilerin veya toplumun belli kesimlerinin çıkarlarının kamu tarafından tanınıp onaylanması için yapılan bir yarışma olarak nitelendirilen söz konusu devlet politikası, hem ekonomik, hem ideolojik hem de fiziki güç başlıkları altında toplanmaktadır. Söz konusu siyaset alanı ise, bir yandan hükümet makamlarını ve yöneticilere tanınan ayrıcalıkları ele

[209] Maisels 1999, 458-459.
[210] Mann 2004, 195-196; Skalnik 1993, 261-262. Gauchet 2005, 62-65.
[211] Maisels 1999, 460.

geçirmek için yapılan yarışmaları kapsadığı gibi, diğer yandan da zenginliği artmış bir kastın ritüel yoluyla yükselmesini sağlamaktadır.[212] (Tablo 16)

Tablo 16 **Devletin Siyasal Diyalektiği ve Siyasal Arena**

[212] Maisels 1999, 461.

III. BÖLÜM

POLİTİK BİR SÜREÇ OLARAK İMPARATORLUĞUN OLUŞUMU

1. İMPARATORLUK MEKANİZMASININ BELİRLEYİCİLERİ

Mekansal, siyasal ve ekonomik olarak genişleyen devletin, kurduğu egemenliği genişletmek için gerekli ekonomik artı kaynaklarını çoğaltmaya başladıktan sonra bir diğer siyasal örgüt olan imparatorluk sürecine geçildiği görülmektedir. İmparatorluğun tanımı hususunda, hem antropolojik hem de tarihî eserlerde yapılmaya çalışılmış olsa da, tam bir fikir birliği sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu tanımlamalar, coğrafi, ekonomik, politik, ideolojik veya askeri olmak üzere farklı şekilde vurgulanmış olup imparatorluk boyutlarına göre değişmektedir.[213] Bir bakıma sadece üzerinde durdukları noktada farklılaşmaların olduğu fark edilmektedir. Örnek vermek gerekirse, Eisenstadt[214] imparatorlukları temel alan çalışmasında onları, politik sistemler olarak değerlendirirken, son zamanlarda söz konusu yaklaşım, Eisenstadt'ın başlıca ardılı olarak bilinen Doyle[215] tarafından ön plana çıkarılmıştır. Aztek İmparatorluğu'nu araştıran Hassig[216] ise, imparatorluk sistemlerinde ordunun rolü üzerinde durmuştur. Genel olarak pek çok bilim adamı imparatorlukların oluşumunda ülke ekonomisinin önemini vurgularken son zamanlarda da ideoloji üzerine yoğunlaşılmıştır. Çeşitli görüşlere rağmen, imparatorlukların faaliyet alanı ve karmaşıklığa göre değişen çeşitli politikalar üzerinde hâkimiyeti elinde tutan genişlemeci devletler oldukları konusunda görüş birliğine varılmıştır. Söz konusu devletlerin, fazlasıyla ekonomik yarar ve nüfusun sınırlı bir bölümünün politik devamı için kendilerine bağlı topraklardan elde

[213] Sinopoli 1994, 160.
[214] Eisenstadt 1963.
[215] Doyle 1986.
[216] Hassig 1988.

edilen kaynaklarla bağlantılı siyasi oluşumlar olduğu kabul edilmiştir.[217] Yaygın olarak paylaşılan anlayışa göre imparatorluk, bölgesel olarak yayılımcı ve devletin birleşik bir biçimi, bir devletin diğer devletler, şeflikler ve katmanlaşmamış toplumlar olmak üzere diğer sosyopolitik oluşumları kontrolü altına almasıdır. Bir imparatorluğu kuran farklı yönetim biçimleri ve topluluklar, özerkliğin bazı aşamalarını elinde tutmaktadır. Söz konusu özerklik, kendinde ve merkezî olarak tanımlanmış kültürel kimlikte, politik ve ekonomik karara varmada kullanılmaktadır. Çoğu bilim adamı politik ve/veya ekonomik kontrolün derecelerine göre farklılaşmasıyla ayırt edilen imparatorlukların, henüz tam olarak birleşmemiş olanlarla, daha merkezileşmiş yönetim biçimlerine sahip olanlar gibi, çeşitli biçimlerinin olduğu fikrini paylaşmaktadır (Tablo 17).

Tablo 17 **İmparatorluk Organizasyonuna Yönelik Oluşturulan Taslaklar**

Bilim adamı	Birleşmenin zayıf bir şekilde görüldüğü yönetim biçimleri	Birleşmenin büyük ölçüde görüldüğü yönetim biçimleri
Eisenstadt	patrimonyal	imparatorluk-bürokratik
Luttwak	hegemonya	bölgesel imparatorluk
Mann	otoriter imparatorluk	Bölgesel İmparatorluk

İmparatorluklara dair yapılmış olan her bir sınıflandırma, imparatorluk merkezlerinin imparatorluk toprakları üzerinde güç kullanım kontrolünü, hem doğal hem de şiddet yoluyla sağlamasıyla ilişkili olduğunu kabul etmektedir. İçteki çeşitlilik, faktörlerin farklılığına bağlanmaktadır. Söz konusu faktörler, imparatorluk merkezinden ve lojistik bağlantılardan uzaklık ve dahil edilmiş bölgelerde önceden var olan politik şartlar ile ekolojik faktörler ve önemli kaynakların dağılımına göre farklılık göstermektedir. [218]

[217] Parker 2001, 12.
[218] Sinopoli 1994, 161.

1.1. Genel Yaklaşımlar ve Temel Kuramcılar

İmparatorluk mekanizmasının belirlenmesi yönünde araştırma yapan kuramcıların başında Eisenstadt gelmektedir ve ona göre imparatorluklar, diğer politik sistemler gibi bir politik sistem olarak değerlendirilmektedir.[219] Yaygın şekilde görülen söz konusu politik sistemler; ilkel siyasi sistemler, patrimonyal imparatorluklar, göçebe ve fetih imparatorlukları, şehir-devletler, feodal sistemler, merkezileşmiş tarihî bürokratik imparatorluklar veya kısaca tarihî bürokratik toplumlar ve demokratik, otokratik, totaliter, gelişmekte olan toplumlar olmak üzere çeşitli şekillerde modern toplumlar biçiminde ayrılmaktadır (Tablo 18).

Tablo 18 Eisenstadt'a Göre Çeşitli Politik Sistemler

1. İlkel siyasi sistemler
2. Patrimonyal imparatorluklar (örnek: Karolingia ve Akhamenid veya Part İmparatorlukları)
3. Göçebe veya fetih imparatorlukları (örnek: Moğol ve İlk Halife Dönemi Arap krallıkları)
4. Şehir-devletler (örnek: Eski Atina, Roma Cumhuriyeti)
5. Feodal sistemler (örnek: Avrupa, Japonya, Orta Doğu ve diğerleri)
6. Merkezileşmiş tarihi bürokratik imparatorluklar veya kısaca tarihi bürokratik toplumlar
7. Çeşitli şekillerde modern toplumlar (örnek: demokratik, otokratik, totaliter, gelişmekte olanlar)

[219] Parker 2001, 12. Eisenstadt, politik sistemi, herhangi bir toplumun örgütlenmesinin temel parçası olarak görmektedir ve farklı tipte politik sistemler özgül toplumsal koşullar altında gelişir ve işlev görürler, herhangi bir siyasal sistemin sürekliliği de söz konusu özgül koşullarla ilişkilidir (Hamilton 2002, 100).

Eisenstadt, politik sistemlerin ve gelişimlerindeki sosyal şartların temel karakteristik özelliklerini ve toplumdaki diğer kurumlarla ilişkilerinin ana hatlarını çizmektedir ve daha sonra da geçerli politik sistem tiplerini gösterecek ampirik bilgilerin yerini saptamak için söz konusu belirleyicileri değişken olarak kullanmaktadır (Tablo 19).

Tablo 19 Eisenstadt'ın Belirlediği Karakteristik Özellikler

1. Bütün politik faaliyetler rollere bağlı olarak örgütlenirler; ancak bunun gerçekleşme derecesi ve siyasal rollerin öteki rol tiplerinden farklılaşma derecesi toplumlara göre değişmektedir.
2. Bütün politik faaliyetler kurumsallaşmıştır, ancak bu kurumsallaşmanın derecesi ve tarzı değişiklik göstermektedir. Kimi toplumların yasama, yürütme, yargı faaliyetleri gibi özel politik faaliyetlere ulaşmak için özel örgütlenmeleri bulunurken, kimi toplumlarda söz konusu faaliyetler başka kurumlara, aile ve diğer bağlı gruplarla ilgili kurumlara yönlendirilmiştir.
3. Bütün politik sistemlerin hedefleri bulunmaktadır; ancak bu hedefler içeriklerine, hizmet ettikleri çıkarlara, tanımlandıkları ölçütlere ve toplumdaki farklı grupların bunların tanımlanmasına katılma derecesine göre farklılık göstermektedir.
4. Bütün politik sistemler, iktidarlarını meşrulaştırmaya çalışır; ancak politik sistem ve yöneticilerini kutsayan meşrulaştırma şekline göre değişiklik göstermektedirler.

Eisenstadt, ilkel yönetim şekillerinden doğrudan bürokratik sistemlere bir gelişimin çok nadir olarak görüldüğünü belirtmektedir ve bu durumun muhtemelen sadece antik İnka ve Aztek imparatorlukları ve çok az boyutta Eski Mısır İmparatorluğu gibi devletlerde bu şekilde geliştiğine inanmaktadır. Bu durumda söz konusu liste, şartlara bağlıdır ve kapsamlı olmaktan uzaktır. Üstelik politik sistemlerin her biri birkaç farklı alt sistemlere bölünmektedir ve pek çok sıra dışı ve kesişen durumlar söz

konusudur. Listelenen örneklerin her biri kıyaslamalı ölçütlere göre bazı özel nitelendirmeler vasıtasıyla ayırt edilmiş olsa da, sınıflandırma temel olarak tanımlayıcıdır ve sadece daha ileri analizler hangi tarihsel örneklerin analitik olarak ayrıldığını gösterecektir.[220] Eisenstadt temel olarak, dış ve iç kaynaklı baskıların birleşerek imparatorluklardaki değişmenin ana odaklarını oluşturduğunu belirtmektedir.[221] Çalışmalarında esas olarak ilgilendiklerinden biri de merkezileşmiş tarihî bürokratik imparatorluklar veya devletlerdir.[222] Eisenstadt'a göre bürokratik imparatorluklardaki yapısal değişmenin beş belirleyici öğesi bulunmaktadır:

1- Yöneticilerin çeşitli türde kaynaklara olan daimi ihtiyaçları ve özellikle serbest kaynaklara olan yoğun bağımlılığı,
2- Hem geleneksel meşrulaştırma hem de toplumun daha esnek kaynaklarının etkin siyasal denetimi amacıyla yöneticilerin kendi denetici konumlarını sürdürme çabaları,
3- Söz konusu toplumların yapılarının, çeşitli dış baskılara, uluslararası siyasal, ekonomik gelişmelere olan derin ve sürekli duyarlılığı,
4- Bunun sonucu olarak yöneticilerin, uluslararası alanda askerî, diplomatik ve ekonomik durumlardaki değişikliklerin yarattığı sorunlarla baş edebilmek için çeşitli kaynakların hareketliliğini arttırma ve böylece acil durumlar için hazırlıklı olma gereğini duymaları,
5- Belli başlı toplumsal tabakalarda birbirinden bağımsız oluşan çeşitli eğilimler ve hedefler ve her bir kesimin yöneticilerden talepleri.[223]

Belirtildiği üzere Eisenstadt, daha çok *merkezî tarihsel bürokratik imparatorluklar* üzerinde durmaktadır ve bunu yaparken bazı temel özelliklerin belirli biçimlerde ortaya çıktığını belirtmektedir. İlki, yöneticilerin kendi siyasal hedeflerini

[220] Eisenstadt 1963, 10-11.
[221] Gills 2003, 266.
[222] Eski imparatorluklar, özellikle Mısır, Babil ve İnka ve Aztek İmparatorlukları; Han döneminden Ch'ing'e kadar Çin İmparatorluğu; Pers İmparatorlukları özellikle Sasani ve Part ve Akhamenid; Roma ve Helen İmparatorlukları; Bizans İmparatorluğu; çeşitli eski Hint devletleri, özellikle Gupta, Maurya ve Mogul İmparatorluğu; Arap Halifelik Dönemi, özellikle Abbasi Dönemi'nden Fatımilere kadar, Akdeniz'deki Arap Müslüman Devletler, İran ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu; Batı, Merkez ve Doğu Avrupa Devletleri; fetih devletleri, Eisenstadt'ın temel olarak araştırdığı devletler ve imparatorlukları oluşturmaktadır (Eisenstadt 1963, 11).
[223] Gills 2003, 266.

saptama kapasitelerinin bulunduğudur. Diğeri, siyasal alanın, bürokratik ve yönetsel memurların rolleri gibi uzmanlaşmış siyasal rolleri içerdiğidir. Bir diğeri, yöneticilerin siyasal alanı daha fazla pekişmiş bir birim biçiminde merkezileştirmeye çalışmasıdır ve sonuncu olarak da, bürokrasiler gibi özgül yönetimsel örgütlenmelerin, siyasi mücadele arenaları gibi gelişmeleridir. Ayrıca çözümlemesi, bürokratik toplumların bazı belirleyicilerini paylaştıkları için, tarihsel bürokratik toplumların siyasal sistemlerinin kurumsallaşmasının koşullarıyla ilgili kontrol grupları işlevi gören bir takım toplumları kapsamaktadır. Söz konusu kontrol grupları, ilk olarak karşıt durumlar kullanılarak bürokratik imparatorlukların ampirik olarak geçerli tarihsel ana hatlarının gerekçelendirilmesine yardımcı olmaktadırlar ve böylece bir bürokratik imparatorluk olmayan şey, ona göre bürokratik imparatorluk olanı vurgulamaktadır. İkinci olarak da teorik bir amaç gözetilmektedir ve politik biçimlerin sistematik oldukları, fakat aynı hat üzerinde evrimsel bir çizgide gitmediği vurgulanmaktadır. Bir bakıma tarihsel koşullar, bürokratik imparatorluk sisteminin yaratılması için yeterli değildir ve yöneticilerin merkezî bir siyasal topluluk kurma uğraşlarının tam olarak kurumsallaşmadığı ve bu tür siyasal toplulukların genelde ataerkil imparatorluklar, ikili fetih imparatorlukları veya feodal devletler gibi merkezileşme öncesi siyasal topluluklar şeklinde gerilediği savunulmaktadır.[224]

Eisenstadt, söz konusu yönetim şekillerinin kurulması için ilk adımın, her durumda yöneticiler-imparatorlar veya soylu yönetici sınıftan geldiğini düşünmektedir. Genellikle, bu yöneticiler de, soylulardan, patrimonyal, kabileye ait ailelerden, feodal aileler veya yeni hanedanlar ya da yeni topraklar fethetmek için girişimde bulunan daha düşük sınıf ailelerden, yönetimi zorla ele geçirenlerden oluşmaktadır. Kimi zaman da çeşitli topraklar üzerinde egemenlik kurma veya zorla boyun eğdirtme girişiminde bulunanlar, fetihçilerdir. Genellikle böylesi bir yönetici de, karışıklık veya var olan politik sistemin bozulduğu veya şiddetli anlaşmazlık dönemlerinde doğmaktadır ve amacı da barışı ve düzeni yeniden kurmaktır, fakat eski düzeni bütünüyle eski haline getirmek için uğraşmaz. Söz konusu kişi her zaman, birleştirilmiş bir yönetim şekline dair politik amaçların bazı görünümlerine sahiptir. Çeşitli geleneksel aristokratik,

[224] Hamilton 2002, 97-98.

kabileye ait veya soylu gruplar tarafından var olan sınırlamalar olmaksızın politik kararları ve politik hedeflerin düzenlenmesini kendi tekeline alan daha çok merkezileştirilmiş, birleşik bir yönetim biçimini kurmayı amaçlamıştır. Bu yöneticiler fetihçi oldukları zamanda bile, ayrıca fethedilen halkların en az bir bölümüne bunu miras bırakmaya uğraşan bir görünüme sahiptir.[225] Yöneticiler kendilerine pasif veya aktif müttefikler bulmak zorundadır. Ekonomik kaynaklar, insan gücü veya politik destek ihtiyacını karşılayan çeşitli kaynakları kontrolü altına alacağı farklı güç ve politika araçlarını düzenlemek zorundadırlar. Doğal olarak müttefiklerini, zayıflıktan ve daha birleşik yönetim biçiminin kurulumundan çıkar sağlayacak, geleneksel ve aristokratik gruplara karşı olan gruplar ve sosyal tabakalardan bulmaya çalışmaktadırlar.

Söz konusu müttefikler temel olarak iki çeşittir. Bazıları çoğunlukla şehirli olan ve daha aktif, ekonomik, kültürel ve profesyonel gruplardan oluşmaktadır. İkinci çeşit olanlar, daha geniş, politik ve toplumsal olarak daha pasif sosyal tabakadan oluşmaktadır. Bunlar özellikle köylü ve daha az miktarda bazı aşağı kentli gruplar, aristokrat güçlerin zayıflaması ve yöneticinin barış ve düzeni kurmasından dolaylı bile olsa yarar sağlayan gruplardan oluşmaktadır. Bu olası müttefikleri, gerekli kaynakları kontrol altına almak ve politikalarını yerine getirmede kullanmak için yöneticiler, bazı güvenilir politik araçlar ve idari faaliyetleri düzenlemek zorundadırlar. Yöneticilerin en azından başlangıç aşamalarından itibaren kullandıkları mevcut bazı idari ve politik araçlar, gerekli siyasi ve yönetimsel faaliyetleri düzene sokmaya hizmet etmektedir. Ancak yine de böylesi bir durumda bile, yönetici, kendi amaçlarına uyum sağlaması için çalışanları ve idari araçları değiştirmek zorundadır. Mevcut çalışanlar aristokrat güçlerle ilişkili olduğu zaman, yönetici, sıklıkla söz konusu çalışanları değiştirmelidir. Fakat çalışanların değiştirilmesi yeterli değildir, yeni çalışanların da sadık bir şekilde kalması güvence altına alınmalıdır.[226]

Eisenstadt'a göre, tarihî bürokratik imparatorlukların politik sistemlerinin temel belirleyici özellikleri bulunmaktadır. Söz konusu merkezî bürokratik yönetimlerin temel

[225] Eisenstadt 1963, 13-14.
[226] Eisenstadt 1963, 15-16.

özelliği, siyasi alanın sınırlı özerkliğinden oluşmaktadır ve bu durum Eisenstadt tarafından maddeler halinde belirtilmektedir:[227]

1-Yöneticiler ve bir ölçüde politik mücadele içine giren gruplar vasıtasıyla özerk politik hedeflerin gelişimi[228],
2-Politik faaliyetler ve rollerin farklılaşmasının sınırlı düzeyde gelişimi,
3-Politik topluluğu, merkezîleşmiş bir birime dahil etme girişimleri,
4-İdari ve politik mücadelenin belirli düzenlemelerinin gelişimi.

Özetle Eisenstadt'ın ortaya atmış olduğu hipotezler bağlamında bürokratik imparatorluklar çözümlemesinden saptanan teorilerden en başta geleni ve tüm diğer teorileri kapsayan ana teori ortaya konulmaktadır. Buna göre, bürokratik imparatorluklar sistemi, ilk olarak yönetici için belli bir siyasi özerklik derecesine, ikinci olarak da toplumun bütün başlıca alanlarında belli bir farklılaşma düzeyine ve iki durumun eşzamanlı olarak var olması koşuluna bağlı olarak gelişmektedir. Farklı derecelerde gelişmiş olsalar bile söz konusu iki koşulun birlikte var olmasıyla, tarihî bürokratik toplumlardaki siyasal sistemlerin temel öncüleri sürekli gelişip merkezî bir siyasal topluluk, siyasal mücadele organları ve bürokratik yönetim biçiminde kurumsallaşmalara olanaklı hale gelecektir.[229]

Dünya tarihi boyunca çeşitli imparatorluklar arasında yaygın özelliklerin kabul edilmesiyle birleştirilen imparatorluk sistemlerinin asimetrik yapısı, çoğu bilim adamının eski emperyalizm çalışması için teokratik modellere başvurma denemelerini de beraberinde getirmiştir. Farklı veri gruplarından yaygın konuların elde edilmesiyle birlikte, söz konusu modellerin, eski dünyadaki dengesizliğin imparatorluk sistematiğini kuran kapsayıcı mekanizmalarla ilgili olmalarından dolayı çok yararlı oldukları

[227] Eisenstadt 1963, 18-19.
[228] Bu madde, tarihi bürokratik yönetim biçimlerinin ilk temel belirleyicisi olarak görülmesi bakımından çok büyük bir öneme sahiptir. Hem yöneticiler hem de politik mücadeleye katılan gruplar tarafından özel olarak politik hedeflerin gelişiminden oluşmaktadır. Bununla birlikte politik hedeflerin ve özel olarak onların politik uygulamasının özerkliği, bazı etmenler tarafından sınırlandırılmaktadır. Söz konusu etmenlerin başında da, meşrulaştırma ve yöneticilerin sorumluluğu gelmektedir. Meşrulaştırma temel olarak dinî ve geleneksel yollar dışında politik de olabilmektedir (Eisenstadt 1963, 18).
[229] Hamilton 2002, 107-108.

kanıtlanmıştır. Konuların genelleştirilmesi ve sınıflandırması sayesinde, eski emperyalizm modelleri üzerinden belli tanımlamalara gidilebilmektedir ve buna bağlı olarak da, sadece özel imparatorluk sistemlerini anlamaya değil, söz konusu sistemlerin diğer kültürlerle karşılaştırmasının yapılması da sağlanmış olmaktadır.[230]

Eski çağ imparatorlukları da dahil olmak üzere, kapitalizm öncesi politik ve ekonomik sistemler için Wallerstein'ın yaymış olduğu dünya sistemleri yaklaşımı, pek çok tarihçi, sosyokültürel antropolog ve arkeolog için odak noktası haline gelmiştir. Her ne kadar Wallerstein'in orijinal araştırması, modern dünya ekonomisinin gelişiminin incelenmesiyle sınırlandırılmış olsa da, dünya sistemleri araştırmasının geleceği için temel bir amaç olarak kapitalist olmayan ve kapitalizm öncesi dünya sistemlerinin çalışılması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Modern dönemler öncesi için dünya sistemlerine dair uygulamalar, dünya sistemlerinin tanımlandırılması, derecelendirilmesi ve yapısal yorumlamalar için yaklaşımların geniş bir silsilesini meydana getirmektedir. Bunlar genel olarak iki temel yaklaşımda gruplandırılabilir. İlki Eski ve Yeni Dünya arasındaki niteliksel devamsızlıkları kabul etmektedir; fakat kapitalizm öncesi sistemlere uyum sağlanması için dünya sistemi kavramı yeniden tanımlanmış ve genişletilmiştir. Bu yönde Chase, Dunn ve Hall dünya sistemini, etkileşim içinde olan toplumlar arası iletişim ağının, karmaşık birimlerin içyapılarının yeniden oluşumunun önemli bir şartı olarak görmektedirler. Söz konusu etkileşimde de politik, askerî veya ekonomik olmakla birlikte, eşitsizlik ilişkilerinin veya merkez ve çevreler arasındaki sömürünün gelişmesine ihtiyaç duyulmamaktadır.[231]

Özellikle Frank ve Gills başta olmak üzere ikinci yaklaşıma göre Dünya Sistemi Teorisi, Wallerstein'in savunduğunun aksine, içinde yaşadığımız dünya sisteminden en az 5000 yıl geriye kadar gitmektedir. Wallerstein ve birçok dünya kapitalizmi uzmanına göre, modern dünya sisteminin ayırt edici özelliğini, kesintisiz sermaye birikimi oluşturmaktadır. Söz konusu sermaye birikiminin ise, çok eski tarihlerden itibaren herhangi bir dünya sisteminde var olduğu ve birikimin sadece parasal biçimde modern

[230] Parker 2001, 12.
[231] Sinopoli 1994, 161-162.

kapitalizme özgü bir sistem özelliği olmadığı, aynı zamanda dünya sisteminin tarihi boyunca var olmuş rekabetçi baskıların bir karakteristiği de olduğu düşünülmektedir.[232] Sermayeyle birlikte sermayenin yayılmasına eşlik eden günümüz emperyalizm mantığının Mezopotamya'da çok eski zamanlardan itibaren bulunduğu, Ekholm ve Friedman tarafından savunulmaktadır.[233] Ekholm ve Friedman, Wallerstein'in sermaye birikimi üzerine vurgusuyla ilgilenmektedir, aynı zamanda kapitalizm öncesi ve kapitalist toplumlar arasındaki ilkel ayrımı eleştirmektedirler. Onlara göre imparatorluklar, çevre bölgelerdeki üretimden edinilen sermayenin birikimi (yığılması/toplanması) için bir merkeze yetki veren politik bir mekanizma olarak görülmelidir.[234] Sermaye birikimi de tarım ve hayvancılık, sanayi (tesis ve ekipman, aynı zamanda bunlar için yeni teknoloji), ulaştırma (daha çok ve daha iyi limanlar, yollar, ara istasyonlar), ticaret (yerleşik ve gezgin tacirler ve bunların pazarlama etkinlikleri ile birlikte korunmaları için kurumlar), ordu (savunma amaçlı yapılar, silahlar, savaş gemileri, atlar ve bunları kullanan adamları sağlayan sürekli ordular), meşruiyet (tapınaklar ve lüks mallar) ve de insani sermayenin eğitimi ve kültürel gelişimi alanlarında yapılan altyapı yatırımları yoluyla gerçekleşmektedir.[235]

Genellikle tarihçiler, arkeologlar ve antropologlar tarafından yaygın bir şekilde kabul gören görüşe göre, Eski Çağ devletleri ve imparatorluklar, sadece zorla el koymaya dayalı düzenekler olarak görülmektedir. Bu şekilde düşünenlerden biri olarak da Anderson[236] gösterilmektedir. Anderson, kapitalizm öncesi toplum biçimlerinde artıya el koymada politika-zorbalık karışımı yolların önemini vurgulamaktadır. Amin[237] ise benzer şekilde haraca dayalı üretim tarzlarında artıya el koymanın ideolojik ve politik-zorlayıcı karakteri üzerinde durmaktadır. Söz konusu görüşler, eskiçağ ekonomi politiğine ilişkin bu tür nitelendirmelerin yanıltıcı ve gerçekleri çarpıttığı için eleştirilmektedir. Nitekim Assur gibi Eski Çağ imparatorluklarının en askeri ve baskıcı

[232] Frank-Gills 2003, 45-46.
[233]Ekholm ve Friedman, Eski Çağ'da altın ve gümüşe dayalı sermaye birikiminin modern çağdaki sermayeyle özünde aynı olduğu sonucuna varmışlardır (Frank-Gills 2003, 47).
[234] Sinopoli 1994, 161.
[235] Frank-Gills 2003, 48.
[236] Görüşü hakkında detaylı bilgi için bkz: Anderson 1974.
[237] Amin 2003, 457-506.

olanlarında, devletin devamını sağlayan gelirlerin yaratılmasında özel ticari sermayenin ve özgür imparatorluk kentlerinin yaşamsal ve yaygın rolüne ilişkin giderek artan kanıtlar söz konusu duruma örnek olarak gösterilmektedir.[238] Bu yönde düşünen arkeologların sayısının son dönemlerde arttığı üzerinde durulmaktadır. Özellikle merkez-çevre ve dünya sistemi teorilerinin geçmişteki karmaşık toplumların araştırılmasında kullanıldığı gözlenmektedir.[239]

Bir toplumun kendine yeterli bir üretim ve tüketim birimi yoksa, daha geniş bir sisteme katılıp onu benimsediği ve bu sistemin içinde diğerleriyle birlikte kendini yeniden ürettiği anlaşılmaktadır. İncelenen bir toplumun genel ekonomik gidişini, dinamiğini ve var olma koşullarını bu durum yaratmaktadır. Bu noktada da yüksek kültür düzeyine ve çevreden ithal edilmiş hammaddelere dayalı gelişkin bir sınai üretim merkezinin ortaya çıktığı gözlenmektedir.[240] Ancak sadece mal ithalat ve ihracatı ile kurulmayan ilişki içinde zenginliğin birikmesi ilk aşamada büyük çapta askeri haraç alımı ve yağmayla ve de ticari kârla gerçekleşmektedir. Söz konusu sistemin merkezi, daha geniş bir bölgenin üretimine dayalı olarak zenginlik biriktirdiği ölçüde, merkez-çevre sistemleri emperyalist nitelik taşırlar. Büyük alışveriş sistemlerinin varlığı, yerel hiyerarşinin ve sınıf egemenliğinin doğuşuna bağlı olarak onlar tarafından güçlendirilir. Ayrıca merkez-çevre ilişkisi de söz konusu sınıf yapılanmalarını, merkezdeki sınıfın daha da fazla gruplara ayrılarak farklılaştığı bir yapıda iyice bütünleştirir. Merkez daha çok, içlerinden birinin merkez içinde hegemonya uygulayabildiği, birbiriyle rekabet ve değişim ilişkisi içindeki birtakım politik birimlerden oluşmaktadır. Söz konusu tablolaştırılmış olan genelleştirilmiş emperyalist yapıdan da merkez-çevre ilişkisinin işleyişi görülebilmektedir (Tablo 20). Emperyalizm, tek bir sistem içinde gelişmeyi ve

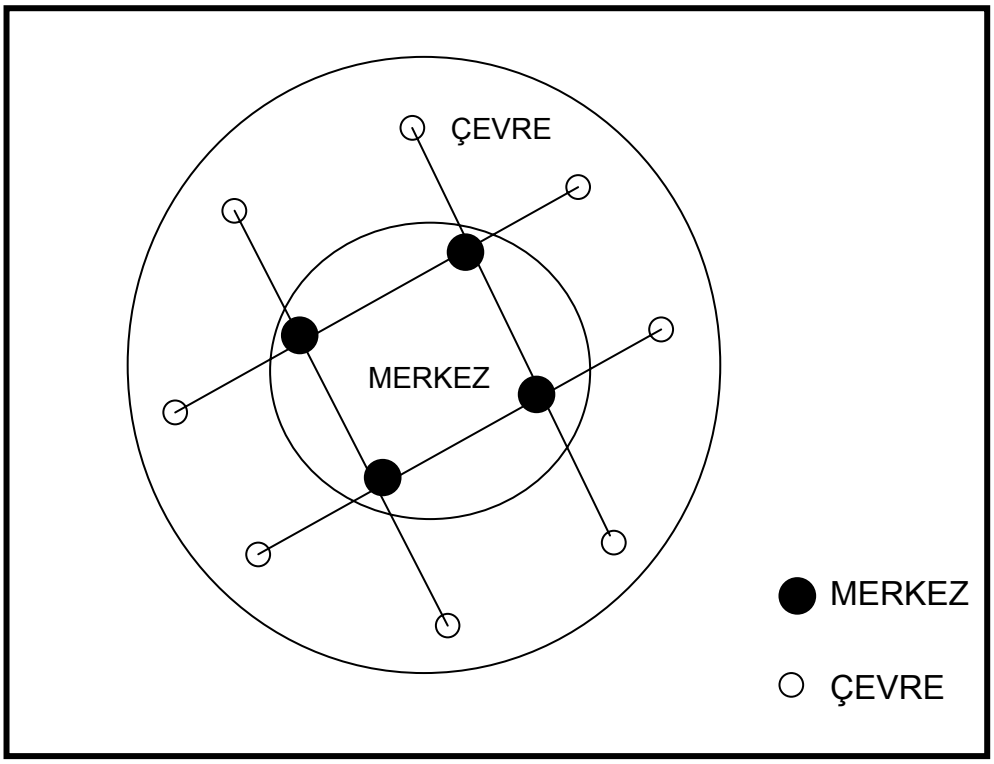
[238] Frank-Gills 2003, 69-70.

[239] Bu konuda çalışma yapan arkeologlardan Rowlands, Larsen, Kristiansen, Champion, Chase-Dunn ve Hall genel olarak Eski Çağ dünyasındaki kapitalizm öncesi toplumlarda merkez-çevre ilişkilerini karşılaştırmalı olarak araştırmışlardır. Yine Algaze de Mısır, Güney Mezopotamya, İndus Vadisi ve Orta Meksika'da tarih öncesi dünya sistemleri, emperyalizm ve yayılmacılık olgularını incelemiştir (Frank ve Gills 2003, 71-72). Kohl ise Batı Asya'da M.Ö 3.binyılda, daha fazla ve daha az gelişmiş bölgeler arasında eşitsizliğin varlığı üzerinde durmaktadır; fakat daha gelişmiş bölgeler aracılığıyla kullanılan kontrolün, kolaylıkla transfer edilebilir teknolojiler ve kendi avantajı için çoklu merkezlerle karşılıklı etkileşim içine giren çevre bölgelerin gücüyle sınırlandığını öne sürmektedir (Sinopoli 1994, 162; Frank-Gills 2003, 72-73).

[240] Ekholm-Friedman 2003, 141-143.

az gelişmeyi eşzamanlı olarak yeniden üreten bir merkez-çevre sürecinin belirleyicisi olarak düşünülmektedir. Politik bir düzenek olan imparatorluk ise, tek bir devletin daha büyük çok toplumlu bir bölge üzerindeki denetimi olmakla birlikte, işlevsel olarak da emperyalist nitelikteki ekonomik süreçlerin sürdürülmesi veya doğrudan örgütlenmesi için politik bir aygıt olarak değerlendirilmektedir. Bir bakıma önceden var olan daha büyük ekonomik ağ üzerindeki dolaysız denetimi içermektedir.[241]

Tablo 20 **MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİSİ**

Belirtilmiş olan merkez-çevre sistemleri ve emperyalizm çerçevesinde oluşan ve sağlam temellere oturmuş yoğun üretimi ve birikim tarzlarıyla desteklenen imparatorlukların temel dinamikleri böylece ortaya konulmaktadır. Buna göre imparatorlukların, aşırı vergilendirme yapmadıkları ve iletişim ağlarını da sürdürdükleri yerlerde, sistemdeki üretimde ve ticarette sahip oldukları kaynakları arttırmaya başladıkları tespit edilmiştir. Ayrıca fethedilen bölgeden veya çevreden aldıkları

[241] Ekholm-Friedman 2003, 144-147.

haraçlar sayesinde merkez-çevre ilişkilerini politik olarak korudukları gözlenmektedir. Ancak imparatorlukların üretim ve dolaşımın diğer ekonomik mekanizmalarını yenilemeyip sadece sömürmeye yönelik hareket ettikleri zaman yıkılış koşullarını da yarattıkları anlaşılmaktadır. Böyle bir durumun ortaya çıkması halinde de ekonomide merkeziyetçilik, merkezin diğer bölgeler karşısında genel güç yitirmesiyle sonuçlanan bir çözülme döneminin başladığı görülür.[242] İmparatorluğa dair gelir-gider dengesi kurulduğunda ise; (yağma+haraç (vergi)+ihracat gelirleri) - (imparatorluk giderleri+ithalat giderleri) şeklinde bir formülle açıklanmaya çalışılmaktadır.[243]

Merkez-çevre ilişkisi ve öneminden sonra imparatorluklar için belirleyici olan ve temel kavramlardan biri olduğu düşünülen *hegemonya*[244] kavramının geldiği görülmektedir. Söz konusu kavram üzerine önemli katkıda bulunanlardan Gramsci[245], kavramla ilgili iki anlam geliştirmiştir. Gramsci'ye göre toplumsal iktidar sadece *güç* kavramına değil, örtülü bir *rıza*ya da dayalıdır. Bir sosyal ve siyasi denetim tarzı olarak değerlendirdiği hegemonyadaki denetimde, fiziki güç anlamındaki zorlama ile ahlaki ve kültürel ikna anlamındaki rıza birleştirilmektedir.[246] Uluslararası ilişkiler literatüründe de çok fazla tartışılan hegemonya kavramı için temelde iki farklı görüş egemen olmaktadır. Bunlardan ilkine göre hegemonya, ekonomik güçten çok siyasal ve askeri güçle ilişkili görülürken; diğerine göre, birbirine çok fazla benzeyen hegemonya güçlerinin bir benzerlik sıralaması içinde birbirlerini izlediği ve hegemonyanın bir güçten diğerine geçtiği öne sürülmektedir. Bir bakıma hegemonyalar dizisi, imparatorluklar veya büyük güçlerin yükseliş ve düşüş evreleri boyunca izlenen uzun tarihsel gelişimler olarak değerlendirilmektedir.[247]

---

[242] Söz konusu durumun Roma İmparatorluğu'nda oluşumu üzerine bkz: Ekholm-Friedman 2003, 160-161.

[243] Ekholm-Friedman 2003, 162.

[244] Hegemonya kavramının kökeni, Grekçe'de *hegemonia,*Yunanca'da da *hegemon* kelimesine dayanmaktadır ve sistem içerisindeki bir elemanın diğerlerinden daha üstün veya baskın *lider* olduğunu belirtmektedir (Okur 2003, 15; Gills 2003, 237).

[245] Gramsci'nin hayattayken tuttuğu notlar kitap olarak yayınlanmamıştır ve Hapishane Defterleri'nden çeşitli derlemeler, R.W.Cox, S.Gill, W.I.Robinson, A.Augelli ve Craig Murphy gibi akademisyenler tarafından oluşturulmuştur (Okur 2003, 16). Gramsci'nin görüşlerinin detayları için bkz: Gramsci 1975.

[246]Okur 2003, 22.

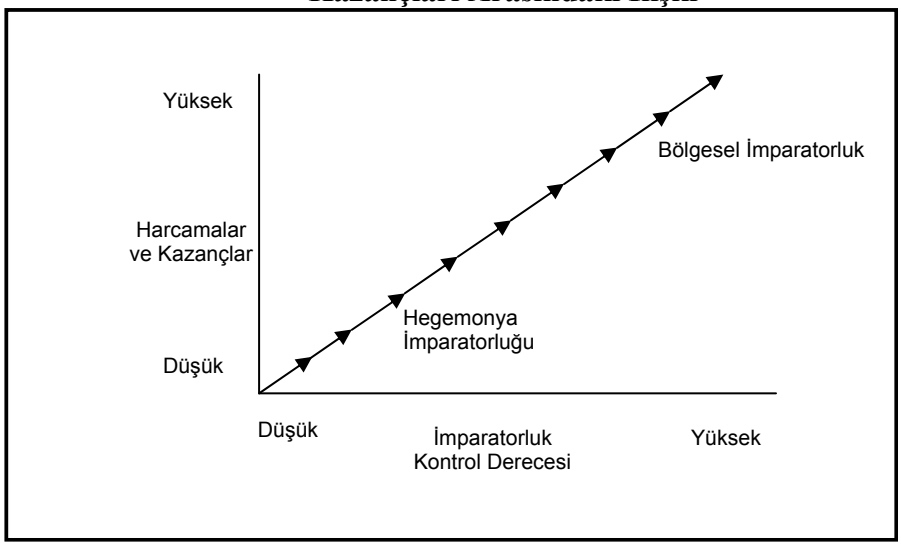
[247] Hegemonyalar dizisini, uluslararası sistemin temel değişimi olarak gören bilim adamlarının başında, Toynbee, Eisenstadt, Wight, Gilgin, Doyle, Mann, Chase-Dunn, Modelski ve Kennedy gelmektedir (Gills 2003, 237).

Hegemonya üzerine çalışanlardan biri de Luttwak'tır.[248] Çalışmasında Roma İmparatorluğu üzerine yoğunlaşan Luttwak, hegemonya kurularak sağlanan kontrolün, yarı-bağımsız yönetim şekilleri içinde sıklıkla askerî müdahale ile desteklenen diplomatik antlaşmalar yoluyla sürdürüldüğünü ileri sürmektedir. Luttwak'ın hegemonya imparatorluk modelinin kullanılabilirliği, Hassig tarafından Aztek İmparatorluğu araştırmasında kanıtlanmaktadır. Hassig, daimi bir ordu, sabit kaleler veya garnizonlar dahil olmak üzere, yetersiz politik organizasyon, iç birleşmenin eksik olması ve askerî organizasyonda yetersizlik gibi Avrupa tarzı bölgesel imparatorlukların çoğu özelliklerinin bulunmamasından dolayı, Aztek İmparatorluk Sistemi'nin yeterince anlaşılamadığını düşünmektedir. Çalışması, Aztek başarısının politik sistemlerinin doğrudan imparatorluk kontrolünden çok zorlama ve razı etme üzerine oluşturulduğunu göstermektedir.[249] Ayrıca Aztek örneği üzerinden, bir imparatorluk merkezinin kontrol derecesinin, egemenliği altına aldığı toprakların gözle görülür derecede çeşitlenebilmesine bağlı olarak sağlandığı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bu durum ayrıca, imparatorluk merkezi tarafından kullanılan kontrolün miktarının, hem kontrolün maliyetiyle hem de bağlı topraklardan sağlanabilen gelirin miktarıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir (Tablo 21). Aztekler ve Roma'da görülen hegemonya sisteminde, zorla kazanılan hakimiyetin politik ve idari maliyetleri, sistemin daimi olarak atanan güçler ve altyapının kurulmasına bağlı olmamasından dolayı düşüktür ve sistem, gücün kullanılmasından ziyade güç tehdidine dayanmaktadır. Ancak imparatorluk kontrolünün düşük olduğu yerde, aynı zamanda sömürme gücünün de düşük olduğu görülmektedir. Azteklerde görüldüğü üzere imparatorluk sistemi, vergilendirme şeklinde daha verimli olan doğrudan sömürüden ziyade, imparatorluğa bağlı çoğu yarı bağımsız devletlerden elde edilen haraçlara göre temellenmektedir.

[248] Detaylar için bkz: Luttwak 1976.

[249] Ayrıca Azteklere göre savaş, imparatorluk genişlemesinin bir mekanizması değil, haraç ödetmek için komşu şehir-devletlerini zorlama anlamına gelmektedir. Bir komşunun yönetimi ele geçirildiği zaman, doğrudan güç veya razı etme yoluyla Aztekler, kazançlarını sağlamlaştırmak için hiçbir çaba göstermemektedirler. Bunun yerine var olan hükümet el değmeden bırakılmaktadır ve imparatorluk başkentine düzenli haraç ödemeleri yaptığı sürece oldukça bağımsız bir hayat sürdürmelerine izin verilmektedir. Toprağın ele geçirilmesi ve ayrıcalıklı kontrolü ise Aztek'in amaçları arasında yer almamaktadır (Parker 2001, 14).

Tablo 21 **İmparatorluk Kontrol Derecesi ile Harcamalar ve Kazançları Arasındaki İlişki**

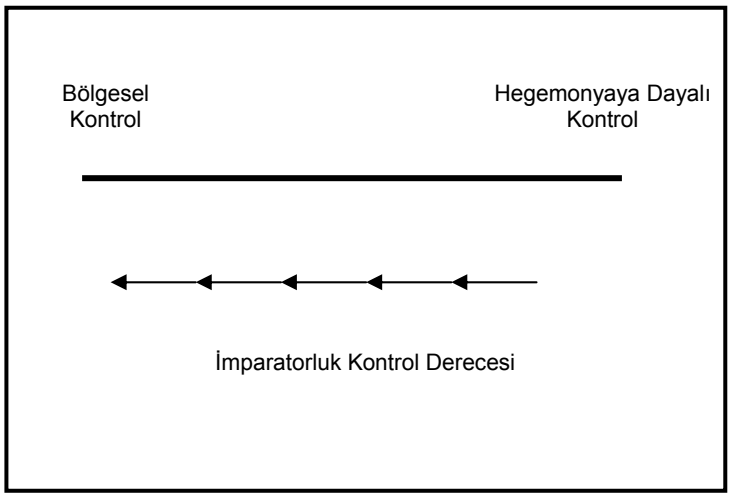

Hegemonya imparatorluklarından farklı olarak bölgesel imparatorluklar incelendiğinde, bunların imparatorluk kontrolüne göre temellendiği ve amaçlarının merkezî yönetim tarzının yayılması olduğu gözlenmektedir. Söz konusu imparatorluklarda fethedilen bölgeler, imparatorluğu güçlendirmeye yönelik yöntemlerle topraklara dahil edilmektedir. Yöntemler de genellikle garnizon merkezleri, sınır savunmaları, yollar ve köprüler gibi askerî ve sivil altyapının kurulmasını kapsamaktadır. Çoğu durumda takviye, imparatorluk personeli ve asimilasyon yoluyla eklenen bölgenin koloni haline gelmesini de içermektedir. Hem hegemonya imparatorlukları hem de bölgesel imparatorluklar, bölgeleri sömürmesine rağmen, sömürünün yoğunluğu bölgesel sistemde daha yüksektir. Yerel nüfusun vergilendirmesinden elde edilen gelir, doğrudan imparatorluk merkezine aktarılmaktadır. Yeterince yararlanılmayan toprak, koloniciler tarafından üretime kazandırılmakta ve doğal kaynaklar, doğrudan imparatorluk otoriteleri tarafından kullanılmaktadır. Bölgesel sistemin en önemli dezavantajları, imparatorluk personelinin daimi varlığı ve onları desteklemek için yeterli bir altyapının gerekliliği ve sistemin hem bağlı topraklar içinde hem de imparatorluk çevresi boyunca tam güvenliğe bağlı

olmasıdır. Bölgesel genişleme, bağlı topraklarda ve imparatorluk çevresinde hızla büyüyen bir artışa yol açtığından, kaynak harcamasında bir artışı da gerektirmektedir.[250]

İmparatorluğun hem bölgesel hem de hegemonya modellerinin kullanılabilirliği, Luttwak'ın Roma emperyalizminin farklı aşamalarından ve Hassig'in Aztek İmparatorluğu'nu karakterize eden hegemonya modeli uygulamasından elde ettiği verilerden anlaşılabilmektedir. Ancak D'Altroy'un İnka İmparatorluğu üzerine çalışması emperyalizmin bu iki çeşidinin farklı derecelerinin aynı imparatorluğun farklı bölgelerinde aynı zamanda kullanılabileceğini de göstermektedir ve böylece kontrolün farklı sistemleri bir bütünün parçası, birbirine uyan imparatorluk stratejileri olabilmektedir. Hassig ve D'Altroy'un önerdiği imparatorluk stratejileri, bölgesel imparatorluk ile hegemonya kontrolüne dayalı bir süreç olarak düşünülmektedir (Tablo 22). Kontrolün hangi çeşidinin hangi bölgeye, ne derece uygulanmakta olduğu ise çeşitli değişkenlere bağlıdır. Söz konusu değişkenlerden ilki, bağlı topraklarda hâlâ var olan hem doğal kaynaklar hem de insan gücündeki potansiyel zenginlik, diğeri imparatorluk bütünleşmesinden önce boyun eğdirilen topraktaki politik merkezileşmenin derecesiyken bir diğer değişken de bağlı topraklarda potansiyel zenginliği ele geçirmek için gerekli sömürü yoğunluğu ve son olarak da boyun eğdirilmiş toprağın karşısındaki muhalifin yönetim şekilleri ve/veya ticarî ağlarının stratejik öneminden oluşmaktadır.[251]

Tablo 22 Bölgesel-Hegemonya Süreci

[250] Parker 2001, 15.
[251] Parker 2001, 17.

Hegemonyayı geleneksel yaklaşım olarak bir güç hiyerarşisi, diğer bir deyişle sadece askeri ve siyasal güç sorunu olarak görmeyen bilim adamları da bulunmaktadır. Nitekim onlara göre söz konusu güç, askeri-emperyal iktidarın yeterli bir ekonomik tabanı olmaksızın sürdürülememektedir. Sınıflar ve devletler arasında zor kullanılarak kurulan hiyerarşik bir yapılanma olarak kabul edilen başka bir tanımında hegemonyanın temel niteliği, özünde siyasal egemenlik değil, birikim merkezlerinin ve aynı zamanda siyasal örgütlenmelerin hiyerarşik bir birime sahip olmasıdır. Söz konusu hiyerarşi, toplumsal artıdan önemli bir pay alabilmeleri için hegemonik merkeze ya da devlete ve onun yönetici-mülk sahibi sınıflarına politik ve ekonomik güç sağlamaktadır. Hegemonik gücün elde edilebilmesi için ise, hem askeri hem de ekonomik güce aynı anda sahip olunması gerekmektedir. Sadece devletler arasındaki güç hiyerarşisinden oluşmadığı düşünülen hegemonyanın, toplumsal örgütün çeşitli düzeylerinde faaliyet gösteren kişilerden mürekkep karmaşık yapılı bir piramitten oluştuğu öne sürülmektedir. Söz konusu hegemonik piramidin tepesinde, hem merkezde hem çevrede yer alan seçkin ailelerden oluşan bir seçkinler sınıfı bulunmaktadır ve aralarındaki ilişkiler de rekabet, işbirliği ve bağımlılık unsurlarından oluşmaktadır. Böylece hegemonyaya dair bir çözümlemede, devletler sisteminde askeri-politik rekabet ve artı aktarımının ve onun bir merkezde toplanmasının ekonomik süreçleri birleştirilmiş olmaktadır.[252] Uluslar arası hegemonya konusunda söz konusu bakış açısıyla Gramsci'nin yaklaşımı arasındaki ortak nokta ise, temel güç olarak sadece devletlerin askeri ve üretici donanımlarının değil, bununla birlikte ideoloji ve kültürün hegemonyacı bir düzenin kurulmasında ve meşrulaştırılmasında kullanılan öğelerinin araştırılmasıdır. Buna göre, herhangi bir seçkinler grubu sadece zora dayanarak ülkeyi yönetmeye çalışmamakta, aynı zamanda liderliğini herkese onaylatmak için çabalamaktadır.[253]

Hegemonyaya dayalı yükselme ve gerilemeye dair yaklaşıma göre ekonomik artının rolü üzerinde durulmaktadır. Buna göre bir devletin siyasal ve ekonomik olarak genişlemesi, sistem üzerinde egemenlik kurması için ekonomik artıları çoğaltması

[252] Gills 2003, 239-240.
[253] Gills 2003, 241.

gerekmektedir ki egemen devletlerin ve imparatorlukların yükselmesi ve düşüşü de söz konusu artının fazlalaşması ve yok edilmesinin sonucu olarak değerlendirilmektedir. Modern Çağ öncesinin egemen siyasal örgüt tipi imparatorluktur ve devletler arası ilişkilerin tarihi, birbirinin peşi sıra gelen büyük imparatorluklar arasındaki ilişkilerin tarihidir. Bir devletin, sistemi, kendi imparatorluk egemenliği altında bütünleştirmesi, Modern Çağ öncesi politikanın temel özelliği olarak belirtilmektedir. Söz konusu İmparatorluklar Dönemi'nin ana belirleyici ise, tarıma dayalı sosyal örgütlenmedir. Tarımdan ve imparatorluk haracından sağlanan ekonomik artının büyüklüğü, temelde denetlenen bölgelerin büyüklüğünün fonksiyonu olarak görülmektedir. Bir bakıma, bir imparatorluğun toprak alanı ne kadar büyük ve siyasal denetimi ne derece kapsamlıysa, vergilenebilir artı ve imparatorluğun gücü de o derece büyük olmaktadır. İmparatorluklar Dönemi boyunca ekonomik artının yaratılması hem tarıma bağlıdır hem de ülke içindeki ve uluslararası düzeydeki ticaret, artının dağılımını sürekli değiştirmektedir. Ticaret yollarının denetlenmesi, devletlerin hedeflerinden biri ve büyük bir zenginlik ve güç kaynağı olmakla birlikte büyük ve uzun ömürlü imparatorlukların da çoğunlukla ticaret kavşaklarında ortaya çıktığı gözlenmektedir. Temel ticaret kanallarının denetimi için yürütülen savaşların da, devletler arası çekişmelerin başlıca sebebi olduğu görülmektedir. Söz konusu ticaret yollarının değişmesi veya el değiştirmesi de, imparatorlukların yükseliş ve çöküşlerinde kilit noktada yer almaktadır.[254] Bu noktada çıkarılan sonuç, Eski Çağ ekonomisinin ve Eski Çağ imparatorluklarının sadece zor kullanmaya, bürokratik merkeziyetçiliğe ve haraca dayalı olduğu görüşünün başlı başına bir neden olamayacağı, bununla birlikte imparatorluğun bölgesel güç dinamiğinin, bölgesel sınırları aşan ticaret dinamiğinden ayrılamaz nitelikte olduğudur. Diğer bir deyişle uzun süre var olmuş olan pek çok hegemonya ve imparatorlukların, sadece tarımsal artıya doğrudan el koymayla değil, aynı zamanda uzak pazarlarda ürünlerin değiş-tokuş edilmesine dayanmakta olduğudur. Devletler, her zaman önemli bir unsur konumunda olan ticaret vasıtasıyla artı kaynaklarını ele geçirmek için yarışarak zenginleşmeye çalışır. Haracın hiçbir zaman tek başına, en etkin birikim aracı olmadığı, birikimin en önemli araçlarının değiş-tokuş ve ticaret olduğu ve ticaret aracılığıyla da gerçekleştirilen artı transferinin, birikim ve

[254] Gills 2003, 249-251.

güç hiyerarşisinin değişmesinde ve toplumsal değişmeyi hızlandırmada önemli bir rolü olduğu ileri sürülmektedir.[255] Modern Çağ öncesindeki imparatorluklara ve seçkin sınıflarına bakıldığı zaman, onların ticaret vasıtasıyla zenginleşme yarışına eşzamanlı olarak katıldıkları görülmektedir. Söz konusu olgu da, Akkadlar'la başlayan Eski Mezopotamya imparatorluklarının çoğu ve Assur, Pers, Roma, Bizans İmparatorlukları, Arap Halifeliği ve onu izleyen İslam İmparatorlukları, Partlar, Sasaniler, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu için de geçerli olarak kabul edilmektedir.[256]

İmparatorluklarda siyasal ve ekonomik yayılmayı uyaran temel çekim odaklarının bulunduğu öne sürülmektedir. İlki, birikim sürecinin insana bağlı kaynakları (emek), ikincisi maddî kaynaklar (toprak, su, hammaddeler, değerli metaller vb) ve son olarak da teknolojik girdi kaynaklarıdır. Maddî kaynaklar, bir bölgenin üretim fazlasının daha fazla girdi karşılığında ve biriken değeri ele geçirmek için satıldığı pazarlar olarak belirtilmektedir. Teknolojik girdi kaynakları ise, bölgeler arası ticaretin en avantajlı bağlantıları ve lojistik geçişleri biçiminde görülmektedir. Başta metaller olmak üzere hammaddelerin ve diğer önemli maddelerin sunum yolları üzerindeki kritik noktaların denetimi, böylesi alanlara güç yığılmasında kilit noktayı oluşturmaktadır. Bu durumun aynı zamanda imparatorluk devletinin yayılma girişiminde bulunmasına elverişli bir ortamı da hazırladığına inanılmaktadır. Özellikle ekonomik, politik ve askeri çekişme ve de kültürel, dinsel ve ideolojik nüfuz, imparatorluk devletine kendi birikimini arttırmak için başka bölgelerin birikim sürecine girme konusunda önemli avantajlar sağlamaktadır. Bir diğer deyişle söz konusu çekim odaklarının, rekabetin, ticaretin ve dinsel olan veya olmayan yayılmaların temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır.[257]

---

[255] Gills 2003, 252-253.
[256] Gills 2003, 255-256.
[257] Söz konusu yaklaşıma göre, stratejik konumdaki bazı bölgeler ve geçişler, dünya sisteminin gelişmesinde önemli konumdadır ve yayılmacı güçlerin olduğu kadar göçmenlerin ve istilacıların da ilgisini çeken odak noktaları olmaktadır. Bu konuda dünya sisteminin gelişiminde lojistik açıdan merkezi konumda olan üç bağlantı koridorunun varlığından bahsedilmektedir. Bunlar, Nil-Kızıldeniz koridoru, Suriye-Mezopotamya-Basra Körfezi koridoru ve Ege-Karadeniz-Orta Asya koridoru olarak adlandırılmaktadır. Belirtilmiş olan koridorlar, sadece ticaret yolu işlevini görmemektedirler. Aynı zamanda ekonomik ve politik gelişim bölgeleri ve üzerlerinde imparatorluk sistemlerinin kurulma girişimlerinin gerçekleştiği yerler olarak görülmektedir. Assur İmparatorluğu'nun hem Suriye-Mezopotamya hem de Nil-Kızıldeniz koridorunu zaman zaman denetimine alması gibi, kimi imparatorluklar koridorların ikisini veya üçünü birden imparatorluk yapısı içinde toplamaya çalışmışlardır (Gills-Frank 2003, 186-189).

2. AŞAMA AŞAMA İMPARATORLUK SÜRECİ VE İMPARATORLUĞA AİT MADDİ KANITLAR

Çoğunlukla sürece bağlı olarak farklılaştıkları gözlenen eski imparatorlukların bir kısmının ilk yöneticilerinin egemenliğinden daha uzun süre yaşayamamış oldukları, bir kısmının da emperyal yayılım ve otoritede önemli farklılıklar bulunsa da çok daha fazla süre egemenlik sürmüş oldukları anlaşılmaktadır.[258] Söz konusu imparatorlukların en kısa süre hüküm sürenlerinin bile, imparatorluğun oluşumunun ilk evresinde bölgesel yayılımda etkileyici bir başarı göstermiş oldukları görülmektedir. Ancak imparatorlukların devam etmesi için, yayılımla birlikte sağlamlaştırma aşamalarının da olması gerekmektedir. Bu da fethedilen topraklara, imparatorluğun politik, ekonomik ve ideolojik alanlarının da katılmasıyla gerçekleşmektedir.

İmparatorluk aşamalarından ilkini oluşturan ve fethetme ve birleştirme yoluyla gerçekleşen bölgesel yayılım, imparatorluğun coğrafi ve demografik alanının oluşumunda belirleyici bir evre olarak değerlendirilmektedir. İmparatorluk yayılım süreci, sıklıkla bölgesel parçalanma veya zayıflamanın bir döneminde başlamaktadır. Ardından yayılım için daha erken dönemde merkezileşmiş politik sistemlerin düşürülmesine sıra gelmektedir.[259]

İmparatorluk yayılımını harekete geçirici unsurları tanımlamanın oldukça zor olduğu düşünülmektedir. Söz konusu unsurlar, en son aşamada, meşrulaştırma ve haklı çıkarma süreçlerinden oluşmaktadır. Bu durumla ilgili Doyle, yayılımcı hareketin üç konumunu belirlemiştir. Merkez (metrocentric), çevre (pericentric) ve bütün sistemi

[258] Orta Asya'da egemenlik sürmüş olan Timur İmparatorluğu ve Çin'in Ch'in İmparatorluğunun, ilk yöneticilerinin ölümünden sonra egemenliklerini sürdüremezlerken; İnka, Aztek, Moğol imparatorlukları, bir yüzyıldan daha az bir süre dayanmışlardır. Ortadoğu'daki Akkad ve Yeni Assur imparatorlukları ve Güney Asya'nın Mauryan, Gupta, Mugal ve Viyanagara imparatorlukları etkin bir biçimde yaklaşık olarak iki yüzyıl egemenliklerini sürdürebilmişlerdir. Roma ve Çin İmparatorluğu'nun hanedanlarından bir kısmı dahil olmak üzere diğerleri çok daha fazla yüzyıl egemenliklerini devam ettirebilmiş imparatorluklar arasında yer almaktadır (Sinopoli 1994, 162).

[259] Sinopoli 1994, 163.

etkileyen (systemic) olmak üzere belirlenen konumlar, yayılımla birlikte görülen, merkez, çevre veya ikisi arasındaki güç ayrımındaki şartlara karşılık gelmektedir ve çevre bölgelerdeki bir yönetim biçiminde fark edilen tehlikelerden korunma gibi güvenlik ilişkilerini içermektedir. Diğer topraklar ve yönetimler üzerinde hak iddia eden bir imparatorluk merkezinin iktidarı da askeri güce dayanmak zorundadır. Ancak imparatorluk yayılımı için gerçekleştirilen askerî fetih, ölümlere, kaynak harcamalarına sebep olmasından ve olasılıkla hayatın sürdürülmesini ve bozguna uğrattığı topraklardaki diğer üretim faaliyetlerini kesintiye uğratmasından dolayı pahalı bir yoldur. Bu nedenle siyasi faaliyetin çoğu durumda bölgesel yayılımda daha çok tercih edildiği anlaşılmaktadır. Güçlü ve iyi organize olmuş düşmanın olması durumunda ise, siyasi faaliyetlerden ziyade askeri yolla üstünlük sağlanabilmektedir. Bu amaçla da imparatorluk kurucuları tarafından yerel yöneticilerin yok edilmesi veya parçalanması, ortaya koyabilecekleri herhangi bir tehdidi de yavaş yavaş zayıflatacağından gerekli görülmektedir.[260]

Ardı ardına gelen imparatorluk yayılımı üzerine gözlemlenen diğer bir unsur, yerel politik şartlar ve kaynakların dağılımından etkilendiği yönündedir. Bu noktada imparatorluğu kuranlar, temel kaynaklar veya politik öneme sahip daha uzak bölgeler üzerine odaklanmak için, küçük stratejik veya ekonomik değeri olan bölgeleri ikinci yol olarak kullanılabilmektedir. Uzaklığa bağlı lojistik faktörler ve haberleşme masrafları, ekolojik ve politik faktörler, imparatorluk yayılımının sınırlarını oluşturmaktadır. Her ne kadar yayılımın gücünü durdurmak, özellikle ekonomik sistemler ve toplumsal mükâfatlandırmalar ve ayrıcalıklar, yayılım ve askerî başarıyla bağlantılı hale geldiğinden dolayı zor olabilmekteyse de, aşırı yayılımın da eninde sonunda politik başarısızlığa veya yeniden örgütlenmeye katkıda bulunabildiği de görülmektedir.[261]

Bir imparatorluk için, yöneticilerin egemenliği, yöneticilerle yönetilenler arasındaki birebir ilişkilerin ötesinde durmak, yapısal ilişkilerin ve farklı bölgeler ve kültürel gelenekler arasında bir imparatorluk sistemi yaratabilmektir. Bu süreç, bir dizi

[260] Sinopoli 1994, 165.
[261] Sinopoli 1994, 167.

yapıcı ve yıkıcı stratejileri gerektirmektedir ki söz konusu stratejiler, yeni kuruluşlar yaratma, yönetim yapıları, ideolojik sistemler ve öncelikle özerk yerel kuruluşların parçalanmasından oluşmaktadır ve imparatorluk tabakasına ait kesim, merkeze politik ve ideolojik bağlılığı güçlendirmek ve imparatorluk hazinesine kaynakların akımını düzenlemek için uğraşmaktadır. Her imparatorlukta söz konusu bağlar, imparatorluğu merkezileştirmenin boyutunda önemli değişiklikler elde edecek ve birebir imparatorluk içinde çeşitli organizasyonlar sağlayacak şekilde farklı biçimlerde gerçekleştirilebilmektedir.

İmparatorluğun yayılım ve sağlamlaştırma aşamalarında uygulanan politika ve yönetime bakılacak olduğunda, ilk olarak fethedilen bölgelerdeki seçkin tabakanın ya imparatorluk çatısına dahil edildiği ya da imparator görevlileri tarafından yerinden alındığı dikkati çekmektedir. Yerel elit tabakanın bir üye olarak seçilme hakkının ise, imparatorluk oluşumunun erken evrelerinde ve daha az merkezileşmiş imparatorluklarda tercih edildiği görülmektedir; çünkü bu sayede var olan örgütsel ve gelir toplama kuruluşları, küçük merkezi bir müdahaleyle sömürülebilmektedirler. Ancak bu bölgelerde haraç ve bağlılık yükümlülükleri yerine getirildiği müddetçe de, imparatorluk yöneticileri veya ordunun, açık bir biçimde yerel halkın iç işlerine karışmadığı anlaşılmaktadır. Yerel politik ilişkiler, önceden var olan politik yapılar dahil olmak üzere, ülke topraklarının stratejik değeri ve kaynakları ve imparatorluğa katılmaya karşı direnme gibi pek çok faktörün bir sonucu olarak görülmektedir. Yerel elitlerle imparatorluk ailesi arasındaki ilişkilerin ise, kralî evlilikler, evlat edinmeler veya evlatlık büyütme gibi akrabalık ilişkisi kurulması vasıtasıyla pekiştirildiği bilinmektedir. Yerel elitler ve merkez arasındaki bağların desteklenmesinin bir sebebinin de, söz konusu bağlar ve akrabalık oluşumunun, imparatorluk yönetimine karşı örgütlü direniş için sınır güçlerine gözdağı vermek olduğuna inanılmaktadır. [262]

İmparatorluk bürokrasisinin yönetim kurumlarının boyutu ve karmaşıklığı, Çin, Eski Babil, Assur ve Bizans gibi imparatorluk bürokrasilerinden, Roma, Aztek, İnka gibi çok daha sınırlı bürokrasilere sahip olanlara kadar gözle görülür derecede

[262] Sinopoli 1994, 169.

farklılaşmaktadır. Başlıca imparatorluk kurumları arasına giren bürokrasinin, imparatorluğun büyümesi ve genişlemesiyle birlikte geliştiği görülmektedir ki bu noktada egemeni başkentten uzak yerlerde temsil edip sözünü geçirecek kamu görevlilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu kişilerin de hem egemeni temsil etmeleri, hem gönderildikleri, bulundukları yerlerde yaptıklarından egemene bilgi ve hesap vermeleri gerekmektedir.[263]

Eski Çağ imparatorluklarının erken dönemlerindeki otorite türü, geçmişten gelen kural ve güçlerin kutsallığını öne sürerek meşruluk tezinde bulunan geleneksel otorite olarak kabul edilmektedir. Söz konusu otoritede geleneksel güç sahibi yöneticilerle idari memurlar arasındaki geleneksel ilişkiler de, patrimonyal bağ olarak tanımlanmaktadır. Bu bağ içinde idari memurlar; akrabalar, köleler, yöneticiye bağlılık sözü vermiş vassallardan oluşabilmektedir. En önemli mevkilere ise, egemen yöneticinin ailesinden kişilerin yerleştirilmesi uygulamasının yaygın olduğu görülmektedir. İmparatorluk genişleyip yöneticinin kontrolü altında şahsi bir idari memur topluluğu oluşup askeri güçte de önemli gelişmeler gerçekleştiğinde, geleneksel otoritenin *patrimonyalizm*e[264] dönüştüğü öne sürülmektedir. Patrimonyal gücün temel desteğinin ise, köleler, koloniler, muhafız birlikleri ve ordular olduğu belirtilmektedir. Bürokratik makamlara artık geçici görevlerle, egemenle akrabalık, hatta etnik bağlarına bakılmaksızın, gerekli bilgi ve uzmanlığı edinmiş olmasına bakılarak bürokratların (kamu yönetimi görevlileri ve memurlar) atanması ve söz konusu bürokratları her an görevden alınabilmesi önemli bir imparatorluk kurumu ve yöntemi olarak görülmektedir.[265] İmparatorluğun gelişmesiyle birlikte bürokrasinin oluşumundan sonra ortaya çıkan temel gereksinimlerden bir diğeri de, çeşitli dil, kültür ve geleneğe sahip halklardan ve bölgelerden oluşan bir ülkede ortak davranış normları yaratmaktır. Ayrıca yaşamın alışveriş, mal sahipliği (mülkiyet), evlenme, suç sayılan eylemleri cezalandırma gibi yaşamsal önem taşıyan alanlarında birlik sağlamak ve böyle bir birlik için ortak normlar

[263] Şenel 2006, 624.
[264] Otoritenin temelde geleneksel olduğu, ancak güç sahibinin şahsi özerkliği yoluyla otorite uyguladığı duruma patrimonyal otorite denilmektedir (Weber 2008, 62).
[265] Şenel 2006, 625.

saptamaktır. Bunun gerçekleşmesi için ise, gelenekler ve göreneklerin yanı sıra ortak bir imparatorluk hukukunun geliştirilmesi gerekmektedir.[266]

İmparatorluk ekonomisinin gelişiminde, imparatorluk yayılımının ve güçlendirilmesinin hem amacı ve hem de önemli bir neticesi olan doğrudan haraç ve vergilerle düzenlenmiş gelirlerin edinilmesi, çok büyük bir önem taşımaktadır. Yöneticiler, üretim faaliyetlerinde ve haraç ve vergilerin toplanmasında doğrudan ve/veya dolaylı olarak yer almaktadırlar. Gelir toplamanın doğrudan yolları, bölgesel ve topluluk liderlerinin, yerel elitlerin veya üreticilerin farklı organizasyonlarından oluşmaktadır. Yerel bölgelerden imparatorluk merkezlerine veya başkentten uzak yerlere kaynakların toplanması veya aktarılması görevi, vergi toplama yetkisi olan çiftçilere (Osmanlı'daki mültezim) de verilebilmektedir. Böylesi dolaylı yollara, gelişmiş bir bürokrasinin yokluğunda gelir toplamak için izin verilmektedir. Hizmet yükümlülüklerinin düzenlenmesi görevlerinin ise, yerel elitlerin, vilayet yöneticilerinin veya merkez kurumların eline bırakıldığı gözlenmektedir. Hizmet kontrolü, Roma, Aztek, Sasani, Assur vb. imparatorluklar gibi pek çok eski imparatorluklardan da bilinen, zorunlu iskân şeklinde gerçekleştirilmektedir. Söz konusu uygulamadaki amaç, kaynakların çok olduğu ve/veya üretim faaliyetlerinin düzene sokulmasının mümkün olduğu bölgelere, meslekle ilgili toplulukların kaydırılması ve bu toplulukların aynı zamanda geleneksel topraklarından uzaklaştırılmasıdır.[267] Üretimde ve kazançta imparatorluğun doğası, yoğunluğu ve yönetim yapısı da, birikim noktalarına (imparatorluk başkenti veya diğer merkezler) uzaklığa, merkezileşmiş kurumların (merkezler, garnizonlar/askeri birlikler veya ileri karakollar/başkentten uzak yerler) dağılımına ve özel ürünlerin ekonomik ve sembolik önemlerine göre çeşitlenmektedir. Bu nedenle ürünlerle, konumla, kültürel anlamlarıyla ve çevresel şartlarla bağlantılı olan ekonomik organizasyonun ve kontrolünün, çok çeşitli düzeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

[266] Şenel 2006, 626.
[267] Sinopoli 1994, 166.

İmparatorluk gelişiminin temel belirleyicilerinden biri de geniş ve etkili askeri güçler ortaya çıkarma yeteneğidir. Söz konusu güçler, önemli bir şekilde muhaliflerinden daha iyi teknolojik kaynaklara sahip olmasa da sayıları ve örgütlenmeleriyle gözdağı verme yeteneğine sahip olmayı başarmaktadırlar.[268] İmparatorluk için askerî başarı ve topraklar, gelirlerin temelini oluşturmaktadır ve sıklıkla, bağlı/tutuklu işçiler veya kurban olarak kullanılan köleler çalıştırılmaktadır. Kişisel askerler için askerî başarı, sosyal ilerleme için bir yol sağlamaktadır; statülerine bağlı ödüller, toprak, haraç ve diğer kaynaklar başarılı askerlerin payına düşmektedir. Askerî güçler ve stratejiler, imparatorluklar arasında geniş ölçüde farklılık göstermektedir. Genellikle profesyonel savaşçı güçlerin ve kurumlaşmış askerî bir hiyerarşinin bir özü bulunmaktadır. Söz konusu güçler, genellikle fethedilmiş bölgelerden olanlar dahil olmak üzere, genel olarak nüfustan (halktan) elde edilen takviyeler vasıtasıyla genişletilmektedir. Askerî liderlerin bağlılığını sağlamak, yerel elitler veya merkezî olarak atanmış memurlar ve onların birlikleri, imparatorluk liderlerine yüksek bir saygınlık kazandırmaktadır. Ayrıca askerler, başarılarından dolayı toprak bağışları, ganimet ve şerefle ödüllendirilirken, itaatsizlik durumunda mutlak yaptırımlarla karşılaşmaktadırlar.

İmparatorluklarda toplumsal düzeni sağlamak için sürekli olarak şiddete ve fizikî güce başvurmanın oldukça sorunlu yanları bulunduğundan dolayı, şiddet ve şiddet tehdidinin en önemli alternatifi olan ideolojiler geliştirilmektedir.[269] Devletin baskı aygıtlarına, imparatorlukta, geliştirilip özel biçimler verilmektedir. İdeolojik aygıtlar da imparatorluklara uydurulacak yönde geliştirilmeye çalışılmaktadır. İmparatorluk öncesinde, egemenlerin yönetimlerini, kendilerini bazen tanrı, bazen tanrı vekili gibi sunarak meşrulaştırmaya çalışması imparatorluklarda da devam etmektedir ve imparatorluk ideolojisi denebilecek düşüncelerin geliştirildiği görülmektedir.[270] Söz konusu imparatorluklarda ideolojinin önemi üzerine yapılan çalışmalarda iki temel husus üzerinde durulmaktadır. Bunlardan ilki, özellikle imparatorluk genişlemesinde harekete geçirici eylemlerde ideolojinin rolü ve geçerliliğini kaybetmemiş açıklamalar

[268] Kohl 1987, 17.
[269] Mann 2004, 190-191.
[270] Şenel 2006, 631.

ve ortaya çıkan eşitsizlikler için, özellikle üst tabakadakilerle, boyun eğdirilmiş (bağlı) halklar arasındaki ilişkilerde meşrulaştırma sağlamada ideolojinin yeri ve önemini göstermektedir.[271] Her iki bakış açısı da, ideolojiyi daha geniş bir politik ve ekonomik bağlam içine yerleştirmeye çalışmaktadır ve her biri belirlenen özel inançların ötesinde hangi ideolojiyle bağlantılı olduğuyla ilgilenmektedir. Dikkat daha çok, merkez kurumlar ve geçerli olaylara bölgesel ve potansiyel olarak farklı tepkilerden ileri gelen tabandan başlayan ideolojik uygulamalara veriliyor olmasına rağmen, imparatorluk ideolojisi üzerine yapılan araştırma, inançların ve âdetlerin merkezî kullanımıyla ilgili yukarıdan aşağıya bir yaklaşım alma eğilimi göstermektedir. Erken imparatorlukların yukardan aşağıya doğru tüm detaylar göz önüne alınarak yapılan âdetlerinde önemli ortaklıklar görülebilmektedir. Yerel dinî inançların seçilmesi ve/veya geleneksel unsurlar üzerine kurulan yeni inanç sistemlerinin oluşumu vasıtasıyla imparatorluk liderleri geleneklere göre yasallık kaynaklarının kontrolünü kabullenmeye çalışmaktadır. Yerel inançların ve yerel tanrıların benimsenmesi yaygındır. Kimi görüşe göre, egemenlik ve otorite ilişkilerini açıklayan ve yüksek oranda politik faaliyetlere bağlı olarak görülen kutsal simgeler benimsenmektedir. Söz konusu simgeler, sıklıkla imparatorluk başkentine taşınmaktadır ve kendi kutsal anlamını kaybetmemektedir, ancak onun yerine değişen politik gerçeklerle bağlantı içersinde anlam kazanmaktadır. Merkezde ve dahil edilmiş bölgelerde imparatorluk halkları arasında, yeni imparatorluk inançlarının ve tanrılarının kullanımı da görülmektedir. Bu, dünyayı anlamak için var olan sistem içinde imparatorun ve/veya imparatorluğun rolünü yeniden değiştirip başka bir konuma koyan yeni belirlenmiş inançların oluşumuna yol açabilmektedir. [272]

İmparatorlukların geçirmiş oldukları süreçler her imparatorluğa göre önemli derecelerde farklılaşmaktadır. Eski imparatorlukların ortaya çıktığı çoğu bölgede, imparatorluğa dair oluşumların, politik genişleme ve parçalanmanın periyodik modelinin bir parçasını oluşturduğu düşünülmektedir. Parçalanma veya yıkılma, politik merkezler ve boyun eğdirilen topraklar arasındaki kontrol ve bağımlılık ilişkilerini oluşturan merkezileşmiş kurumların bozulmasına yol açmaktadır. Coğrafî genişleme

[271] Sinopoli 1994, 167.
[272] Sinopoli 1994, 168.

sona erdiği zaman, imparatorlukların masrafları en kısa sürede kendi maddî kazançlarını aşmaktadır ve bu durum birtakım sonuçlara sebep olabilmektedir. Örnek olarak da, çok iyi yönetilen bir merkezi korumak için bazı toprakların feda edilmesi dahil olmak üzere, yeni organizasyon biçimlerinin ortaya çıkması ve politik parçalanma söz konusu sonuçlar arasında sayılmaktadır. Yoffee ve Cowgill tarafından hem küçük ölçüde hanedan değişikliği, hem de geniş çaplı politik parçalanmanın iç ve dış faktörleri araştırılmıştır. Dış faktörler arasında diğer devletlerin ve imparatorlukların etkileri, çevresel değişimler ve uzun mesafe ticaret ağlarının ve ticari sistemlerin başarısızlıkları belirtilmekteyken, iç faktörlerin de, çok yoğun merkeziyetçilik, iletişim problemleri, elitleri kaynaştırmada veya farklı topraklar ve uzun mesafeler üzerinde meşruluk kurmada başarısızlık ve bölgesel, etnik ve hizipler arası dinamikler ve anlaşmazlıklardan oluştuğu düşünülmektedir.[273]

Genel olarak teorik anlamda imparatorlukların oluşum süreci ve organizasyonlarındaki temel unsurlar aşama aşama ortaya konulduktan sonra imparatorluklara dair maddi kanıtlara bakılacak olduğunda, geniş ölçüde mimari, yol şebekeleri, kent merkezleri, tapınaklar ve özenle hazırlanmış prestij mallarının söz konusu kanıtlar arasına girdiği görülmektedir. Ancak bununla birlikte antik imparatorluklarla ilgili çalışmalarda en sık karşılaşılan problemlerden biri olarak da, emperyal bütünleşmenin göstergesi olan maddesel özdeşliğin arkeolojik kayıtlar temelinde tanımlanabilmesinin zorluğu üzerinde durulmaktadır. Bu durumun ise, imparatorluğu diğer daha sade politik oluşumlardan ayıran iki faktörle bağlantılı olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Söz konusu faktörlerden ilkini, bölgeleri tek bir emperyal sistemde birleştiren veya ayıran askeri ya da yönetimsel binaların yapılarının ve yoğunluklarının çeşitliliği oluşturmaktayken, ikinci faktör olarak da, bu tip sistemlerin genellikle var olan siyasi, ekonomik ve sosyal yapılanmanın üzerine tesis edildiği ve bu sebepten dolayı da önceden var olan çeşitli sistemleri arkeolojik kayıtlarda belli belirsiz değiştirdikleri öne sürülmektedir. Buna bağlı olarak da

[273] Yoffee 1988, 44-68.

imparatorluğun arkeolojik kanıtları, daha az karışık siyasal sistemlerde görülenden oldukça farklı yapıda olması gerekmektedir.[274]

Son dönem akademik çalışmalar, emperyal otoriteler tarafından bağımlı ülkelerin yönetiminde uygulanan stratejik çeşitliliği vurgulamakla birlikte[275] söz konusu stratejilerin, sosyal, demografik ve ekonomik sistemleri tamamen yeniden yapılandıran istila ölçeğinden[276], önceki siyasi ve sosyal sistemde kökten bir değişikliğe gitmeden ondan faydalanan zorlayıcı araçlara kadar değişiklik gösterdiği vurgulanmaktadır.[277] İmparatorluğun arkeolojik olarak çalışılmasında bir başka problem olarak, politik sınırların dalgalanmasının, metinlerde ara sıra belgelenmelerine rağmen, arkeolojik kayıtlarda her zaman tanımlanabilir olmaması yönündedir. Üstelik bir emperyal sistem içinde bölgeleri birleştiren veya ayıran idari ve askeri organlar, var olan yapıların üzerine yerleşseler bile, emperyal bütünleşmenin göstergesi olarak kalan malzemeler, arkeolojik kayıtlarda kolayca ele geçemeyebilmektedir.

Bu zorluklara rağmen son yirmi yılda akademisyenlerin, imparatorluğun arkeolojik kanıtlarını belgeleme üzerine yoğun çalışmalar içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu araştırmacıların çoğunun tarihî ve etnoarkeolojik kayıtları temel almış oldukları fark edilse de, tüm imparatorlukların metinlerde kayıtlı olmadığı ve bu sebepten imparatorluk çalışmasına tamamen arkeolojik bir açıdan yaklaşılabildiği gözlenmektedir. Nitekim Schreiber, sadece arkeolojik verilere dayanarak Peru'daki Wari İmparatorluğu'nun varlığını savunmaya çalışırken[278] son zamanlarda Aztek ve İnka gibi diğer imparatorluklar üzerine çalışan akademisyenlerin, emperyalizmin toplumları ve aileleri etkileme biçimleri konusunda çarpıcı şekilde farklı bir anlayış üretebilmek amacıyla metinleri ve arkeolojiyi başarılı şekilde birleştirdikleri

[274] Parker 2003, 525.
[275] Doyle 1986, 123-38. Aynı zamanda bkz: D'Altroy 1992, 9-24.
[276] Doyle 1986, 257-75.
[277] Parker 2003, 526. Ayrıca bu konudaki detaylar için bkz: Berdan-Smith 1996, 209-17; Blanton 1996, 80-4.
[278] Schreiber 1987, 266-284.

görülmektedir.[279] Antik imparatorluklar üzerine araştırmasında devlet üzerine son değerlendirmesinde Sinopoli, imparatorluğun farklı bölgelerinden makro ve mikro ölçekli verilerin birleştirilmesi ve karşılaştırılmasının, emperyal hegemonyanın ülkeleri bölgesel ve yerel ölçekte hangi farklı yollardan etkilediğinin anlaşılmasını sağlayacağını savunmaktadır. Araştırmaları da, önceleri özerk olan bölgelerde imparatorlukların fetih ve birleştirmesinden sonra ortaya çıkan ekonomik ve politik dönüşümleri belgeleme üzerine odaklanmaktadır. Birçok durumda incelemeler, imparatorluk sonrası tahribat veya modern yapıyla sınırlandırılmış olmasına rağmen, imparatorluk merkezleri veya başkentler üzerine araştırmaya ayrıca başvurmanın önemine de vurgu yapmaktadır.[280] Ayrıca merkez-çevre ilişkisiyle bağlantılı olarak oluşturulan tablonun, imparatorluk merkezinden itibaren artan uzaklıkla birlikte azalan imparatorluk otoritesini betimlemek için birçok ortak merkezli daireler biçiminde idealize edildiğini, ancak söz konusu ilişkinin sanıldığının aksine çok daha karışık ve değişken olduğunu öne sürmektedir. Bazı bölgelerin, daha uzakta oldukları zaman pas geçilebildiklerini, buna karşın stratejik ve ekonomik olarak önemli bölgelerin ülke topraklarına dahil edildiğini belirtmektedir. Ona göre çekirdek bölgeler, ekonomik, politik veya ideolojik değişkenlere bağlı olarak genişletilip daraltılmaktadır. Bu noktada da imparatorlukların daha gerçekçi coğrafi bir modelinin kurulabilmesi için, politik, ekonomik ve ideolojik bağlantıların birbiriyle ilişkili olduğu gerçeğinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

İmparatorlukların arkeolojik açıdan belirlenmesinde bir diğer önemli kanıtı, demografik, mekansal ve sembolik anlamda en üst seviye yerleşim yeri olarak görülen imparatorluk başkentleri oluşturmaktadır. Nitekim söz konusu başkentler, idari, âyinsel ve ekonomik faaliyetlerin merkezleri olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle krali konutlar ve kutsal merkezler gibi monumental mimari ve savunma özelliği taşıyan ağır işgücü yatırımlarının yapıldığı yerler olmakla birlikte, elitlerin ikamet ettiği, idari hizmetlerin ve kutsal yapıların bulunduğu alanları içerdiğinden dolayı arkeolojik açıdan

[279] Aztek İmparatorluğu araştırması için bkz: Brumfiel 1995; İnkalar hakkında detaylı çalışması için bkz: D'ALtroy and Hastorf 2001; son olarak Roma çalışmaları üzerine detaylı bilgi için bkz: Wells 1998 (Parker 2003, 527).
[280] Sinopoli 1994, 169.

ayrı bir öneme sahiptir.[281] İmparatorluğun sembolik merkezleri gibi, imparatorluk başkentleri de resmî organizasyonun gerçekleştirildiği ve etrafında kutsal bir alanın bulunduğu yerler olarak görülmektedir.

İmparatorluklarla ilişkili gerçekleştirilen bir diğer arkeolojik çalışma, imparatorluk toplumlarında görülen üretim üzerinedir. Söz konusu çalışma, küçük ölçekli hane halkı düzeyinden, kent ve bölgesel olmak üzere daha geniş ölçekli ekonomilere kadar sıralanmaktadır. Ayrıca köy ve kentteki şartlarda uzmanlaşmış üretimin organizasyonu da araştırmalar kapsamına girmektedir. Keramikler ve zanaat eşyaları üzerine çalışmalar, standartlaştırma, üretim ölçeği ve organizasyonu ve imparatorluk tekniklerinin ve prestij mallarının tanımlandırılması üzerine odaklandırılmıştır. İmparatorlukların yaygın bir özelliği olarak bilinen, kanallar, taraçalı alanlar ve malların geniş ölçekli birikiminin sağlandığı depolarla beslenen tarım yerleşimleri, imparatorluğa dair arkeolojik kanıtların görülebileceği önemli alanlar olarak belirlenmektedir.[282]

Hem tarihsel veriler hem de antropolojik, sosyolojik ve arkeolojik araştırmaların gösterdiği üzere, antik dünyanın en karmaşık politik oluşumlarından olan imparatorlukların, çeşitli boyutta ve karmaşıklıkta farklı bağımlı yönetimlerin üzerinde hakimiyet kuran yayılmacı devletler oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu devletler hakimiyetlerini, fetih, tehdit ve/veya diplomasi aracılığıyla yerel siyasi, sosyal ve etnik sınırları aşan büyük siyasi ve politik birliktelikler kurmak amacıyla daha güçsüz yönetimlerin üzerlerine yaymaktadırlar. İmparatorluklar, devlet düzeyindeki yönetimlerden hem ölçekte, hem karmaşıklık derecesinde hem de dahili ayrımlaşmasıyla farklılaşmaktadır ki bu sebepten dolayı da imparatorlukları yöneten politik sistemlerin, yerel-üstü yayılımın özünde bulunan çeşitliliği hem bütünleştirecek hem de ondan istifade edecek şekilde çalışması gerekmektedir.[283] İmparatorlukların yapısında üç temel özellik bulunmaktadır. Çoğu akademisyen tarafından da kabul edilen ve emperyal sistemlerin başlıca özelliği olarak, ekonomik çıkarlar ve nüfusun sınırlı bir

[281] Sinopoli 1994, 170.
[282] Sinopoli 1994, 172.
[283] Barfield 2001, 29; aynı zamanda bkz:Pagden 1995, 13-14.

kesiminin siyasi idamesi için kaynakların bağımlı ülkelerden emperyal çekirdeğe aktarılması belirtilmektedir.[284] İkinci olarak imparatorlukların yapısının, genellikle karizmatik bir lider yönetiminde hızlı büyüme ve aynı şekilde hızlı düşüşle kendini gösterdiği öne sürülmektedir.[285] Son olarak da yayılmacı bir devletin, gelişiminin ilk evresinde elde ettiği kazançları elinde tutabilmesi amacıyla, özerk bölgeleri emperyal çatı altında bir araya getirmek ve gereken geniş kapsamlı politik ve ekonomik yapıyı yaratabilmek için bir birleştirme süreci içine girmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.[286]

Egemen imparatorlukların yükselişlerinin temelinde yatan unsurun, siyasal ve ekonomik olarak genişleme yönünde gerekli ekonomik kazançları arttırmalarıı olduğu düşünülecek olduğunda, bunun için imparatorluğun, tarımdan ve haraçtan sağladığı ekonomik artıyı mümkün olduğu ölçüde arttırması ve bu yönde de daha geniş bölgelere hükmetmesi gerektiği sonucuna ulaşılabilmektedir. Nitekim bir imparatorluğun hakimiyetine aldığı toprak alanının büyüklüğü ve siyasi denetiminin kapsamı, aynı zamanda söz konusu imparatorluğun gücünün de göstergesi olarak gösterilebilmektedir.[287] Her yönde elde ettiği bu gücü de hem ekonomik hem siyasi hem de ideolojik olarak sürdürebilmek için çeşitli stratejiler geliştirmek zorunda olduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluklara dair araştırmalarda bulunan bilim adamlarının da, çeşitli imparatorluklar üzerinden, imparatorlukların hem kendi içinde, hem de boyun eğdirdikleri topraklar üzerinde sürdürdüğü stratejileri ve politikaları ortaya çıkarmak için farklı yöntemler geliştirmiş oldukları gözlenmektedir.

[284] Adams 1979, 59; Ekholm-Friedman 1979, 43; Hodge 1996, 19; Liverani 1979, 297; Sinopoli 1994, 165.
[285] Parker 2003,525; Sinopoli 1994, 163.
[286] Hodge 1996, 19; Sinopoli 1994, 163-4.
[287] Gills 2003, 250-251.

IV. BÖLÜM

ASSUR DEVLET YAPISI

1. OLUŞUM SÜRECİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

MÖ 3.binyılın sonunda Mezopotamya'ya göç ettiği düşünülen ve bu sırada tüm Mezopotamya'ya hükmeden Ur III.Sülale tarafından yönetildiği öngörülen Assurlular, Sâmi kökenlidir ve diğer Sâmi dillerini konuşan halkların ekonomisi ve yaşam biçimlerinden de anlaşılacağı üzere, büyük ölçüde kurak bir çevrede gelişen toplayıcı bir ekonomiye sahiptir. Söz konusu halkların anayurdu üzerine çeşitli görüşler bulunsa da, yaygın bir anlayışa göre, Arabistan ve Suriye ovalarındaki çöllük alanlara yerleştirilmektedir. Sâmi çobanları, ürün yetiştiren topluluklarla yan yana yaşamışlardır ve en eski zamanlardan itibaren Sâmi gruplarının tarımcı komşu bölgelere sürekli olarak sızdığı ve bunun sonucu olarak toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşam sisteminin içine girdikleri görülmektedir. Nitekim ilk olarak bağımsız işçiler olarak daha sonra paralı askerler ve tüccarlar olarak ve en sonunda da istilacılar olarak, büyük sayılarla kent merkezlerine sızdıkları anlaşılmaktadır.[288]

Assur'un tarih sahnesine çıkmaya başladığı tarihler olan MÖ 2.binyıl sıralarında Mezopotamya'da ortaya çıkmış olan siyasal ve etnik süreçlere bakılacak olursa, bu dönemde ekonomik ve siyasal üstünlüğün Yukarı Mezopotamya'ya doğru kaymakta olduğu görülmektedir. Eski Doğu'daki ilk bürokratik despot devlet olarak tanımlanan Üçüncü Ur Sülalesi'nin yine bu tarihlerde yıkıldığı ve temel nedenlerinden birinin de Amorit göçebelerinden gelen baskı olduğu anlaşılmaktadır.[289] Batı Sâmi kökenli bu

[288] Dolukhanov 1998, 493-497.

[289] MÖ 3. binyıl sonlarında, 2. binyıl başlarında etkin olmaya başlayan, Amoritler olarak adlandırılan ve göçebe yaşam biçimine sahip olan halklar için kullanılan *Amorit* terimi, *batı* anlamına gelmektedir ve Akkadça *Amurru* terimiyle çakışmaktadır. Terimin kesin olarak bir etnik gruba veya kabileye denk gelmediği ve temelde yarı göçebe bir halka ait unsurları taşıdığı ve köklerinin batıya dayandığı düşünülen halkları ifade ettiği anlaşılmaktadır (Mieroop 2006, 111; Dolukhanov 1998, 430).

göçebe gruplar, devletin sınırlarını geçmişler ve tarım alanları üzerinde hızla yayılmışlar ve büyük kentlerin düşüşüne ve devletin çözülüşüne sebebiyet vermişlerdir. Bu dönemde Mezopotamya'nın geniş bir bölümünün, çoğunlukla birbirine düşman birkaç kabileden oluşan Amorit grupları tarafından denetlendiği gözlenmektedir. Ayrıca yerleşik tarımın yapıldığı alanın dar bir alüvyon ovasına sıkıştığı ve bu sırada göçebe hayvancılarla yerleşik tarımcılar arasındaki ekonomik mübadelenin de özellikle önemli bir durumda olduğu görülür.

Geçim yollarından biri, kent merkezlerini besleyen, tarıma bağlı olmayan ve yılın yarısını bozkırlarda sürüleriyle birlikte otlak arayarak, diğer yarısınıysa nehir yakınlarındaki köylerde geçiren yarı göçebe çobanlar, her daim Yakındoğu'nun siyasi ve ekonomik yaşamında önemli bir yere sahiptir. Kimi dönemlerde, kentlilerle daha yakın ilişkiler içinde bulunmaları, siyasi güç için rekabet etmeleri nedeniyle de kent kayıtlarında daha fazla yer almaktadırlar. Bu dönemde de göçebe gruplar, Mezopotamya kentlerinin toplumsal ve kültürel yaşamında giderek artan bir rol kazanırlar ve bir kısım göçebe kabile, yavaş yavaş yaşam biçimlerini değiştirerek yerleşik hale gelirler. Yarı göçebe çobanlar olan bu halkların toplumsal örgütlenme şekli kabile örgütlenmesidir ve üyeleri gerçek ya da hayali tek bir atadan geldiklerini iddia etmektedirler. Kimi kabilelerin başka kabilelerin içinde eridiği, kimi insanların da bir kabileden diğerine geçtiği bilinmektedir. MÖ 2. binyılın başlarında geniş bir coğrafyaya ait bu kabilelerden Amoritlerin, ortak bir kökenden geldiklerini öne sürdükleri[290] ve tüm Yakındoğu'daki kentlerde sayısının iyice artmaya başladığı görülmektedir. Özellikle Ur III Sülalesi'nin metinlerinde adlarının sıkça geçmesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim Ur III Sülalesi'nin ortadan kalkmasından sorumlu tutulan bu halkların, yeni hanedanların pek çoğunda isimlerinin geçtiği de tespit edilmektedir.[291]

Kent seçkinleriyle bütünleşme eğilimine giren göçebe beyler, toprak sahibi ve askeri komutan olurlar. Bazı durumlarda kentleri içine alan, önemli alanları denetleyen en güçlü kabile şeflerinin iktidarlarını sağlamlaştırdığı, yerli egemenleri kovup kendi

[290] Mieroop 2006, 113.
[291] Babilli Hammurabi kendini Amorilerin kralı olarak tanımlarken, Assur'da bulunmuş olan ve Şamsi-Adad'ın atalarını içeren listede de Amori adlarına rastlandığı görülmektedir (Mieroop 2006, 114).

hanedanlıklarını kurdukları bilinmektedir. Bu olayların sonucunda da kabile toprakları, kendi hanedanı ve kendi etnik kimliği olan bağımsız bir devlete dönüşürler.[292] Bu noktada, söz konusu merkezî örgütlenmiş siyasal yapıya henüz sahip olmayan; fakat bünyesinde bu oluşumun unsurlarını taşıyan ve aynı soydan geldiklerine dair geleneksel inançlar taşıyan, ortak bir kültürleri ve ideolojileri olan bu dönemdeki kabile toplumlarının, Tablo 6'da belirtilen *Toplumsal Evrim Çizgisi*'ne göre ilk yolu kullanarak devletli topluma doğru dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Bir görüşe göre MÖ 2. binyılın başları boyunca Assur ve Mari dahil olmak üzere Katna ve Halep'teki yönetici hanedanların, Amorit adıyla bilinen Sâmi dili konuşan gruplar tarafından kuruldukları öne sürülmektedir.[293] Her ne kadar Amoritler'le Assurlular'ın aynı halka mensup olup olmadığı tartışma konusu olsa da, söz konusu dönemde güneyde, benzer sosyal yaşama ve ekonomiye sahip farklı etnik grupların kuzeye göç ettikleri düşülmektedir. Nitekim Assur'un erken dönemlerindeki yönetici isimlerine bakılacak olduğunda, ilk on yedi ismin göçebe kabile şeflerine ait olduğu ve çadırlarda oturdukları anlaşılmaktadır[294] (Tablo 23). Amorit kökenli oldukları düşünülen bu yöneticiler daha sonra hem Assur kralı Şamsi-Adad tarafından belirtilmektedir[295] hem de bu isimlerin on ikisi, Babil'in Hammurabi dönemine ait listelerde de tekrarlanmaktadır. İlk bölümdeki krallar kullanılarak, göçebe hayattan yerleşik hayata geçişle ilgili bir teori geliştirilir. Teoriye göre, kabilenin diğer üyeleri steplerde dolaşırken, kabile başkanının daimi olarak kaldığı evde, bir kabile merkezi kurulur.[296]

[292] Dolukhanov 1998, 427-429.
[293] Dolukhanov 1998, 430.
[294] Saggs 1969, 68; Başka bir görüşe göre, Amorit olarak adlandırılan ve Batı Sami dili konuşan halklar Assur'la çok fazla kaynaşmış olmalarının yanında, aynı etnik gruba mensup değillerdir (Lewy 1971, 719-721).
[295] Şamsi-Adad'ın söz konusu Amorit kökenli isimleri kullanmasının bir sebebinin de, kendisinin zorla ele geçirmiş olduğu yönetimdeki yerel halklarla kendi soyunun aynı olduğunu meşrulaştırma amacına hizmet ettiği düşünülmektedir (Larsen 1976, 37; Yoffee 1988, 54-55).
[296] Larsen 1976, 36-37.

Tablo 23 Bilinen İlk Assur'lu Yönetici Listesi

Çadırlarda Yaşayan Şefler	Babaları Bilinen Yöneticiler
1. Tudiya 2. Adamu 3. Yangi 4. Kıtlamu 5. Harharu 6. Mandaru 7. İmşu 8. Harşu 9. Didanu 10. Hanû 11. Zuabu 12. Nuabu 13. Abazu 14. Belû 15. Azarah 16. Uşpia 17. Apiaşal	18. Apiaşal --- Uşpia'nın oğlu 19. Halê --- Apiaşal'ın oğlu 20. Samanu --- Hale'nin oğlu 21. Hayani --- Samani'nin oğlu 22. İlu-Mer --- Hayani'nin oğlu 23. Yakmesi --- İlu-Mer'in oğlu 24. Yakmeni --- Yakmesi'nin oğlu 25. Yazkur-ilu --- Yakmeni'nin oğlu 26. İlu-kabkabi -- Yazkur-ilu'nun oğlu 27. Aminu --- İlu-kabkabi'nin oğlu

Ancak henüz bu dönemde artı ürün üretme gücüne erişilmediği ve kabile başkanlıklarının şefliklere dönüşmedikleri anlaşılmaktadır. Bir bakıma toplumsal mülkiyet hâlâ ön plandadır ve toplum içinde edinilen söz konusu mülkiyet, büyük bir olasılıkla mirasla topluluğa bırakılmaktadır. Nitekim bu konuda kanıt olarak, çadırlarda yaşayan kabile başkanlarının sadece isimlerinin geçmesi gösterilebilir. Özünde baba soy zincirine sahip topluluklarda şeflerin özelleşen mülklerini oğullarına bıraktığının işareti olarak görülen baba ve oğlun isimlerinin bir arada bulunması geleneği on yedinci isimden sonraki listede yer almaya başlamaktadır. Bir diğer deyişle bu dönemde merkezî otoriteleri daha büyük ve karmaşık olan şeflik kurumu ve daha sıkı kaynaşmış toplum yapısının ortaya çıktığı görülmektedir. Böylelikle söz konusu toplum yapısı içinde de sadece başta bulunan şefin değil, toplumdan bazı grupların, ailelerin veya kişilerin de söz sahibi olduğu ve aynı zamanda ekonomik yaşamdaki rolleri açısından da farklı konum elde ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca iç yapılarındaki değişimlerle birlikte, savaş, savunma tepkileri, ticaret gibi bir takım dış etmenler de eklenerek, var olan siyasal kuruluşun özerk bir birim olarak varlığını sürdürmek durumu ortaya çıkar ve bunun için de, daha örgütlü bir hiyerarşi sistemi geliştirme zorunluluğu ortaya çıkar.

Daha önce de belirtildiği üzere, devlet örgütlenişinin en erken biçimi olan katmanlaşmış toplumlar ile ilkel toplumun çözülüşünden hemen sonra gelen, devletli toplumun ilk halkasını oluşturan erken devletlerin oluşumu, yepyeni bir sosyal yapılanma olarak değil, toplum bünyesinde var olan bir yapılanmanın başka bir biçime dönüşmesi şeklinde olmaktadır ve oldukça uzun bir süreci kapsamaktadır. Assur için söz konusu ayrım net bir şekilde yapılamasa da, MÖ 2. binyılın ilk yarısı olarak belirtilen ve Erken veya Eski Assur olarak adlandırılan bu dönem içinde, devlet formuna dönüşümün gerçekleşmeye başladığı görülmektedir. Nitekim devlet örgütünün ilk aşamadan itibaren geçirdiği evrelerin karakteristik özellikleri de dikkate alındığında, belirli sayıda insan faktörünün yanında, sınırları belirlenmiş belli bir toprak parçasının varlığı ve yöneticinin konutunun yer aldığı, kent niteliğindeki yönetim merkezinin Assur'da ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Söz konusu merkez, Assur anayurdu olarak bilinmektedir ve büyük bir kesimi, kuru tarım alanı olarak nitelendirilebilecek bir bölgenin sınırları içerisinde yer almaktadır.[297] Mezopotamya'nın kuzeyini kapsayan merkez, günümüzde tümüyle Irak sınırları içinde kalmaktadır ve Musul Havzası boyunca uzanan topraklardan oluşmaktadır.[298] Merkezin bulunduğu alanda günlük yaşamın en basit ürününden, yönetici sınıfların en lüks ihtiyaçlarına kadar her alanda görülen dışa bağımlılık, ihtiyaç duyulan ürünlerin dışarıdan getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bunun da ticaret veya seferler sonucu elde edilen ganimet / haraç ve vergiler yoluyla olduğu bilinmektedir.

Devlet öncesi toplumdan devletli topluma geçiş, bilindiği üzere tek bir nedene bağlanmamaktadır. Coğrafi konumun yanı sıra nüfus öğesi, siyasal kuruluşlar arası

[297] Yazıtlarda *"MAT Assur"* olarak geçen Assur Ana Yurdu, diğer bir deyişle "Assur Ülkesi", çekirdek bir birim olarak haritalarda, bir kalp seklinde gösterilmektedir ve güney - güneybatıda merkezi Irak step bölgesi olan "Jazira/Gazira Bölgesi", kuzey ve doğuda İran-Irak Zagroslar'ının çevrelediği geniş düz alan için kullanılmaktadır (Postgate 1992, 247-263 ; Kühne 1995, 63-64).

[298] Mezopotamya ve onun ovalık kesiminin, özellikle doğal kaynaklar açısından yoksul olduğu bilinmektedir. Başta mimari faaliyetlerin vazgeçilmez ürünü olan taş ve ahşap olmak üzere, madenden lüks mallara kadar bir çok açıdan dışa bağımlı bir bölge durumundadır. Hammadde açısından dışa bağımlı olan birçok devlete ve imparatorluğa uzun yıllar ev sahipliği yapmıştır. Assur Devleti de söz konusu devletler arasında yer almaktadır.

alışveriş, savaş ve ekolojik koşullar gibi dış etmenlerle birlikte, çeşitli iç ve kültürel etmene bağlı çok nedenli bir süreç söz konusudur. Oppenheimer ve Carneiro tarafından da belirtilen *Fetih Devlet Modeli'*nin Assur toplumunun yapısı düşünülecek olduğunda pek çok noktada uyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim göçebe bir karakter taşıyan Assur toplumu, örgütlenme yeteneğine, hareketli olma özelliğine ve askeri açıdan bir üstünlüğe sahiptir. Taşıdığı bu karakter, Assur'da devlet örgütünün doğuşunda temel belirleyicilerden biri olarak gözükmektedir. Bu sayede yenilen halk boyun eğdirilmek zorunda bırakılıp sömürülmeye başlandıktan sonra, elde edilen haraçla birlikte toplumun yapısında eşitsizliğin iyice arttığı ve bu duruma eklenen diğer unsurlarla birlikte Assur'da devletleşmenin ortaya çıktığı düşünülebilir.

Assur'un kuruluşunda ve devletleşmeye geçiş aşamasında, askeri fetihlerin yanında, daha çok ticarete ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Merkezîleşmiş siyasal kuruluşların ortaya çıkmasında önemli bir etmen olarak görülen uzak bölgeler arası ticaret, özellikle Polanyi ve Braudel tarafından vurgulanmaktadır.[299] Dönemin genel özelliğine bakılacak olduğunda, MÖ 2. binyılda sıkı sıkıya organize olmuş yapının dağılmış olduğu ve kendi yöneticilerinin idaresi altında birbirleriyle yarış halinde olan şehir devletlerinin oluştuğu görülmektedir.[300] Yazılı kaynaklardan anlaşılacağı üzere, bu dönemde yoğun kavgalar ve şehirlerarası savaşlarla birlikte küçük devletlerin, birçok geniş ticaret sistemiyle birbirlerine bağlandığı bilinmektedir. Yolların ve ilişkilerin bu yoğun ağında önemli düğüm noktası da, Kuzey Irak'ta Dicle üzerinde yer alan Assur şehridir. Assur'lu tüccarların önceleri Assur'a yakın bölgelerde ticarete başladığı, zaman içerisinde bu ticaret ağını genişlettiği bilinmektedir. Nitekim Assur kentinin, doğudan kalay, Babil'den tekstil ürünleri, Anadolu'dan altın ve gümüş ticareti yapan bir ağın merkezî noktası konumunda yer almasında dolayı da ayrı bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ticareti, kendi sorumluluklarında olmak üzere, ya devlet görevlileri ya da üyeleri devlet hizmetinde olmayan, alışverişte uzmanlaşmış aile toplulukları yürütmektedir.[301] Ticaretin geniş aile toplulukları tarafından yürütülmesi, bu dönemde henüz tam olarak bir devletleşmenin oluşmadığının kanıtı olarak gösterilmektedir ve

[299] Cohen 1993, 63.
[300] Kuhrt 1998, 21-23.
[301] Diakonoff 2004, 44-45.

Assur toplumundaki ekonomik olarak belirleyici unsurlar göz önüne alındığında henüz tam olarak bir devlet düzeyinin oluşmadığı düşünülmektedir.[302] Buna bağlı olarak bu dönemdeki Assur devlet düzeyinin henüz *Başlangıç Aşamasındaki Erken Devletler* kategorisine girdiği kanısındayım. Nitekim devlet örgütünün ilk kategorisi olarak belirtilen bu düzeyde, akrabalık, aile ve topluluk bağlarının hâlâ siyasal alanda hakim olduğu ve yönetici ile halk arasında büyük bir uzaklığın bulunmadığı, halkın doğrudan egemenin kendisiyle karşı karşıya olduğu görülmektedir.[303] Anadolu'da kurulmuş olan koloniler ve burada yürütülen ticarete bakılacak olursa bu daha iyi anlaşılacaktır.

Assurlu tüccarların yürütmüş olduğu söz konusu ticaret sistemiyle ilgili geniş bilgi, özellikle Orta Anadolu kenti Kaniş'te (bugünkü Kültepe) kurulan kolonideki Assurlu tüccarların bıraktıkları 40.000'den fazla tablet vasıtasıyla bilinmektedir. *Assur Ticaret Kolonileri Dönemi* olarak bilinen bu dönemin (Harita 1) yaklaşık olarak MÖ 1900'lü yıllardan önce I. Erişum döneminde başladığı ve MÖ 1770'li yıllarda I. Şamsi-Adad Dönemi'nde son bulduğu öne sürülmektedir.[304]

Assurlu tüccarların Anadolu'ya gelerek, Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde birer ticaret kolonisi kurmalarıyla birlikte söz konusu olan bu dönem üzerine daha fazla yorum yapılabilir. Assur ve Anadolu arasında yapılan bu ticaretin en önemli getirisi, bu sayede Anadolu'ya çivi yazısının gelmiş olması ve Anadolu'nun tarihi devirlere girmesidir. Assurca yazılmış bu çivi yazılı belgeler vasıtasıyla aynı zamanda Eski Assur Devleti'nin siyasi tarihiyle birlikte, ekonomik ve sosyal hayatı hakkında da bilgi alınabilmektedir.[305] Kaniş'te kurulmuş olan koloni, yerel hükümdarın kontrolü altında olmakla birlikte, Assur metinlerinde *Karum-Kaniş* olarak adlandırılmaktadır.[306] Tarih boyunca bütün kolonilerin, ana kentteki yönetim sisteminin benzerini kurmak istedikleri

[302] Larsen 1974, 469.
[303] Claessen-Skalnik 1993a, 30-32.
[304] Veenhof 2003, 57; Oates 1968, 28; Kuhrt 1998, 22.
[305] Şahin 2002,69.
[306] Oates 1968, 32; Mieroop 2006, 120.

düşünülürse[307], Assur'da da aynı durumun söz konusu olduğu ve Assur'daki yönetim biriminin benzerinin Anadolu'daki koloni toplumunda kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Assur şehrinde kralın yanında bir meclis bulunduğu ve mecliste büyük ve küçük olmak üzere iki meclisin bulunması, Anadolu'da kurulan *karum'* larda da görülmektedir. Buna göre burada da benzer şekilde büyük ve küçük meclis bulunmaktadır ve *wabartum* adı verilen daha küçük merkezlerde ise, *biritum* adı verilen tüccarların seçtiği bir kişinin görev aldığı bilinmektedir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan karum ve wabartum bir ticaret merkezi konumundadır ve Assur'lu tüccarlar tarafından Assur'dan getirilen mallar burada pazarlanmaktadır. Bu pazar yerleri hem ticari amaçlar için kullanılmaktadır hem de insanların ikamet ettikleri yerlerdir. Kültepe tabletlerinin içeriğine bakıldığında ise, tüccarların Anadolu'ya geliş amaçlarının sadece ticari olduğu ve kesinlikle askeri bir yayılım amacı taşımadığı anlaşılmaktadır.[308] Nitekim Assurlu tüccarların kendi aralarında veya yerliler ile düzenledikleri borç senetleri, birbirlerine gönderdikleri iş mektupları ve yaptıkları harcamaları gösteren masraf listeleri gibi ticari belgeler de bunu kanıtlar niteliktedir.[309]

[307] Nitekim Venedik kolonilerinde ana kentteki gibi büyük konsül ve küçük konsül bulunmaktayken, Amerika Kıtası'nda kurulan 13 adet İngiliz kolonisinde ise, İngiltere'deki gibi bir yönetim kurulmak istenmiştir (Şahin 2002, 83).
[308] Larsen 1974, 470.
[309] Veenhof 1972, 274-279.

2. ASSUR'DA BÖLGESEL DEVLETE GEÇİŞ SÜRECİ VE BERABERİNDE GÖRÜLEN DEĞİŞİMLER

Assur Ticaret Kolonileri Dönemi, devletin başına zorbalıkla geçtiği öne sürülen bir yöneticinin gelmesiyle sona erer. Yukarı Mezopotamya'da birleşik bir krallık kuran ve yavaş yavaş bölgesel devletin temellerinin atmaya başlayan I.Şamsi-Adad (MÖ 1813-1781), iktidar alanını genişleterek, doğuda Dicle üzerindeki Assur'dan, batıda Belih üzerindeki Tuttul'a kadar olan topraklarda egemenlik kurar.[310] Babil'in kuzeyindeki tüm alan, Yukarı Mezopotamya Krallığı olarak adlandırılan devletinin bir parçası olur ve buradaki tüm devletleri birleştirir (Harita 2). Kralın birleştirdiği devletler üzerindeki mevcut uygulamalara karışmadığı ve hoşgörüyle yaklaştığı bilinmektedir. Assur'da *Assur Valisi* unvanını alan Şamsi-Adad, Kattara gibi kentlerin eski hükümdarlarını yerlerinde bırakarak vasalı olarak kendine bağlar. Bu bölgelerdeki yerel idari uygulamalar sürdürülse de, temel bir değişim olarak Assur eponim sistemiyle tarihlendirmenin dayatılmış olabileceği düşünülmektedir. Söz konusu tarihlendirme sisteminin kökeni Assur kentine dayanmaktadır. Her yıla yetki sahibi bir bireyin (limu) adının verilmesi ilkesine dayanan ve Assur'un resmi tarihlendirme sistemi olan bu sistem farklı yerlerde de kullanılmaya başlanır ve Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın resmi sistemi haline gelir.[311] Şamsi-Adad kendisini tam anlamıyla meşrulaştırmak ve kabul ettirmek için, daha önceden yapılan İştar ve Assur tapınaklarını yeniden inşa ettirir.[312] Bilindiği üzere devlet aşamasında, yönetici seçkinlerin kurumlaşmış iktidarının en güzel ifadeleri olarak düşünülen tapınaklar[313], hem halkı birleştiren ve bu sayede yöneticiye kendisini meşrulaştırma imkanını sağlayan hem de ekonomik anlamda büyük bir getirisi olan yapılardır.

[310] Şamsi-Adad ilk başlarda bölgedeki küçük bir gücün hükümdarıyken, belli bir süre sonra nüfuzunu batıya, kuzey Suriye'ye doğru yayar Mari ile çatışır. Kuzey Habur vadisinin kontrolünü eline geçirerek başkentini kendi kraliyet kenti yapar ve adını Şubat-Enlil olarak değiştirdiği Apum Ülkesi gibi krallıkları ilhak eder (Mieroop 2006, 133), Oppenheim 1964, 165.
[311] Mieroop 2006, 134.
[312] Oates 1968, 38.
[313] Dolukhanov 1998, 383.

Şamsi-Adad döneminde Assur'un büyük bir krallık haline gelmesinde önemli etmenler, Şamsi-Adad'ın yönetimle ilgili yeteneği ve siyasi vasfı olarak görülmektedir. Şamsi-Adad, haberciler, sayım memurları gibi yöneticilerin denetimi altında bir dizi yetenekli memur grubu oluşturur. Ayrıca özellikle Suriye'dekiler olmak üzere pek çok hükümdarla, hem antlaşma yaparak hem de evlilik ilişkisi kurma yoluyla politik olarak devletleri kendisine bağlamayı başarır. Bunun dışındaki başarısı da, askeri gücü kullanmasıyla ilişkilidir. Kendi seçtiği yöneticileri ve askeri birlikleri istediği yerlere yerleştirir. Daimi askeri birlikleri belirli seferler için geçici süreliğine askere alır ve özellikle MÖ 1. binyılda daha fazla geliştiği düşünülen kuşatmaya yönelik savaş tekniğini önemli derecede geliştirir.[314] Anlaşıldığı üzere hem askeri hem de idari açıdan devletin gelişimi sürmekle birlikte, hâlâ E*rken Devlet'in Başlangıç Aşaması* devam etmektedir. Nitekim Şubat-Enlil'de oturan Şamsi-Adad'ın bir oğlunu (İşme Dagan) Ekallatum'da tahta çıkarırken, diğerini (Yasmah Adad) de Mari'ye yerleştirmesi, geniş krallığını kontrol altında tutma amacına hizmet etmekteyken[315], bölgelere henüz kalıtıma göre kişilerin yerleştirilmesi esasına da bakılarak, daha *Tipik Erken Devlet* oluşumunun tam olarak gerçekleşmediği görülmektedir.

Şamsi-Adad Dönemi'ndeki henüz başlangıç aşamasındaki Assur Devleti birdenbire, bilinmeyen şartlar altında yok olur, siyasi açıdan bölünmüş olan Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde, bu dönemde çok sayıda siyasi olaylar ve askeri çatışmalar yaşanır. Tüm Mezopotamya'da yerel hanedanlar bulunmasına karşın, bazı krallar komşuları üzerinde güçlü bir nüfuza sahiptirler. Bu kentlerde saraylar temel bir role sahiptir, ekonomide baskın güçtür ve merkezi idareyi korumaktadır. Ancak sarayın baskınlığına karşı oluşan yerel muhalefetlerden dolayı kentlerin terk edildiği ve köylerde ve bozkırlarda yarı göçebe yaşamına geçildiği öne sürülmektedir.[316] MÖ 16. yüzyılın en önemli gelişmesi de, söz konusu göçebe yaşama sahip yeni nüfus

[314] Saggs 1984, 36-37.
[315] Saggs 1984, 35-36; Mieroop 2006, 135; Oates 1968, 40.
[316] Söz konusu dönemin süresi pek çok bilim adamı tarafından tartışılmakla birlikte, MÖ 2.binyılın ilk ve ikinci yarıları arasında bir tarihsel sessizlik olduğu düşünülmektedir. Bu durum, merkezi bir gücün olmayışı, ekonomik ve kültürel faaliyet düzeylerinin azalmasıyla birlikte idari uygulamaların kesintiye uğramasına yol açar. Çok az metin yazıldığından dolayı da *Karanlık Çağlar* olarak adlandırılmaktadır (Mieroop 2006, 136; Saggs 1984, 36-37).

gruplarının, güneyde Kassitler ve kuzeyde Hurriler olmak üzere siyasi üstünlük kazanmasıdır.[317]

Askeri faaliyetlerini gösteren metinlerden önceleri konfederasyon olduğu anlaşılan Hurrilerin, MÖ 1550 yılında birleşik krallığa doğru geliştiği ve Mitanni adı verilen devleti kurduğu bilinir.[318] Assur da, MÖ 15.yüzyıldan itibaren Mitanni Devleti'nin egemenliği altına girer ve Assur şehrinde bulunan hukuki metinlerde geçen Hurri isimli memurlardan da anlaşılacağı üzere Assur kralları, Mitanni'nin vasalı durumundadır.[319]

Özetle MÖ 16. yüzyıl sonları ve 15.yüzyıldan itibaren siyasi ve ekonomik gerileme yavaş yavaş tersine döner ve küçük ve zayıf devletlerden, birbirine az çok yakın güçte bölgesel devletlerden oluşan bir sistem doğar (Harita 3). Bu devletlerden biri olan Mitanni de diğer bölgesel devletlerin yaptığı gibi bir ya da daha fazla kenti değil, bir ülkeyi yöneten hanedanlar tarafından tek bir siyasi merkezden yönetilmektedirler.[320] MÖ 15. yüzyıl sonlarında Mitanni egemenliğinden kurtulan ve yeniden bağımsızlığına kavuşan Assur'un[321], bu dönemdeki bölgesel devletler arasına girdiği görülmektedir. Özellikle Assur-Uballit Dönemi'nde (MÖ 1365-1330) hızlı bir şekilde gelişen Assur, önemli bir bölgesel devlet haline gelir. Ayrıca Orta Assur Dönemi'nin başlangıcı olarak da kabul edilen bu dönemde devletin toprakları, ekonomik bütünleşmeyle birbirlerine bağlanmış olan pek çok kentten ve bu kentlerin arka kesimlerinden oluşmaktadır. Bölgesel devletlere ideolojik açıdan bakıldığında ise,

[317] Yukarı Mezopotamya Krallığı yıkıldığında Hurrice konuşan gruplar doğudaki dağlardan bu devletin topraklarına girerler. Daha erken dönemlerden itibaren varlıkları bilinen Hurriler, Şamsi-Adad Dönemi'nde Kuzey Mezopotamya'ya yayılır ve Tur-Abdin'in batısı, Zagroslar ve sonrasında Suriye ve Anadolu üzerinde önemli bir unsur olarak görülmektedir (Saggs 1984, 39). 18.yüzyıldan itibaren Babil'de ve çevresinde yaşadıkları bilinen Kassitler'in ise toplumsal örgütlenmelerinin kabile tarzı olduğu ve daha eski göçebe gruplardan Gutiler ve Amoritler gibi tarım ve kent ekonomisine sahip toplumlarla bir arada bulundukları düşünülmektedir. İlk olarak Orta Fırat Bölgesi üzerindeki kentler üzerinde siyasi kontrolü elde ettiği ve daha sonra MÖ 1500'lü yıllarda da Babil'i ele geçirdiği öne sürülmektedir (Mieroop 2006, 151).

[318] Mitanni Devleti ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Gaal 1982, 349-354; Harrak 1987; Saggs 1984, 39.

[319] Nuzi'de ele geçen metinlerde de Mitanni hakimiyeti boyunca Assur'un vasal olduğu anlaşılmaktadır (Saggs 1984, 40).

[320] Mieroop 2006, 161-163.

[321] Başkent Assur şehrinin duvarlarının tekrar inşa edilip güçlendirilmesi ve ayrıca yeniden Babil ve Assur arasında yapılan sınır antlaşması buna kanıt olarak gösterilmektedir (Saggs 1984, 41).

kültürel ve siyasi yaşamın merkezinde kentin yer aldığı fikrinin devam ettiği, ancak kentlerin siyasi özerkliklerinin ve ekonomik otarşilerinin kalmadığı gözlenmektedir. Devletler arasında ise hem dostça hem de düşmanca etkileşimlerin yoğun olduğu ve ortak bir toplumsal ve ideolojik yapıyı paylaştıkları görülmektedir. Söz konusu sisteme göre tüm devletler, siyasi hiyerarşide belli yerlere sahiptir, ayrıca kurulan ilişkiler yakın ve sanki geniş bir ailenin üyeleriymiş gibidir. Buna göre eşit statüdeki krallar birbirlerine kardeş, daha alt statüdeki krallara ise kul denilmektedir. Devletlerin statüleri belli olsa da, siyasi durum bazı zamanlarda değiştiği ve tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Assur-Uballit Dönemi'nde, Assur'un merkezinden kuzeyde Toros Dağları'na kadar uzanan coğrafyada egemenlik kurulur ve Mısır ve Amarna Arşivi'nde keşfedilen ve Babilce kaleme alınmış olan diplomatik yazışmalar da Assur Devleti'nin önemli güçler arasına girdiğini kanıtlar niteliktedir.[322] Assur-Uballit'ten önceki krallar, *Assur tanrısının vekili* unvanını alırken, Assur-Uballit, *Assur kralı* unvanını alır ve firavuna yazdığı ikinci mektupta kendisini *büyük kral* olarak adlandırır.[323]

Bu dönem içinde devletler arasındaki ilişkiler, özellikle büyük krallıklardan biriyle ve onların vasallarıyla ilgili olduklarında, bir sisteme bağlanmaktadır, bu da hükümdarlar arasında yapılan antlaşmalarla sağlanmaktadır. Antlaşmaya dayanan yakın ilişkiler de diplomatik evliliklerle pekiştirilmektedir. Nitekim Babil kralı ve Assur-Uballit'in kızı arasındaki evlilik de bunu kanıtlar nitelikte görülmektedir. Bu evlilikler yine bölgesel devlet sistemiyle ilişkili olarak görülmektedir ve tüm Yakındoğu hükümdarlarının bir köyde yaşıyorlarmışçasına aynı topluluğa ait oldukları düşüncesini güçlendirdiğine inanılmaktadır. Eşit devletler arasında tartışılan konulardan biri, devletler arasındaki yakınlığın sürdürülme yollarından biri olan hediye değiş tokuşudur. Bu sayede hem hükümdarlar yerel olarak bulamadıkları lüks malları elde edebilmektedirler, hem de karşılıklı saygı, prestij ve kardeşlik sistemi güçlendirilmektedir. Karşılıklılık ilkesi önem taşımaktadır; nitekim Hatti Kralı II. Hattuşili'nin, Assur Kralı Assur-Uballit'e uygun hediyeyi göndermediği için yakınması da karşılıklılık ilkesinin önemini göstermektedir. Söz konusu değiş tokuşlar sayesinde

[322] Söz konusu mektuplar, yaklaşık MÖ 14. yüzyılın ortalarında dönemin hükümdarları arasında düzenli ve sürekli bir iletişim olduğunu göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır (Moran 1992).
[323] Taş 2008, 53-54.

de hükümdarlar, ortak bir sistem içerisinde birbirlerine bağlanmaktadır.[324] Assur-Uballit'in gönderdiği ve *sulmanu* olarak bilinen bu hediyeler vasıtasıyla da hem ticari hem de politik ilişkilerin başlatıldığı düşünülmektedir.[325]

Dolayısıyla genel olarak Assur dahil olmak üzere diğer devletlerde bu dönemde, ticaret ve diplomasi tümüyle iç içe geçmiş ve büyük devletlerin kralları arasındaki ilişkiler, değer verilen mal ve malzemelerin ticaretiyle güçlendirilmiştir.. Krallar arasındaki hediye takası, farklı bölgeler arasındaki çok daha geniş çaplı ticari ilişki ağının sadece bir parçasını oluşturmaktadır. Bir bakıma tezin ilk bölümünde devletlerin gelişiminde önemli olduğu tartışılan etmenlerden siyasal kuruluşlar arası alışverişin bir şeklinin de hediye alıp verme şeklinde görülebildiği anlaşılmaktadır. Hediye alış verişleri, ticaret ve diplomatik ilişkiler dışında bir diğer unsur olarak belirtilen savaş ve rekabet de, elde edilen toprakların sınırlarının genişletilmesinde önemli bir konumdadır. Bölgesel devletler arasında yapılan alışveriş ve savaşlar, fetih ve ticaretin devletleşmenin hem bir neden hem de bir sonuç olduğuna yönelik düşünceleri destekler tarzda gözükmektedir. Her ne kadar Assur-Uballit Dönemi'nde kendisi tarafından askeri fetihlerin kayıtları tutulmamış olsa da, onun soyundan gelen kişiler tarafından verilen bilgilere göre yapmış olduğu fetihler bilinmektedir. Özellikle kuzeye ve doğuya yönelik seferlerinde metal madenler, kereste, yarı değerli taşlar olmak üzere hammaddeleri elde etmeye çalışır.[326] Diğer bir deyişle daha önceden kent devleti yapısında olan Assur, Assur-Uballit'le birlikte kuzeyde Toros Dağları'na kadar olan ülkeyi kontrol etmeyi başarır. Ayrıca Hititler, batıdan Mitanni Devleti'ne saldırdıklarında Assur-Uballit bu devletin doğudaki topraklarını kendi topraklarına katar ve böylece kendini uluslar arası öneme sahip bir kral olarak kabul ettirir.[327]

[324] Mieroop 2006, 168-170.
[325] Saggs 1984, 42-43; Oppenheim 1964, 166.
[326] Saggs 1984, 43.
[327] Amarna'da Mısır kralına yazmış olduğu mektuplarda Assur-Uballit, Mitanni kralıyla eşit bir statüde olduğunun kabul edilmesini ister ve her ne kadar Babil tepki gösterse de Mısır'la diplomatik ilişkiler kurulmaya başlanır (Mieroop 2006, 215); Saggs 1969, 83.

Assur-Uballit'in ölümü üzerine Assur'un gücü geçici olarak geriler ve ondan sonra gelen ilk krallar[328] zamanında uluslararası nüfuz sahibi olunamaz. Ancak hükümdarlık dönemleri neredeyse tüm 13.yüzyılı içine alan üç kral döneminde durum tersine döner ve Assur yayılımı daha da etkin olmaya başlar.[329] (Harita 4) Ayrıca imparatorluk oluşumunun temelleri de bu dönemlerde atılmaya başlanır. Söz konusu krallardan ilki I.Adad-Nirari'dir (1307-1275) ve genel olarak bu dönemde Adad-Nirari'yle birlikte görülen askeri faaliyetlerin başlıca odak noktasının batı olduğu anlaşılmaktadır. I. Salmanassar'ın (MÖ 1274-1245) Hanigalbat adı verilen bölgeyi ülkeye katmasıyla ve kralını vasal yapmasıyla, hem tarım için elverişli geniş yeni topraklar elde edilir, hem de kasabaların ve şehirlerin gelişmesi sağlanır.[330] Ancak daha sonra ayaklanması üzerine bu bölgenin güney ve doğu kısımlarını istila edilerek kaleler ve idari merkezler kurulur. Ayrıca yine I.Salmanassar zamanındaki yazıtlarda, MÖ 1. binyılda güçlü bir krallık olan Urartu'nun erken dönemlerini yansıtan Uruadri terimine rastlanır. Bu dönemde henüz halkların federasyonundan oluştuğu anlaşılan Uruadri halkları, isyankar oldukları için Salmanassar tarafından askere alınır. Bu durum Assur'un politikasında yeni bir evreyi oluşturmaktadır. Nitekim bu zamandan itibaren Assur, ele geçirdiği halkların yerlerini değiştirme uygulamasına geçer ve bu uygulama için çok fazla yorum yapılmış olsa da, geniş çaplı sürgünlerde temel nedenin ekonomik olduğu düşünülmektedir.[331]

I.Tukulti-Ninurta Dönemi'nde (MÖ 1244-1208) de askeri seferler özellikle ilk başlarda kuzeye ve doğuya doğru olur.[332] Yine bu kral zamanında da Hanigalbat

[328] I.Enlil Nirari (MÖ 1329-1320) ve Arikden-ili (MÖ1319-1308) zamanında oğullarına göre Assur sınırlarının genişletilmiş olduğu söylese de askeri fetihler üzerine açıklayıcı bilgiye ulaşılamamaktadır (Saggs 1984, 44-45).
[329] Mieroop 2006, 215; Saggs 1969, 84.
[330] Harrak 1989, 208-209; Hanigalbat sadece tarım ve hayvancılık yönünden değil özellikle de sayısız işgücü temininde de önemli bir ekonomik değere sahiptir. Kalabalık bir nüfusa sahip bölge, ucuz işgücü sağlamak isteyen devletler için oldukça önemlidir. Ayrıca bölgenin Akdeniz kıyılarına ve Anadolu'ya uzanan yollarının geçtiği bir coğrafyada olmasından dolayı ticari-politik önemi de bulunmaktadır (Taş 2008, 70).
[331] Saggs 1984, 48-49.
[332] Tukulti-Ninurta, Babil başta olmak üzere Urartu Devleti'nin geliştiği Uruadri ve Nairi bölgelerini kontrol altına alır. Ayrıca Gutiler ve Subariler gibi dağ kabileleri gibi göçebe kabileler her dönemde ara ara olduğu gibi bu dönemde de hedef haline gelir. Kendini, geniş bir alan üzerinde kontrol sağladığı için elde ettiği yerlerin kralı ilan eder (Yoffee 1988, 55; Mieroop 2006, 216).

ülkesine seferler düzenlenir. Hanigalbat'ı yönetmek için uygulanan politikalar I.Tukulti-Ninurta Dönemi'nde daha da geliştirilir ve buradaki halkı kendi çıkarları için kullanma konusunda daha ileri gidilir. Hanigalbat kentlerinde yaşayan insanlar, kralın Assur Ülkesi'nde yürüttüğü büyük yapı projeleri için binlerce tuğla üretirler. Eldeki veriler Hanigalbat ve Assur'daki idari nitelikli saraylarda bol miktarda tahıl ürününün depolandığını göstermektedir. Habur Vadisi'nde konuşlandırılan Assur birliklerinin Hanigalbat üzerinde kurulan denetim ağının en açık göstergesi niteliğinde değerlendirilmektedir. Assur'a sürgün edilen Hurriler, Dicle Nehri üzerinde, Assur'un karşısında inşa ettirilen Kar-Tukulti-Ninurta kentinin[333] inşası sırasında insan gücü olarak kullanılır. Bu insanların Assurlular arasında asimile olmadan, homojen etnik gruplar halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Sürgün edilen insanlardan bazılarının Assur Devleti içinde askeri ve idari nitelikli görevler üstlenen Assurluların yerine tarım alanında ekim, dikim ve ürünlerin toplanması gibi faaliyetlerde kullanıldığı da görülmektedir.[334]

Assur'un batı topraklarındaki idaresinin merkezini, stratejik yerlere yerleştirilmiş ve kanal ve yollarla birbirlerine bağlanmış yerleşmeler oluşturmaktadır. Assur merkezlerinin ticaret yollarının korunduğu ve çevrelerindeki bölgeleri kontrol altında tuttukları yerlerde kurulduğu görülmektedir. Bu yerleşmelerde ele geçen kayıtlarda, kralın buralara Assurlu yetkililer yerleştirmiş olduğu ve bunların işleri yerel halkı pek dikkate almadan yürüttükleri belgelenmektedir. Bir bakıma Suriye halkını Assurlu yapma ya da yerel uygulamaları değiştirme girişiminde bulunulmaz. Kayıtların başlıca konusunu tarımsal üretim oluşturmaktadır. Yerleşmelerin etrafındaki bölgeler doğrudan Assur idaresine bağımlı işçi grupları tarafından ekilmekte ve bunlar tayınlarla desteklenmektedir. Özetle, I.Salmanassar Dönemi'yle başlayan, yerel halkın kontrolü konusunda yeni yöntem olarak, Hanigalbat'ta grupların bütün halde, aileleri ve mallarıyla birlikte bir yerden diğerine taşınmasına dair uygulamalar geliştirilir. Kuzey

[333] Kar-Tukulti-Ninurta kenti, Babil'in yenilgiye uğratılmasından sonra inşa edilir ve en az 240 hektara ulaşan çok geniş bir alanı kaplamaktadır. Merkezinde, Tanrı Assur'a adanmış tapınağı ve iki büyük sarayıyla, çok büyük boyutta bir iç kent kurulur (Mieroop 2006, 217).
[334] Harrak 1987, 281-282.

Suriye halkının hem kamusal projelerde hem de tarımda çalıştırılarak işgücü haline getirilmesi temel politika olarak uygulanır.[335]

Tezin ikinci bölümünde bahsi geçen *Merkeziyetçi Arkaik Devlet* veya Marx'ın tanımına göre *Asya Tipi Üretim Tarzı*'na sahip devlet modeli, Orta Assur Dönemi'ne uyarlandığında, tanrısal monarşi ve tanrı soylu baba soy ideolojisinin diğer doğu devletlerinde olduğu gibi, Assur'da da bulunduğu görülmektedir. Nitekim Assur'un çekirdek bölgesindeki tarım topraklarının büyük bölümünün kraliyete ait olduğu ve hizmet karşılığında kişilere ve ailelerine verildiği düşünüldüğünde, Tablo 9'daki Asya Tipi Üretim Tarzı'nın işleyiş şemasıyla benzerlikleri olduğu görülmektedir. Tam olarak Assur Devleti'nin daha sonraki evrelerinde oturduğu anlaşılan sisteme göre, merkeziyetçi ve ayinsel olarak kutsanan hükümetin haraç üretmek üzere yönettiği topraklarının devlet mülkiyetinde olması önemli bir belirleyici olarak görülebilir. Suriye halklarının tarımda işgücü olarak kullanılması ve buradan haraç yoluyla elde edilen artı ürünlerin, tapınak veya yeni kurulan şehirlerin inşaat faaliyetlerinde kullanılması da söz konusu modelle uyuşmaktadır. Söz konusu modelin kabile örgütünden geliştiği ve hem yargısal hem de ekonomik olarak piramit yapılı devlete geçişin gerçekleştiği bilinmektedir. Assur'da da benzer şekilde bir gelişim izlenebilmektedir ve temelde gelişmiş bir bürokrasiye sahip olmaya başlaması ve merkezî bir ekonomi ve yöneten sınıfın ritüelleştirilmiş soyağacı yapısının bulunması da Assur'un, tipik Merkeziyetçi Arkaik Devlet'ler içine girdiğinin kanıtı gibi gözükmektedir. Ayrıca Tablo 12'de verilen sıralamaya bakılacak olursa, imparatorluk aşamasına bölgesel ve sonrasında merkeziyetçi yapıdan geçildiği ve Assur'da da ara ara dönemsel olarak gerilemeler görülse de, buna benzer bir sıranın takip edildiği anlaşılmaktadır.

Orta Assur Dönemi'nin geç evresinin yükselişini de temsil eden son önemli krallarından I.Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) ile birlikte bir süre gerilemiş Assur yayılımı tekrar başlar.[336] Bu dönemde askeri seferlerin yoğunluğuna da bağlı olarak kontrol altına alınan bölgelerde artış vardır. Batıda Arami ve Muşkiler'le savaşarak

[335] Mieroop 2006, 216.
[336] Olmstead 1917, 169-185; Yoffee 1988, 56; Saggs 1984, 58.

Akdeniz'e ulaşırken, güneyde Babil'e yapmış olduğu seferlerle gücünü pek çok ülkeye kabul ettirmeye çalışır. Van Gölü'ne kadar ulaşılan kuzeye yönelik seferleri ise,[337] temelde ekonomik amaçlıdır. Nitekim fethedilen yerlerden ganimet olarak alınan bakır ve bronz kaplar ile haraç olarak alınan binlerce at, öküz sürüsü ve eşekler de buna kanıt olarak gösterilebilir.[338] Ayrıca Assur topraklarını genişletmeye yönelik politikanın da geliştirildiği anlaşılmaktadır. Ele geçirilen halkların sürgün edilmesi vasıtasıyla, çalışan nüfusu arttırmaya dair çalışmaların bu dönemde de devam etmesi, Assur devlet politikasının daimi unsurları olarak kabul edilebilir.[339]

Orta Assur Dönemi'nde askeri fetihlerle yayılmaya yönelik politikanın çapının iyice genişlediği görülür. Savaşın ve fetihlerin ileri düzeyde bir itaat ilişkisini gerektirdiği düşünüldüğünde[340], savaşçı karaktere sahip Assur toplumunun temelinde de hem askeri hem de yönetimsel düzeyde evrensel nitelik gösteren itaat anlayışının geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim fethettiği topraklar üzerindeki yönetimlerini yürütebilmeleri için de söz konusu itaati sağlamak zorundadır. Assur'un ordu içinde sağladığı itaati, toplumsal ve siyasal olmak üzere her alanda uygulamaya çalıştığı düşünülebilir. Bunu sağlayabilmesi için de birtakım yöntemler geliştirip, söz konusu durumu meşrulaştırmaya çalışması gerekmektedir. Devletli toplumlarda görülen temel karakteristik özellikler arasında bilindiği üzere ortak bir ideolojinin yaratılması ilkesi gelmektedir. Assur da söz konusu ilkeye göre ortak bir ideoloji geliştirmek durumundadır. Yöneticinin başlıca amaçları arasında, konumunu tanrı soylulukla yasal göstermeye çalışması, yaratılan ortak ideolojiye herkesin inanmasını, razı olmasını sağlaması gelmektedir. Diğer devletlerde görüldüğü gibi Assur'da da devletleşmeyle birlikte geniş ve kapsamlı olan çok etnikliliğin başladığı görülür. Devletin içinde yer alan etnik grupların bir şekilde varlıklarını devam ettirebilmeleri ve çeşitli yollarla merkezi yapıya bağlanmasının sağlanması için, çeşitli yolların geliştirilmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle devlet örgütü, sadece uyruk olan kimseleri değil,

[337] I.Tiglat-Pileser kuzeye Anadolu içlerine yaptığı seferlerinden kendisini, "güçlü kral, evrenin kralı, Tumme'den Diaenu'ya kadar Nairi topraklarının ve Büyük Deniz'e (Akdeniz) kadar Habha'nın fatihi olarak tanımlar (Grayson 1987, 280).
[338] Saggs 1984, 61.
[339] Saggs 1984, 60.
[340] Cohen 1993, 71.

yurttaş olan kimseleri de kültürel, ekonomik ve toplumsal ilişkileri ne olursa olsun, kayıtlı şartlı haklara ve görevlere sahip olan kimseleri içermektedir.[341] Bu bağlamda merkez-çevre gruplarının bir örgütü olarak gelişen Assur Devleti de, ortak bir etniklik yaratma yolunda yavaş yavaş bir baskı oluşturmaya başlar. Yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıfa bölünmüş bir toplumda, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi için oluşmuş bir örgüt[342] olan devletin kamu yönetimini, askeri ve ideolojik işlerin idare edilip yönlendirilmesini sağlaması için erkini kullanması gerekmektedir.[343] Ekonomik, politik ve ideolojik olmak üzere toplumsal yaşamın her alanına girmek zorunda olan Assur Devleti'nin de, bunu gerçekleştirmek için yasalar geliştirmesi gerekmektedir. Orta Assur Dönemi'nin resmi kayıtları arasında Orta Assur Yasaları ve Saray Kararnameleri olarak adlandırılan bir dizi tablet yer almaktadır.[344] Son derece katı bir şekilde düzenlenmiş olan söz konusu yasalar I.Tiglat-Pileser tarafından düzene sokulup yeni bir biçim kazandırılır. Yasalarda yoğun olarak kadın, erkek ve aile ilişkileri ele alınmaktadır. Suç durumunda cezalandırmaya yönelik uygulamaların çok ağır olduğu bilinmektedir.[345] Egemen devlet, her türlü iktidarın iki unsuru olan güç ilkesi ve onun kullanım biçimini bir araya getiren bir ideolojiye sahiptir.[346] Toplumsal denetimi sağlamak için uygulanan yollardan biri, doğrudan doğruya fiziki güce başvurulmasıdır.[347] Devletin belirleyici özelliklerinden biri, daha önce de belirtildiği üzere fiziki gücün yasal kullanımını tekeline almış olmasıdır. Savunma için askeri güçler yaratarak ve devlet içi ilişkileri yürüterek egemenliğini ortaya koymaya çalışan Assur Devleti'nin de askeri yolla sağladığı gücünü ilk önce sağlamlaştırması için ve daha sonra da bu güçle elde ettiği konumunu meşrulaştırması için yasalar oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca devletlerin yasal gösterilmesinin alternatif bir diğer yolu olarak bilinen dini[348] de kullanarak baskıcı iktidarını korumayı ve düşünsel ve fiili tepkilerin önünü kesmeyi başarabildiği görülmektedir. Bu amaçla Assur Devleti'nin kuruluşundan

[341] Cohen 1993, 95-96.
[342] Skalnik 1993, 247.
[343] Kottak 2008, 324-328.
[344] Söz konusu yasaların detayları için bkz: Roth 1997, 153-194.
[345] Aile ve toplum içinde düzenin sağlanması için davranış kuralları oldukça katı bir şekilde belirlenmektedir. Toplumun ataerkil bir yapıya sahip olduğunun da kanıtı olarak kadınlara yönelik cezalandırmaların daha ağır olduğu görülmektedir (Mieroop 2006, 218-219).
[346] Mairet 2005, 219.
[347] Mann 2004, 190; Maisels 1999, 460.
[348] Maisels 1999, 460.

itibaren erken dönem yöneticilerinin bile tapınakların inşasına özellikle önem verdiği ve askeri yolla sağladıkları kontrolü ve bütünleştirmeyi, dinsel yollara başvurarak pekiştirip sağlamlaştırdığı anlaşılır.[349] Ayrıca yine erken dönemlerden itibaren yöneticilerin kendilerini tanrı Assur'un vekili/yardımcısı olarak nitelendirmesi, kralların güçlerine güç katma yollarından biridir.[350] Bir bakıma yönetenle yönetilen arasında en yaygın ilişki biçiminden birinin bağımlılık, diğerinin de ideolojik ilişki olduğu düşünüldüğünde, bu yönde Assur'da da uygulandığı gibi din ve tanrılar vasıtasıyla toplum, devletin baskısını çok fazla hissetmezler. Böylece her türlü kötü olayın sorumlusu tanrılara yüklenebilir ve sonucunda da hem yöneticiler kendi meşruiyetlerini arttırmış olur, hem toplumun devlete ve egemenine olan bağlılık duygusu daha da güçlenir, hem de halka tek bir çatı altında birleşildiği yönünde güvence verilmiş olur.[351]

[349] Nitekim erken dönem yöneticilerinden İtiti'yle birlikte İştar Tapınağı ve Assur Tapınağı'nın temellerinin bulunması ve daha sonraki dönemlerde yönetime gelen I.Eruşum ve I.Şamsi-Adad gibi yöneticiler tarafından da söz konusu tapınakların tekrar inşa edilmesine önem verilmesi ve bunun diğer krallar tarafından da gelenek olarak devam ettirilmesi, kralların varlıklarını bu yolla cisimleştirdiklerinin ve güçlerini dinsel bir temele oturtmaya çalıştıklarının kanıtı gibi gözükmektedir (Oates 1968, 19-26; Luckenbill 1926-27; Grayson 1972).

[350] Assur'lu kralların kendilerini Tanrı Assur'un yardımcısı olarak nitelendirdikleri ve güçlerini tanrıdan aldıklarına dair söylemleri krali yazıtlarda açıkça görülebilmektedir. Detaylar için bkz: Grayson 1972-1976; Luckenbill 1926-27.

[351] Mann 2004, 195-196; Skalnik 1993, 261-262; Gauchet 2005, 62-65.

V.BÖLÜM

ASSUR DEVLETİ'NİN BÖLGESEL DEVLETTEN İMPARATORLUK AŞAMASINA GEÇİŞ SÜRECİ VE YAYILIMCI ANLAYIŞIN GELİŞİMİ

1. İMPARATORLUĞUN GELİŞİMİNE KADAR ASSUR DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHİ

"Erken, Orta ve Yeni Assur" dönemleri olmak üzere üç ana bölümde incelenen Assur Devleti'nin siyasi tarihinde, özellikle MÖ 1. binyılın ilk yarısına tarihlendirilen ve Yeni Assur Dönemi olarak adlandırılan dönemde pek çok açıdan önemli değişimler görülmektedir. Söz konusu dönemin tarihi üzerine pek çok tartışma bulunmaktadır. Dönemin gelişiminin daha iyi anlaşılabilmesi açısında bu tartışmalara değinmek gerektiğini düşünmekteyim. İlk olarak J.N. Postgate'in Assur Devleti'nin siyasi ve ekonomik gelişim çizgisini temel alarak yaptığı tarihlendirmeye göre Yeni Assur Dönemi, II.Assurnasirpal'in hakimiyetiyle başlamaktadır. II.Assurnasirpal (MÖ 883-859) ile III.Tiglat-Pileser (MÖ 726-722) egemenliğinin sonuna kadarki dönem, *Fetihler Dönemi* olarak adlandırılırken, II.Sargon'dan (MÖ 721-705) Assurbanipal (MÖ 626-624) döneminin sonuna kadar olan tüm MÖ 7. yüzyıl *İmparatorluk Dönemi* olarak belirtilmektedir.[352] Farklı bir görüşte bulunanlardan biri olan M.T. Larsen'e göre ise Yeni Assur Dönemi temelde iki evreden oluşmaktadır. Nitekim MÖ 9. yüzyılın tamamı ilk evreyi oluştururken, III. Tiglat-Pileser'in tahta çıkışından Assur İmparatorluğu'nun

[352] Postgate Assur Devleti için yapmış olduğu fetih ve imparatorluk evresi ayrımını, Finley'in Roma Devleti için yaptığı ayrımdan uyarlamış olduğunu belirtmektedir (Postgate 1979, 193-194).

yıkılış tarihi kabul edilen MÖ 609 yılına kadar olan dönem de *Klasik Dönem* adı altında ikinci evreyi oluşturmaktadır.[353]

Tablo 24 Postgate ve Larsen'e Göre Yeni Assur Dönemi'nin Aşamaları

Postgate	Larsen
Fetihler Dönemi II.Assurnasirpal (MÖ 883-859) ile III.Tiglat-Pileser (MÖ 726-722) egemenliğinin sonuna kadar olan dönem, *Fetihler Dönemi*	**İlk Evre** MÖ 9. yüzyılın tamamı
İmparatorluk Dönemi II.Sargon'dan(MÖ721-705) Assurbanipal(MÖ626-624) döneminin sonuna kadar olan tüm MÖ 7. yüzyıl, *İmparatorluk Dönemi*	**Klasik Dönem** III. Tiglat-Pileser'in tahta çıkışından Assur İmparatorluğu'nun yıkılış tarihi kabul edilen MÖ 609 yılına kadar olan dönem

P. Bedford'a göre ise, temel olarak üç aşama görülmektedir. Aşamalardan ilkinde MÖ 934-745 yılları arasında bölgesel devletten imparatorluk gücüne ulaşılır ve bu aşama da kendi içinde üç evreye ayrılmaktadır. MÖ 934-884 yılları arasında, II.Assurdan, II.Adad Nirari ve II.Tukulti Ninurta dönemlerinde, Orta Assur Dönemi'nde hakim olunan bölgelerin geri kazanıldığı evre ilkini oluşturur. MÖ 883-824 yıllarını kapsayan ve II.Assurnasirpal ve III.Salmassar dönemlerine karşılık gelen ikinci evrede de doğu, batı ve kuzey bölgeleri olmak üzere kontrol alanı genişletilir. MÖ 823-745 yılları arasında ve V.Şamsi-Adad ve V.Adad-Nirari dönemini kapsayan ilk aşamanın son evresinde ise, daha çok Assur'daki iç sorunlarla ilgilenildiği öne sürülmektedir. İmparatorluk gelişimi (yayılımı) ve sağlamlaştırmaya yönelik politikanın uygulandığı ikinci aşama MÖ 744-630 yıllarını kapsamaktadır ve ikinci yayılım ve daha ileri vilayet organizasyonunun görüldüğü evre (MÖ 744-722 - III.Tiglat-Pileser ve V.Salmanassar dönemleri) ve imparatorluğun zirveye ulaştığı evre (MÖ 721-630- II.Sargon, Sennaherib, Esarhaddon, Assurbanipal dönemleri) olmak üzere bu aşama da ikiye

[353] Larsen 1979, 75.

ayrılmaktadır. Son olarak da MÖ 630-609 yılları arasında, Assur-etel-ilani, Sin-şar-işkin ve II.Assur-Uballit döneminde Assur'un yıkılışının gerçekleştiği aşama belirtilmektedir.[354]

Tablo 25 Bedford'a Göre Yeni Assur Dönemi İmparatorluk Aşamaları

<table>
<tr><th>Bölgesel Devletten İmparatorluk Gücüne - (MÖ 934-745)</th><th>İmparatorluk Gelişimi (Yayılımı) ve Sağlamlaştırma - (MÖ 744-630)</th><th>Assur'un Yıkılışı (MÖ 630-609)</th></tr>
<tr><td>a- Orta Assur Dönemi'nde hakim olunan bölgelerin geri kazanılması - (MÖ 934-884) - II.Assurdan, II.Adad Nirari, II.Tukulti Ninurta Dönemleri</td><td>a- İkinci Yayılım ve daha ileri vilayet organizasyonu – (MÖ 744-722) - III.Tiglat-Pileser ve V.Salmanassar Dönemleri</td><td rowspan="3">Assur'un Yıkılışı - (MÖ 630-609) - Assur-etel-ilani, Sin-şar-işkin ve II.Assur-uballit Dönemleri</td></tr>
<tr><td>b- Doğu, batı ve doğu bölgeleri olmak üzere kontrolün genişletilmesi – (MÖ 883-824) - II.Assurnasirpal ve III.Salmassar Dönemleri</td><td rowspan="2">b- İmparatorluğun zirvesi - (MÖ 721-630) - II.Sargon, Sennaherib, Esarhaddon, Assurbanipal Dönemleri</td></tr>
<tr><td>c- Assur'daki iç sorunlar - (MÖ 823-745) - V.Şamsi-Adad ve V.Adad-Nirari Dönemleri</td></tr>
</table>

Genel olarak bakıldığında MÖ 10. yüzyılın başlarında II.Assur-rabi (MÖ 972-968) ile başlayacak olan değişim, II.Assur-dan (MÖ 934-912) ve oğlu II.Adad-nirari (MÖ 911-891) ile artarak devam etmektedir. Bu dönem ayrıca, MÖ 1. binyıl için de tüm Yakındoğu'nun siyasi ve kültürel gelişimini etkileyecek olan Yeni Assur Devleti veya İmparatorluğu'nun temellerinin atılmaya başladığı bir dönem olarak da nitelendirilebilmektedir.[355] II. Assur-dan'ın tahta geçmesiyle birlikte daha önce özellikle idari ve ekonomik yapıda görülen gerilemeyle ilgili birtakım faaliyetlerde bulunulmaya başlanmıştır. Söz konusu girişimlerin başında olan tarımsal verimi arttırıcı projelerden su kanallarının yapımı, devletin ekonomik açıdan gelişimini sağlayan unsurlar arasında görülmektedir. Kuzey ve kuzeydoğuya yönelik seferlerde bulunmuş olsa da, genel olarak mevcut sınırların korunmasına yönelik bir politika izlendiği anlaşılmaktadır.

[354] Bedford 2009, 30-66.
[355] Grayson 1990, 248; Saggs 1984, 70.

(Harita 5) Bir bakıma Assur Devleti'nin yitirdiği otoritesini yeniden elde etme amaçlı bir dönem olarak değerlendirilmektedir.[356]

II. Assur-dan'ın oğlu II.Adad Nirari (MÖ 911-891) Dönemi'nde sistemli bir yayılım siyaseti yavaş yavaş uygulanmaya başlanır ve sınırlar oldukça genişler.[357] Bununla birlikte diğer yayılımcı politika izleyen devletlerde de görüldüğü üzere Assur Devleti'ni imparatorluğa doğru götüren seferlerde izlenen yayılımcı anlayışın en önemli kanıtları olarak da, alınan haraç, vergi ve esirlerdeki artış gösterilebilmektedir.[358] Söz konusu seferler sonucunda ise Assur, batıda Fırat'ın kolu olan Belih Nehri ve Habur Bölgesi'ne, güneyde Orta Fırat Bölgesi'ne, kuzeyde Tur-Abdin doğal sınırları aşılarak Van Gölü'nün güney kesimleri'ne ve Alzi Ülkesi'ne ulaşırken, doğuda da Zagroslar'ın ötesine geçerek yayılım sahasını genişletir. Dönem dönem görülen göçebe akınlarından biri, bu dönemde Aramiler'dir ve Dicle Nehri'nin batısına yerleşmiş olan bu kavimler üzerinde de egemenlik sağlandığı görülmektedir.[359]

II. Adad Nirari'nin oğlu II.Tukulti- Ninurta (MÖ 890-884) döneminde, yayılım seferlerinde kuzeyde başarılar devam eder.[360] II. Tukulti-Ninurta'nın temel askeri hedefi, MÖ 889-886 yıllarında dört kez geçtiği Nairi topraklarıdır.[361] Aramiler, daha önceki krallar döneminde olduğu gibi bu dönemde de sorun yaratır; II.Tukulti-Ninurta tarafından da yine seferler düzenlenir ve yüklü ganimetler ve haraçlar alınır. Kuzeydoğu bölgesinde ise hedefin değişmez biçimde Zagroslar ve ötesi olduğu görülmektedir. Farklı zamanlarda hem Nineve hem de Assur'da ikamet eden Tukulti-

[356] Grayson 1990, 249. Söz konusu dönem Bedford tarafından Tablo 25'de de belirtildiği üzere *Dönem I a* içerisine girmektedir (Bedford 2009, 38).
[357] Döneme ilişkin anallerin ikisi Assur'dan, biri de Nineve'den olmak üzere üç farklı versiyonu ele geçer (Grayson 1976, 81).
[358] Nitekim Assur'un gücünü gösteren ve vergi toplamayı hedefleyen bu tip seferler, daha sonra II. Tukulti-Ninurta ve II. Assur-Nasirpal tarafından da örnek alınır ve yüzyıllar sonra Kalde krallarının da benzer uygulamalarda bulunduğu gözlemlenir (Grayson 1990, 251).
[359] Saggs 1984, 70-71; Seferlere ait detaylar için bkz: Grayson 1990, 249-250.
[360] Krala ait ele geçen krali yıllıklardan sadece bir versiyon korunmuştur ve bu kayıttaki detaylara göre, MÖ 889-885 yıllarındaki seferler verilmektedi ve ilk yıl ile son yıla ait seferlere dair hiçbir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu döneme ait yıllıkların tabletlerden oluşan bir başka versiyonunda ise, özellikle kralın altıncı saltanat yılına ait kayıtlar yer almaktadır (Grayson 1990, 252).
[361] Genel olarak Nairi Ülkesi'ne yönelik seferler ile ilgili kayıtlar, yeterince bilgi veremese de, yine de bu seferlerin sonuncusunda birtakım verilere ulaşılabilmektedir (Grayson 1990, 252).

Ninurta, her iki şehirde inşaat faaliyetlerinde bulunur. Çoğu kraldaki geleneği sürdürür; Anu ile Adad Tapınakları'nın duvarını, Enki Tapınağı'nın ve Yeni Saray'ın terasının inşaatıyla ilgilenir.[362] Daha önce de belirtildiği üzere söz konusu bayındırlık faaliyetleri, devletleşmenin bir sembolü niteliğindedir ve aynı zamanda seferlerden elde edilen haraç ve ganimetlerin de tüm bunların yapılması için oldukça yeterli olduğunun kanıtıdır. Bunun dışında Tukulti-Ninurta'nın, tarımsal alanda da çalışmalarda bulunduğu ve tahıl üretimini kanallar ile desteklediği ve savaşlardan elde edilen insanları yeni yerleşim alanlarına yerleştiren politikayı devam ettirdiği de yazılı kayıtlardan bilinmektedir. Tarımsal üretime yönelik alt yapı girişimleri sayesinde devletin uygun bir alt yapıya kavuşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

II. Tukulti-Ninurta'nın oğlu, II. Assur-Nasirpal/Assur-Nasir-Apli (MÖ 883-859), Yeni Assur Devleti'ni imparatorluğa taşıyacak olan ve yayılımcı ideolojiyi en fazla uygulayan kral olarak nitelendirilmektedir.[363] Egemenliği süresince on dört sefer[364] yapmış olmakla birlikte, yeni başkent olarak kabul ettiği *Kalah/Kalhu* kenti olmak üzere, krallığın pek çok merkezinde imar faaliyetlerinde bulunur. II.Assurnasirpal ilk yıllarda Assur Ülkesi'nin doğu ve kuzeydoğusuna seferler düzenler. Söz konusu seferlerdeki amaç, Zamua ve Kirruri Ülkeleri olarak görülürken, daha sonraki seferlerde Assur'un kuzey ve kuzeybatısındaki *Kaşiari Dağlık Bölgesi*' olarak görülmektedir.[365] Yukarı Dicle Bölgesi'ne yönelen Assurnasirpal, burada *Tuşhan'* a ulaşır ve bölgeyi Assur eyaleti yapar. Döneminde ilk kez kuzey sınırında sınır güvenliğine yönelik olarak, Tuşhan eyaleti kuzeydeki tehditlere karşı askeri bir üs haline getirilir. Böylece tüm kuzey sınırını kapsayan bir güvenlik şeridi oluşturulmuş olur. Burada özellikle askeri amaçlı büyük depolama binalarının da yapıldığı bilinmektedir.[366]

---

[362] Grayson 1990, 253.

[363] Bu kralı *imparatorluk stratejisti* olarak gören araştırmacılardan Olmstead ve Saggs'a göre, II.Assur-dan ile başlayan Assur Monarşisi'nin imparatorluğa geçişinin en önemli temsilcisi olarak kabul edilir (Olmstead 1975, 81; Saggs 1984, 72-73).

[364] Hemen tahta çıktığında olmasa da aynı yılda (MÖ 883) iki sefer, MÖ 882 ve 881'de, 880 ve 878 yıllarının her birinde birer sefer, MÖ 877-867 döneminde en az dört muhtemelen daha fazla seferleri olur. En son seferi de annal kayıtlarına göre, MÖ 866 yılına aittir. I. (MÖ882), V. (MÖ879) ve XVIII. (MÖ 866) krallık yılı seferlerini de kapsayan Kalhu Yazıtı ve sadece 879 yılı seferinin anlatıldığı Kurkh Monoliti bu dönem seferlerinin tarihi coğrafyasının öğrenilmesi açısından önemlidir (Grayson 1990, 253).

[365] Grayson 1990, 254-255.

[366] Olmstead 1975, 85-86.

II.Assurnasirpal'in yayılım politikalarını uyguladığı diğer bir alan batı ve kuzeybatıdır. Arami tehdidine karşı bu bölgeye dört sefer yapılır.[367] Doğu Akdeniz'deki ticaret zengini kentler olan Tyre, Sidon ve Arvad gibi Fenike kıyı kentleri de bir başka hedeftir. Yine seferlerde önem verilen başka bir bölge olarak Orta Fırat Bölgesi bilinmektedir ki Babil ve Bit-Adini gibi bölgenin önemli Arami yerleşimlerine buradan ulaşılmak istenmektedir. Bu dönemde buradaki sorun da halledilir ve bölgeye Assurnasirpal tarafından bir yönetici atanarak vergiye bağlanır.[368]

Döneme ait yazılı ve arkeolojik kaynakların çok fazla olmasından dolayı, gelişmeler ve izlenen siyaset hakkında rahatlıkla bilgi edinilebilmektedir.[369] Daha sonraki dönemlerde daha gelişkin hallerinin görüldüğü Assur eyalet sistemine yönelik girişimlerin ilk kez bu dönemde başlaması önemli bir özelliktir. Nitekim eyalete ait idari belgelerin ele geçmesi de bunu kanıtlar nitelikte görülmektedir. Doğuda Zamua, kuzeyde Tuşhan gibi birçok önemli Assur eyaleti, askeri ve ekonomik açıdan önemli oluşumlardır ve üs konumundaki bu bölgelerden diğer bölgelere yayılıma yönelik politikanın uygulanmaya başlanması da imparatorluğun hakimiyet alanının kontrol edilebilmesini kolaylaştıran bir uygulama gibi gözükmektedir. II.Assurnasirpal Dönemi'nin önemli bir diğer olayı, M.Ö 878'deki seferle birlikte erken dönemde krallıkta etken durumda varlığını sürdüren Nineve yerine başkentin kuzeydeki seferler için daha yakın bir merkez olacağından dolayı Kalah'a taşınmasıdır. Yine bu dönemde de devletin ve kralın gücünün kendini meşrulaştırmasının sembolü olarak tapınak yapımına önem verildiği görülür.[370]. Anlaşıldığı üzere, askeri yayılım sonucu elde edilen haraç ve vergilerle çok büyük boyuttaki inşaat faaliyetlerine girişilir ki buralarda çalışacak insanların bulunması ve örgütlendirilmesi de gelişkin bir idari mekanizma gerektirmektedir.

---

[367] Kralın bölgeye seferlerindeki amacı, Arami yerleşim alanı olan *Bit Adini*'nin Yukarı Fırat ve Habur Bölgeleri'ndeki birçok yerleşimi ayaklandırma girişimini önlemektir (Saggs 1969, 97-98).
[368] Grayson 1990, 256-257; Mieroop 2004, 280.
[369] Paley 1977, 533-543.
[370] Bir tapınak ve ziggurat, Tanrı Ninurta için inşa edilirken, Assur'da da Sin ve Şamaş Tapınaklarının tamir edildiği anlaşılmaktadır. İmgur-Enlil'den (Balawat) bronz kapı buluntuları ve aynı yerden yazılı taş bloklar, Tanrı Mamu (Makhir) Tapınağı üzerindeki çalışmanın kaydını tutmaktadır (Grayson 1990, 258).

II.Assurnasirpal'den sonra tahta geçen oğlu III.Salmanassar (MÖ 858-824), coğrafi açıdan oldukça geniş, ekonomik ve askeri yönden de büyük bir gelişim içinde olan devletin yönetimini devralır. Tahtta bulunduğu 35 yıllık süre boyunca özellikle batı ve kuzeye yapılan 34 askeri seferi yazılı kayıtlara geçer. Batıya yönelik seferlerde hedef uzun süredir devam eden bir sorun olan Aramiler'in *Bit-Adini Ülkesi*'dir. Seferler sonucunda tüm bölge Assur eyaleti olur ve başkenti Til-Barsib de bir eyalet merkezi yapılarak babasının politikası devam ettirilmiş olur. Bilindiği üzere ekonomik ve askeri açıdan önemli kazançların elde edilmesini sağlayan bu uygulamada III.Salmanassar, merkez ve Suriye ülkelerinde *Damaskus Koalisyonu* olarak bilinen Assur karşıtı birliklerle karşılaşır.[371] Salmanassar için kuzeydeki en büyük hedeflerden biri Urartu Krallığı iken diğeri de Zagroslar Bölgesi'dir. Buralara yapmış olduğu seferlerle de kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını güvence altına alır. Güneydeki Babil Devleti ile ilişkisi olumlu yöndedir ve egemenlik altına alma girişiminde bulunmadığı gibi buraya sadece Babil'e yardım amaçlı iç savaşa müdahale etmek için seferler düzenlediği anlaşılır.[372]

Bu dönemde genel olarak çok yoğun askeri faaliyetler bulunmasının bir sonucu olarak devletin hakim olduğu alanın iyice genişlediği anlaşılmaktadır. (Harita 6) Söz konusu sınırların genişlemesiyle birlikte, merkezi idarenin kontrolü sağlamada yetersiz kaldığı ve oldukça geniş topraklara sahip eyaletlerin de bu görevi çok fazla üstlenemediği görülmektedir. Bu sebepten dolayı da belki de III. Salmanassar yerine seferlere çıkan yüksek askeri yetkilisi olan başkomutan (Akkadça *turtanu) Daian-Assur*'un yetkileri arttırılır ve önderlik yetkisi ona bırakılır.[373]

---

[371] Yirmi kraldan oluşan *Damaskus Koalisyonu* ile, MÖ 849, 848, 845 yıllarında üç meydan savaşına girer. Gerçekliği tartışılsa da Salmanassar, Güney Suriye'nin içlerine bir kez daha girer ve Fırat'ı geçerek *Damaskus Koalisyonu* üzerinde bir zafer elde ettiğini iddia eder. Gerçek olan yan ise bu koalisyondan bir daha asla söz edilmemesidir ve dört yıl sonra MÖ 841 yılında isimlerinin geçmemesi bunu kanıtlar nitelikte gözükmektedir (Grayson 1990, 261-262; Mieroop 2006, 281).

[372] Mieroop 2006, 281.

[373] Kalhu kentinden ele geçen ve *Siyah Obelisk* olarak geçen yazıtta da bu durumun belirtildiği görülmektedir (Olmstead 1975, 145-157). Bir görüşe göre de dönemin sonuna doğru mevcut sınırların korunmasına yönelik bir politika hakim olduğundan ve sadece haraç ve ganimet alımına ağırlık verildiğinden dolayı, kral yerine seferlere sadece *Daian-Assur* katılmaktadır (Mieroop 2006, 281).

Bu dönemle Fırat'ın batı yakasının tümüyle Assurlaştırıldığı, Arami kenti olan Til-Barsip'in adının değiştirilip krala atfen Kar-Salmanassar olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır. Orta Assur'dan miras olarak alınan, Assur Ülkesi'yle Assur'un boyunduruğu altındaki toprakların birbirinden ayrılması sistemi, III. Salmanassar Dönemi'nde de uygulanır. Ancak bu dönemde söz konusu Assur egemenliğinde olan bölgenin sınırları artık Zagros'tan Fırat'a kadarki alanı kaplayacak kadar genişler. Bir eyalet idaresi altında örgütlenmiş olan bu topraklara kralın atadığı kişiler doğrudan kralın temsilcisi olarak hareket etmektedirler. Eyaletler, tek tapınağı Assur kentinde olan ve tüm Assur ülkesinin tanrısı işlevi gören Tanrı Assur'un bakım sistemine eklenirler. Bu durum ise, merkezi devlet bürokrasisinin beslenmesi amacıyla, tüm bölgenin ekonomilerinin tek bir sistem içerisinde birleştirilmiş olması gerçeğinin ideolojik bir ifadesi olarak görülmektedir.[374] Assur Devleti, bu sınırların dışında, görünüşte bağımsız olan ama hükümdarları vasal konumunda bulunan birtakım devletlere hükmetmektedir. Söz konusu devletlerin Assur boyunduruğu altında oldukları düşünülmektedir ve görevlerinden biri de, her yıl bazı değerli malların haraç olarak, Tanrı Assur'a değil, kralın kendisine vermektir. Haraç veren hükümdarlar, birer vasal olarak MÖ 2. binyıldaki gibi uyulmadığı takdirde ağır ceza yaptırımı olan antlaşmalara bağlı kalmak zorundadırlar.

Assur Ülkesi'yle Assur dışı devletler arasında açık bir ayrımın bulunuyor olması ise, imparatorluğun ilk evresinde Assur'un sadece Orta Assur Dönemi'ndeki devleti yeniden yaratmak istediğini gösterir niteliktedir. Söz konusu sınırların içerisinde bile büyük bir varlık olan Assur Devleti'nde, devletin düzgün şekilde yönetilmesinden sorumlu olan kral, büyük bir bürokrasiden faydalanmak zorundadır. Yüksek idareciler ve askeri yetkililerin III. Salmanassar Dönemi'nin son yıllarından itibaren çok büyük bir güce sahip olmasıyla ve bağımsızlıklarının artmasıyla da, kralın merkezî gücünün yıpranmaya başladığı görülmektedir. Ayrıca Assur Devleti son derece merkezileşmiş bir yapıya sahip olduğundan dolayı da III. Salmanassar Dönemi'nin sonlarında yaşanan

[374] Mieroop 2006, 281-282.

hanedan çatışmaları tüm devlet sistemini olumsuz etkiler ve Assur'da bir iç gerilemeyi ortaya çıkarır.[375]

III.Salmanassar Dönemi'nin sonundaki ayaklanmaların neticesinde kral diğer oğlu V. Şamsi-Adad'ı (MÖ 823-811) başa geçirir ve saltanatının ilk yıllarında da V.Şamsi-Adad'ın bu ayaklanmaları bastırmakla uğraştığı bilinir.[376] Daha sonraki dönemde ise Van Gölü'nün güneybatısındaki Nairi Ülkesi ve Güneydoğu Urmiye Bölgesi'ndeki Med kabilelerine karşı seferler düzenledikten sonra MÖ 814-811 yıllarında Babil'e doğru yönelir.[377] Hükümdarlığı boyunca her ne kadar çok fazla sefere çıktığı bilinmemekle birlikte, kuzey ve kuzeydoğuya yönelik seferlerinde haraç ve ganimet olarak atı tercih ettiği bilinmektedir. Böylesi bir ihtiyaçtan dolayı da seferlerini bu bölgeye yaptığı ve kaygısının da yayılım olmaktan ziyade haraç ve ganimet toplamak olduğu düşünülebilir. Nitekim Assur Devleti'nin bu dönemde Suriye üzerindeki hakimiyetini yitirmesi ve buradaki devletlerin haraç ödemeyi reddetmesi de Assur gücünde bir gerilemeye işaret gibidir.[378]

III. Salmanassar Dönemi'nde başlayan kraliyet gücündeki zayıflama, V. Şamsi-Adad Dönemi'nden sonra kesinlik kazanır ve Assur içerisindeki yerel vali ve yetkililer tam anlamıyla bağımsız hale gelirler. Daha sonrasında başa geçen III. Adad-nirari (MÖ 810-783), söz konusu duraklama döneminin önleyememektedir. Dönem, *eponim kronikleri* sayesinde kronolojik olarak belirlenebilmektedir. Buna göre hem kuzey ve kuzeydoğu, hem de kuzeybatıya seferler yapılır. Ayrıca batıda Damaskus'un zaptedildiği; Samaria, Tyre ve Sidon'dan vergi alınması; güneydeki Kaldeli beylerin denetim altına sokulması ve Babil'le yapılan antlaşma bu dönemdeki diğer önemli olaylar olarak bilinmektedir.[379]

[375] Mieroop 2006, 283.
[376] Sevin 1991, 10.
[377] Grayson 1990, 271.
[378] Mieroop 2006, 283.
[379] Sevin 1991, 10; Luckenbill 1926-27, 732-737.

Bu dönemden sonra başa geçen krallardan IV. Salmanassar (MÖ 782-772), III. Assur-dan (MÖ 771-754) ve V.Assur-nirari (MÖ 753-746) dönemlerinde, Assur'un genişleme politikasının hemen hemen tümüyle durduğu, kimi bölgelerin elden çıktığı anlaşılmaktadır[380]. Bu bunalım döneminde kuzeydeki en büyük tehlike de Urartular olarak bilinmektedir.[381] Urartu Devleti'nin Menua döneminden başlayarak Malatya Krallığı'nı kendine bağlamasının bir sonucu olarak, Assur'un batıya olan ticareti tehlikeye girer ve ekonomik yönden sıkıntıya girilir. Bozulan ticari ilişkiler, bunun sonucunda beliren ekonomik gerilim ve etkinlikleri giderek artan, hatta bağımsızlaşan soylulardan kaynaklanan sorunlar, ülkedeki sorunları iyice arttırır.[382] III. Assur-dan Dönemi'nden itibaren eyaletlerde başlayan isyanlar[383] artarak devam eder ve V.Assur-nirari Dönemi'nin sonlarında da tekrar başlar. Bu sefer Kalhu kentinde başlayan isyanın başında, kentin yöneticisi Tiglat-Pileser bulunmaktadır.[384]

Dönemin sonunun genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa, yaşanılan iç sorunların, Assur'un dokuzuncu yüzyılda başlıca Yakındoğu gücü olma sürecine son vermiş gibi gözükmektedir. Devletin başlangıçtaki başarısı anlaşıldığı üzere idari kapasitesini tüketmiştir ve merkez özellikle güçlü olmayan bir hükümdar yönetiminde düzgün şekilde işleyecek derecede birleşmiş değildir. Her ne kadar hanedan sürse de ve hükümdarlık babadan oğula geçse de, krallar yerlerini koruyabilmek için yetkililerin desteğini satın almak zorundadır. Assur'un MÖ 9. yüzyılda, MÖ 2. binyılın sonlarında sahip olduğu bölgesel devleti yeniden yaratıp sağlamlaştırdığı anlaşılmaktadır.[385] Her yıl büyük bir insan gücü ve kaynak harcayarak bu kadar büyük çaplı askeri operasyonlara girişme nedenlerinin Assurlular tarafından yorumlanmaması ve sadece tanrı Assur'un buyruğuyla hareket etmiş olduklarını belirtmeleri, çeşitli şekillerde

[380] Saggs 1984, 82-84.
[381] MÖ 9.yüzyılın ortalarında merkezi *Tuşpa* (Van) olmak üzere ortaya çıkan Urartu Devleti, aynı yüzyılın sonlarında, sınırlarını doğuda Urmiye Gölü'nden, batıda Elazığ yöresindeki *Alzi'*ye ve Fırat ırmağına kadar yaymış durumdadır (Sevin 1991, 11).
[382] Saggs 1984, 83; Sevin 1991, 11.
[383] Zamua (Süleymaniye) ve Amedi (Diyarbakır) eyaletlerinin yöneticisiyle başlayan eyalet isyanları, Arrapha ve Guzana eyaletlerinde de görülür. Ayrıca Assur ve Kalah'ta da önemli isyanların olduğu bilinmektedir (Olmstead 1975, 167-168).
[384] Bazı görüşlere göre kralın soyundan olduğu düşünülen III.Tiglat-Pileser'in, başka bir görüşe göre de Babil kayıtları temel alınarak köle olduğu öne sürülmektedir (Grayson 1993a, 73; Brinkman 1968, 61).
[385] Mieroop 2006, 284.

açıklanmaktadır. Özellikle ideolojiyle, ekonomiyle ve savunmayla ilgili nedenlere başvurulduğu görülmektedir. Devletin niteliğinin değişmesiyle birlikte yayılmacılığın ardındaki nedenlerinde değiştiği düşünülmektedir. İlk evre, Aramiler gibi grupların kontrol altına alınması ve Kuzey Suriye'deki tarım alanlarına ulaşma amacıyla fetihlere girişilen bir evreyken, Fırat'a erişildiğinde, seçkinler için Batı Suriye'deki zenginlik önemli bir hedef olur. Ayrıca direnecek birleşik bir bölgesel devlet bulunmadığından da bu bölgeler kolay elde edilir özelliğe sahiptir. İzlenen politikada fethedilen bölgeleri Assur'a katma gibi bir girişimde bulunulmadığı ve sadece mal talep edildiği, bağımsızlıklarına da dokunulmadığı bilinmektedir. Dış dünya Assur'un gereksinimlerini karşılamaktadır ve kralın büyük inşaat girişimleri gibi faaliyetlerle zenginliğini ve gücünü sergileyebilmesini sağlamaktadır. Çevre bölgelerin kaynaklarını alma sistemi her ne kadar MÖ 9. yüzyılda amaca ulaşmada yeterli olsa da, merkezi güç zayıfladığında söz konusu sistem de çökmeye başlar. Bununla birlikte de Assur'un, başka bir yaklaşıma, imparatorluğunun ikinci evresinin belirleyici özelliği olan sistematik genişleme yaklaşımına uygulamak durumunda kaldığı öne sürülmektedir.[386]

[386] Mieroop 2006, 285.

2. YAYILIMCI ANLAYIŞIN SİSTEMATİKLEŞMEYE BAŞLADIĞI DÖNEMİN SİYASİ TARİHİ

MÖ 745 ile MÖ 612 yıllarını kapsadığı düşünülen bu dönemde Assur'un askeri egemenliğinin tüm Yakındoğu'yu ve kimi zaman da Mısır'ı içerecek şekilde genişlediği görülmektedir. Söz konusu dönem Assur tarihinin, Batı İran'dan Akdeniz'e, Güney Anadolu'dan Mısır'a uzanan bölgesel bir birimin kurulduğu gerçek imparatorluk evresi olarak düşünülmektedir. Kral yine bu dönemde de imparatorluğun eylemlerinde ve askeri başarılarında temel bir role sahiptir. Bu dönem içinde başa geçen yöneticilerin eylemlerine sırayla bakıldığında, imparatorluk yapısının ortaya çıkışı ve gelişimi daha iyi anlaşılabilecektir.

Dönemin krallarından ilki III. Tiglat-Pileser'dir (MÖ 744-727) ve Assur Devleti, bu kralla birlikte yapısal bir değişiklik içine girmeye başlar. Tahta gelmesiyle birlikte; askeri, idari ve ekonomik açıdan sıkıntılı bir durumda olan devletin tüm olumsuzluklarını ortadan kaldırmak amacıyla Assur'u tekrar canlandırabilecek bir girişimde bulunur. Yeni düzenlemeler içine giren kral, ilk olarak eyaletlerin sınırları daraltır ve eyaletleri kendi içinde, şikayetlerini ve beyanlarını doğrudan krala yapmak zorunda olan memurların kontrolü altında daha küçük birimlere ayırır. Bu durum eyalet yöneticilerinin verimli bir şekilde çalışmaları ve bağlılıkları için yararlı bir uygulama gibi gözükmektedir. Ayrıca söz konusu eyaletlerin yöneticilerinin kralla iletişiminin sağlanması için de bir posta teşkilatı kurulur.[387] İdari yapıda gerekli faaliyetler ve kontroller sağlandıktan ve reformlar gerçekleştirildikten sonra yitirilen toprakları ve otoritenin elde edilmesine yönelik bir yapılanma içine girilir.[388]

Yayılım politikasını gerçek anlamda ilk kez başlatan III. Tiglat-Pileser, Babil, Aramiler, Kaldeliler, Filistin, Mısır, Güney Suriye ve Suriye kıyılarındaki kentlerin bulunduğu güney ve güneydoğuya seferlerde bulunur. (Harita 7) Diğer hedefleri ise, başta Urartu olmak üzere kuzey sınırıyla, Kuzey Suriye ve yukarısının dahil olduğu

[387] Saggs 1969, 105; Saggs 1984, 85.
[388] Piotrovskii 1969, 82.

kuzeybatı bölgesidir. Urartu'ya yönelik seferinden önce MÖ 739 yılında eyaleti haline getirdiği Ulluba Ülkesine (bugünkü Şırnak) yönelir. Daha önce uygulanan toplu nüfus aktarımları Ulluba için de uygulanır ve bölge Assurlaştırılır.[389] Ayrıca bölgenin batısındaki Arpad kenti de kuzeybatı seferlerinde üstünlüğün sağlanması açısından Assur karşıtı koalisyonla mücadele edilip alındıktan sonra eyalet haline getirilir.[390] Suriye'nin güneyindeki kıyı kentlerinin desteklediği Assur karşıtı başka bir koalisyonu da dağıtan III.Tiglat-Pileser, gerçekleştirdiği başarılı askeri politikasıyla Urartu'ya karşı siyasi ve askeri yönden bir üstünlük sağlamış olur. Ayrıca Basra Körfezi'nden Mısır sınırlarına, Anadolu ve Kilikya'ya kadar uzanan bir imparatorluk kurmayı başardığı da anlaşılmaktadır.[391] (Harita 8)

Bir değerlendirme yapılacak olursa, yayılmacılık siyasetiyle birlikte, Assur ordusunun da bu anlayışa uygun olarak örgütlendirilmesi başlıca önemli uygulamalar arasında gözükmektedir. III.Tiglat-Pileser'le birlikte daha önce Assurlu nüfustan yıllık olarak asker toplanması uygulamasının bırakıldığı ve yerine fethedilmiş halkların piyade gücü ve Assurluların süvari ve savaş arabaları birliklerinin çekirdeğini oluşturdukları kalıcı bir profesyonel ordunun kurulduğu bilinmektedir. Ayrıca yine bu dönemde, yerel devletleri sadece haraç ödemeye zorlamakla yetinilmediği, bu devletlerin ortadan kaldırıldığı ve topraklarının da imparatorluk eyaleti yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu uygulamadaki temel amaç da, yerel halkların direnmelerini engellemek gibi gözükmektedir. Assur'un batıdaki devletlere, üç tip siyasi uygulamada bulunduğu düşünülmektedir[392]:

1. Yerel hükümdarın yerini koruduğu, fakat her yıl haraç ödemek zorunda olduğu vasal devletler
2. Tahta Assurlulara sadık olduğu düşünülen bir kişinin geçirildiği kukla devletler
3. Doğrudan Assur egemenliğindeki bir vali tarafından yönetilen eyaletler

[389] Saggs 1984, 87.
[390] Grayson 1993a, 75.
[391] Saggs 1984, 88.
[392] Mieroop 2006, 288.

Buna göre eyaletin kuruluşu kontrolün çok iyi olduğu ve çevredeki tehlikelere karşı doğrudan teması azaltacak şekilde stratejik bir biçimde ayarlanmaktadır ve istenen sonuç alınmadığı zaman bu eyalet bağımsız bırakılabilmektedir. Nitekim III. Tiglat-Pileser'in başlangıçta Akdeniz kıyılarındaki eyalet sayısını arttırdığı, fakat Filistin kent devletlerine geldiğinde, kıyı boyunca uzanan kuzey-güney yolunun kontrolü güvence altına alındığından dolayı bunları bağımsız bıraktığı görülmektedir.[393] (Harita 9)

III. Tilat-Pileser'den sonra tahta geçen V.Salmanassar Dönemi (MÖ 726-722) sadece beş yıl sürer ve çok fazla yazılı kayıt ele geçmediği anlaşılmaktadır.[394] Daha sonra başa geçen ve III. Tiglat-Pileser'in oğlu olduğunu iddia eden II. Sargon (MÖ 721-705) ile ilgili kimi görüşe göre de bu kral tahtı zorla ele geçirir.[395] II. Sargon, dönemin başlangıcında siyasi ve toplumsal sorunları halletmekle uğraşır ve daha sonra seferlerine başlayabilir. Tiglat-Pileser gibi onun için de temel amaç, bütün kuzey sınırını kontrol altına almaktır. Yukarı Fırat ve Anadolu içlerine kadar girer ve kuzeydoğuda da ünlü sekizinci seferini düzenlediği, Urartu'yu hedef alan Urmiye civarı ve Zagroslar'a yönelir. Buralarda Med ve Kimmerlerle de savaşan kralın batı ve güneybatı sınırlarında da Babil, Mısır ve Arap kabileleri ile mücadele ettiği bilinmektedir. Yine Güney Suriye'de, Suriye kıyı kentleri ve onların oluşturduğu Assur karşıtı koalisyonlarla da uğraştığı gibi güneydoğudaki Elam'ın da önemli bir problem olduğu anlaşılır.[396] II.Sargon ayrıca V. Salmanassar'ın Suriye-Filistin topraklarından elde ettiği başarıyı kendine mal eder ve bu bölgeyi kısa zamanda Samarra eyaletine dönüştürür. Assur'un siyasi politikasında uyguladığı bir yöntem olan toplu nüfus aktarımları burada da uygulanır ve çok sayıda kişi kuzeydoğu Suriye'ye ve Batı İran'a yerleştirilerek asimile edilir. Samaria Bölgesi'ne ise, imparatorluğun başka yerlerinden halklar yerleştirilerek böylece Assur karşısında daha az isyana yol açabilecek olan örgütsüz ve karmaşık bir yapay nüfus yaratılmış olur. Asıl devletin kuzey kısımları olan Megiddo ve Karnaim eyaletleri boş bırakılırken, Samaria küçük köyler ve tarım mülkleri kurularak ekonomik açıdan geliştirilir. İdare Assur'un ihtiyaçlarına uyacak şekilde yeniden yapılandırılarak

[393] Mieroop 2006, 289-290.
[394] Sevin 1991, 12.
[395] Grayson 1993a, 77-78.
[396] Saggs 1969, 111-117.

başkent yeniden inşa edilir ve birkaç kent ile birlikte buraya da Assur üslubunda yapılmış yapılarda yaşayan valiler yerleştirilir.[397]

Bu dönemdeki diğer bir önemli faaliyet, Assur Devleti'nin yeni bir başkente sahip oluşudur. Dur-Şarrukin isimli başkentin masraflarını karşılama, muhtemelen seferlerden elde edilen haraç ve vergilerle gerçekleşmektedir. Ancak yazıtlara göre bu dönemde kentin masraflarının karşılanmasında borç para almaya yönelik söylemlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Assur devlet arşivlerinde bulunan bir dizi belge, yeni başkentin inşasının iç organizasyonu hakkında da bilgi vermektedir. Söz konusu belgelere göre, Assur Devleti'nin çeşitli eyaletlerine işçileri ve yapı malzemelerini temin etmek zorunda oldukları inşaat bölümü kurulur ve kralın serveti de bu girişimlerin desteklenmesi için kullanılır.[398] Tüm bu gelişimlerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde her alanda çok büyük girişimlerde bulunulmuştur ve imparatorluk yapılanması tam manasıyla gerçekleşmiştir. Seferlerden de görüldüğü gibi geniş sınırlarda, yayılımcı ideolojisiyle birlikte bu dönemden sonra Assur Devleti bu konumuna bir daha sahip olamayacaktır.

II. Sargon'un yerine geçen Sanherib (MÖ 704-681) tahta geçtiğinde bir idareci ve asker olarak prensliği sırasında kuzeydeki sınırlarda görev yapmış olmasının getirdiği deneyime sahiptir. Döneminde Babil dahil olmak üzere Elam, Suriye, Filistin ve Mısır'a yönelik siyaset izler. Daha sonra doğuya Zagroslar'ın güneyindeki bölgeye seferler düzenler (Harita 10). Kuzey seferlerinde ise Que'deki Assur karşıtı bazı gelişmelere müdahale eder. Görüldüğü üzere bu dönemde daha çok büyük devletlerle ve bazı karşıt ayaklanmalarla uğraşılır ve yayılıma yönelik siyaset önceki dönemde olduğu kadar uygulanmamıştır.

Sanherib'ten sonra başa geçen Esarhaddon (MÖ 680-669) Dönemi, hem Assur hem de Babil kayıtlarından bilinir. Bu dönemde yine büyük devletlerle uğraşılır ki bunların başında pek çok sefer düzenlemek zorunda kaldığı Mısır gelmektedir. Ayrıca

[397] Mieroop 2006, 290.
[398] Musasir kentinin ele geçirilmesiyle elde edilen çok sayıda değerli ganimet de sözü edilen inşaat için önemli bir kaynak niteliğindedir (Cancik-Kirschbaum 2004, 94-95).

Suriye-Filistin kıyı kentlerinin de yine hedef olduğu anlaşılmaktadır.[399] Kuzey sınırlarında ve Anadolu'nun güney kesimleri de başka bir hedeftir. Nitekim Anadolu'da bu dönemde Assur için başlıca tehlike olan ve aynı zamanda Yakındoğu'da önemli bir güç elde eden Medler ve Kimmerler ve İskitlerdir.[400] Saltanatı çok fazla sürmeyen Esarhaddon Dönemi'nde Babil'e karşı barışçı bir politika izlenir ki babasının enkaz haline getirdiği Babil yeniden ayağa kaldırılır ve Babil halkı kendi evlerini, bahçelerini ve kanallarını yapmaları konusunda teşvik etmektir. Genel olarak Assur'un çevresindeki büyük devletlere karşı uyguladığı politikalar farklılık göstermektedir. Nitekim söz konusu devletlerden olan Elam, Urartu ve Mısır'ın tümüyle egemenlik altına alınamayacak kadar büyük ve güçlü olması da bunda etkendir. III. Tiglat-Pileser'den Assurbanipal'a kadar tüm krallar bu devletlerle ilgilendiği görülür ve ilişkilerinde de daha esnek davrandıkları anlaşılmaktadır. Babil için durum biraz daha farklılık taşımaktadır. Güneydeki tüm devletleri itaat altına alabilecek güçte olan Assur Devleti'nin, Babil'i kendi topraklarına katmakta duraksadığı görülmektedir. Babil'in Assur kültürünü ve dinini kökten etkilemiş olması belki de Assur için bir saygı duygusu uyandırmaktadır. Buna ek olarak, Babil'in homojen bir bölge olmaması ve kültürel ve siyasi geleneklerin korunduğu antik kentlerin çevresinin kabile gruplarının yaşadığı bir kırsal kesimle sarılı olması, Assur'un geleneksel askeri taktiklerini uygulamasında engel gibi gözükmektedir. Diğer büyük devlet olan Mısır ise zenginliğinden dolayı çekici bir hedef olarak görülür ve Esarhaddon zamanında ülke fethedilir ve hem buradan elde edilen ganimetlerle Babil'i yeniden inşa eder, hem de Nil Deltası'ndaki bazı hükümdarları kendi vasalları yapar.[401]

Esarhaddon'un vasiyeti üzerine tahta diğer oğlu olan Assurbanipal (MÖ 668-635) geçer. Döneminde diğer krallar gibi güney-güneybatı ve kuzey-kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinde dokuz seferde bulunur. Mısır ile ilişkiler bu dönemde devam eder ve burada son sınırlara ulaşılır.[402] Kuzeydoğuda Medler, Mannealılar ve Urartular yine

[399] Grayson 1993a, 123-126.
[400] Detaylar için bkz: Grayson 1993a, 127; Olmstead 1975, 360.
[401] Mieroop 2006, 293-295.
[402] Saggs 1984, 105-106; Walker 1888, 58.

dönemin hedefidir. Güneyde ise Babil ve Elam'la ilişkileri devam eder ve Elam'ın başkenti Susa'yı ele geçirir.[403]

Bu dönemden sonra Assur Devleti'nin bir gerileme ve çöküş sürecine girdiği görülür. Eklenen taht kavgalarının da imparatorluğun sonunu getirmede önemli etkenler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu süreçte her ne kadar yazılı belgeler çok fazla olsa da, karışık bir dönem olduğu ve kronolojik bir sıralamanın yapılamadığı görülmektedir. MÖ 612'de başkent Nineve'nin düşüşüne kadar olan dönemde üç farklı kral tahta geçer.[404] Son kral olan II.Assur-uballit Dönemi'nde (MÖ 611-609) imparatorluk siyasi anlamda çökmesine rağmen kültürel varlığı devam eder. Ancak Assur Devleti bu noktadan sonra kendini toparlayamaz; Babil, Med ve İskitlerin saldırıları ve başkentinin yıkılmasıyla devlet fiilen ortadan kalkar.[405]

Assur'un hızlı bir şekilde çöküşünün nedenleri için genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Buna göre nedenlerin başında, imparatorluğun temel örgütlenişindeki sorunlar yer almaktadır. Gücün tek bir kişide toplanması uygulaması, tahtta yetenekli bir kral bulunduğunda etkili bir uygulamadır, ancak yönetim görevi tek bir bireyin kapasitesini aşabilmektedir. Özellikle Assur Devleti'nin sonlarında ardıllık önemli bir sorun olarak görülmektedir ve bu nedenle çıkan çatışmalar büyük bir istikrarsızlık yaratmaktadır. Böylesi iç sorunların ortaya çıkmasının sonucunda, imparatorluğun işleyişinin altüst olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca fethettiği topraklara karşı tutumunda yoğun haraç talepleri ve esir alımında bulunması, Assur'a karşı ayaklanma fırsatlarını kolaylaştırır. Bağımlı devletler sık sık ayaklanmaktadırlar ve son yıllarda haraç ödemekten kaçınmada da başarılı olabilmektedirler. Son olarak Assur'un çekirdek bölge sakinlerinin çoğunun sürgün kökenli olması, devlete olan sadakatlerinde problem yaratmış olabilir ve Assurlular imparatorluğu korumak için gerekli olan kontrolü

[403] Walker 1888, 59-60.
[404] Söz konusu krallar sırasıyla Assur-etel-ilani (MÖ 626-623), Sin-şumu-lişir ve Sin-şar-işkun (MÖ 626-611). Söz konusu kralların çok fazla faaliyetleri bulunmamaktadır (Grayson 1993a, 180-181; Saggs 1969, 136-138).
[405] Saggs 1969, 138; Wiseman 1956, 61.

muhtemelen tek başlarına sağlayamamışlardır. Bir başka deyişle dış baskı ve iç çatışmanın bileşimi, tüm yapının aniden çökmesine yol açar.[406]

3. İMPARATORLUK YAPISI VE İŞLEYİŞİ

3.1. İmparatorluğun Yönetim Biçimi ve Yayılım Politikası

Assur Devleti, yönetim de dahil olmak üzere, örgütlenmede temel olarak askeri bir karakter taşımaktadır. Bir bakıma devletin idari, ekonomik ve askeri yapısı da kesin bir biçimde birbirinden ayrılamaz durumdadır. Devlet sistemi içinde hemen her alanda en büyük söz sahibi kraldır. Bu durum özellikle hemen hemen tüm doğu imparatorluklarında gözükmektedir. Yönetim biçimi monarşiye dayalı olan tüm devletlerde dinsel yön ön planda olmakla birlikte en büyük yetkiye sahip olan yöneticinin tanrılaştırılması esası ön plandadır. Assur Devleti'nde görülen bu yönetim tarzının, bir anda ortaya çıkmadığı ve tüm Mezopotamya'da Assur'dan önce kurulan devletlerin hemen hepsinde bir gelenek olarak uygulandığı görülmektedir. Bu geleneğe bağlı olarak monarşi yönetim biçimi ve yayılmacı ideolojinin MÖ 2350-2220 yılları arasında egemen güç olan Akkad İmparatorluğu ile birlikte uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır.[407] Assur Devleti'nde ise tam olarak Orta Assur Dönemi'nde I. Assur-Ubalit (MÖ 1363-1328) ile birlikte uygulanır ve I. Tukulti-Ninurta ve I.Tiglat-Pileser ile gelişerek devam eder.[408] Böylece kral, mutlak otoritede tek temsilci olarak görülür ki otoritesini idari, dini ve askeri olmak üzere hemen her alanda kullanmakla yükümlüdür. Devletin idari yapısı, tepede kralın ve en altta da halk kitlelerinin bulunduğu piramit benzeri bir yapı olarak görülmektedir. Sistemin askeri bir özelliği olarak komuta zinciri bulunmakla birlikte kral, her durumda herhangi bir kıdemde bulunana karışma hakkına

[406] Mieroop 2006, 308-309.
[407] Larsen 1979, 75-101.
[408] Grayson 1993b, 195.

sahiptir. İdari yapıda görülen bu hiyerarşi düzen aynı şekilde sosyal tabakalanmada da görülmektedir. Yöneticinin ailesine yakın olmak önemli bir unsurdur ve bu konumda da soylular bulunmaktadır. Soylulardan sonra devlet görevlileri gelmektedir ki bunların, kendi aralarında önem derecesine ve bulundukları konuma göre ayrıldıkları görülür. İdari ve saray yönetiminde önemli kişiler oldukları düşünülen ve kraldan hemen sonra geldiği bilinen memurlardan ilk sırada olanı, yazılı belgelerde *aki / rab / şa muhhi ekalli* olarak geçen vekilharçdır. Daha sonra vekilharcın yardımcısı durumundaki *ummanu* olarak geçen devlet memuru gelir ve söz konusu ilk iki memur kralî danışman olarak tanımlanmaktadır. Üst düzey bürokratların üçüncüsü, ordu sorumlusu olan ve doğrudan krala bağlı olan *turtanu*'dur. Üst düzey yöneticilerden sonra gelen grup, saray görevlileridir. Bunlar arasında da kraliyet ailesi danışmanı *rab-şa-reşi,* birçok görevlinin ve elçilerin başı konumundaki *tup-şar-mati-/tupşar-ekalli ve* krallığın baş idari memuru ve saray habercisi durumundaki *nagir-ekalli* gelmektedir.[409] Söz konusu memurların bir kısmı eyaletlerin başında durmaktadır. Arazi bağışları vezirler, baş haremağası ve baş yargıç olmak üzere belli yöneticilere verilmektedir. Eyalet yöneticisi olan bu tabadaki memurlar, anayurtta ve anayurda yakın olanlar olmak üzere temel olarak belirli bir hiyerarşiye göre sıralanmaktadır ve sorumlulukları askeri ve resmî niteliktedir. Kanunlara göre saray üyeleridirler ancak eyaletlerde hizmet görmektedirler.[410] Ayrıca saray dışında yönetimde yüksek mevkide, hem Assur anayurdundaki başlıca şehirlerin belediye başkanları hem de önemli tapınakların baş yöneticileridirler. Son olarak krallığa ait arazi ve vilayetlerden vergi toplayan memurların olduğu bilinmektedir.[411]

Assur Devleti'nin yönetim biçiminin askeri bir nitelik taşıdığı düşünüldüğünde, devletin yayılımcı ideolojisiyle, idari ve toplumsal yapısıyla da bağlantılı olan askerî örgütlenme tarzına ve işleyişine bakılması gerekmektedir. Söz konusu örgütlenme düzenine göre ilk sırayı doğrudan krala bağlı olan *turtanular* almaktadır. Turtanu idaresindeki orduda da, devletin idari yapısında olduğu gibi belli bir hiyerarşi/komuta

[409] Grayson 1993b, 194-196; Bedford 2009, 40.
[410] Hem Assur anayurdundaki (mat-Aşşur) hem de anayurdun dışındaki (matu) Assur eyaletlerinde baş sorumlu olan kişi *şaknu* olarak geçmektedir ve eyaletlerde asker toplanmasından toprakların işlenmesine kadar her alanda, merkezi idareye karşı tek sorumlu kişi olma özelliğine sahiptirler (Postgate 1980, 67-76).
[411] Postgate 1995, 1-17.

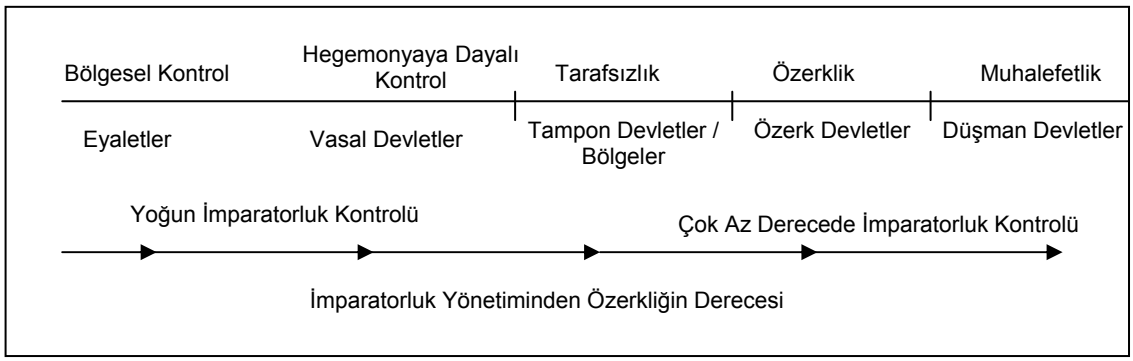
zinciri bulunmaktadır. Buna göre, başında bir komutan (*rab kirşi)* olan ve en az elli kişiden oluşan bir birim (*kişru*) bulunmaktadır. Bu birim kendi içinde on kişilik alt gruplara (*rab eşerte)* ayrılmaktadır. Diğer alt grupları ise, savaş arabalılardan, süvarilerden, piyadelerden ve teknik elemanlar oluşturmaktadır.[412]

Assur ordusu üzerine yapılan araştırmalardan birine göre, Assur ordusu, Asurlulardan oluşan birlikler, takviye güç olarak adlandırılan birlikler ile eyaletlerden ve vasal devletlerden getirilenler olmak üzere ayrılmaktadır.[413] Başka bir görüşe göre ordudaki askerler, sosyal yapılanmalarına göre sınıflandırılmaktadır. Buna bağlı olarak da profesyonel askerler, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesiyle yükümlü standart askerler ve özel seferler için görevlendirilen sıra dışı askerlerden oluşan üç asker grubunun var olduğu öne sürülmektedir.[414] Orduya asker toplama sorumluluğu *rab-kişri* olarak adlandırılan yüzbaşılara ve daha çok eyalet görevlilerine aittir. Ordu, anayurtta bulunan standart ordu olarak belirtilen asıl birim ve eyaletlerde bulunan, eyalet yönetimlerine bağlı birimler olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. II.Sargon'la birlikte standart ordunun eyaletlerdeki askeri birimlere karşı bir güç dengesi sağlanması amacıyla geliştirildiği bilinmektedir. Assur ordusunda yer alan diğer askeri sınıfı da, seferler sonucunda ele geçirilen tutsaklar, toplu nüfus aktarımlarının sonucunda askere alınanlar ve paralı askerler oluşturmaktadır.[415]

Assur Devleti'nin yönetim biçimini, bu yönetim biçimi içindeki kralın, memurların ve askerlerin konumunu ortaya koyduktan sonra, Assur İmparatorluğu'nun yayılım anlayışıyla bağlantılı eyaletler ve diğer bağlı devletlere uygulanan politikaya değinilmesi gerekmektedir. Assur'un imparatorluğun sınır bölgelerine uyguladığı esnek politika Assur siyasi tarihinde de rahatlıkla görülebilir. Yeni bir bölgeye doğru genişlediklerinde otoritelerini kullanmada değişik yollara başvurmaktadırlar (Tablo 27).

[412] Grayson 1993b, 217-219.
[413] Reade 1972, 87-112.
[414] Grayson 1993b, 218.
[415] Bu sayede çevre devletlerden elde edilen geniş bir ordunun yaratıldığı ve sınır güvenliğine yönelik garnizonlar ve kaleler gibi yerlere yerleştirildikleri bilinmektedir. Detaylar için bkz: Oded 1979, 51.

Tablo 26 Bölgesel ve Hegemonyaya Dayalı Kontrol Sürecinin Tablosu

Söz konusu yollardan biri, askeri fetih ve bölgenin ilhakı ve de Assur eyalet sisteminin içinde bütünleştirme yoluyla toprak kontrolünü kurmalarıdır. İlhak edilen bölge Assur'un kendi toprağı haline getirilerek, ekonomik ve jeopolitik konumundan yarar sağlanmaktadır. Bu sistem, bölgede varolan yabancı siyasi birimin ortadan kaldırılması ve o bölgeye, altyapıdan askeri güvenliğe kadar pek çok alanda hizmet götürülmesi nedeniyle masraflı, gelir anlamında ise daha fazla kârın elde edildiği bir yöntemdir. Ele geçirilen bölgeden en üst düzeyde faydalanabilmek için idari, ekonomik ve çoğu zaman da demografik bir yeniden yapılandırma uygulanır.[416] İmparatorluğun yapılandırılmasında uygulanan bu sisteme göre, eyaletin seçiminde temel bazı unsurların bulunması gerekmektedir. Bir başka deyişle bu sistem, Assur'un bir yayılım politikası olarak uygulanmış olan "tarıma dayalı kolonicilik" çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.[417] Dolayısıyla eyalet sisteminin uygulanacağı bölgenin, yapılan masrafların karşılığını ödeyecek ve artı ürün bırakacak kadar verimli olması koşulu bulunmaktadır. Eyalet yapılacak bölge, askeri seferlerle ele geçirildikten sonra stratejik noktalara kaleler kurularak hâkimiyet altına alınır ve bu kalelerin etrafında tarım köyleri oluşturularak tarımsal üretim sağlanır. Yeni kurulan bu yerleşimler çoğunlukla başka bölgelerden getirilen yabancı halklarla iskân edilmektedir.[418] Oluşturulan Assur

[416] Parker 2001,251.
[417] Kozbe 2006, 498.
[418] Toplu nüfus aktarımı olarak adlandırılan bu politikanın özü, fethedilen topraklardaki insanları genelde isyankâr eğilimler gösteremeyecekleri ve sorun yaratamayacakları, yabancı bir etnik grup içine sürmektir. Assur eyaleti yapılacak yeni fethedilmiş, ekonomik potansiyeli fazla ancak nüfusu az olan bölgelerde, yerleşimlerin onarılması ve tarımsal alan açılması açısından insan gücüne duyulan ihtiyaç, insan aktarımının temel ekonomik nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle yetişmiş işgücü ve meslek

eyaletleri vergi ödemenin yanı sıra yakın çevreye yapılan seferlerde hem orduya asker göndermekte hem de savaşta askeri bir üs olarak kullanılmaktadır. Eyaletler, içinde krâli saray bulunan bir eyalet merkezinden yönetilmektedir. Böylece hem yakın çevre üzerinde hâkimiyet sağlanır hem de bölgenin ekonomik kaynakları Assur ülkesine aktarılır (Tablo 27).

Tablo 27 Assur İmparatorluğu'nun Yayılım Politikası

Doğrudan Kontrol / Eyalet Sistemi	Dolaylı Kontrol / Vasallık Sistemi	İmparatorluk Kontrolünün Dışındaki Sistem
Bölgesel Yönetim Eyaletler Eyalet sisteminin uygulanacağı bölgenin, yapılan masrafların karşılığını ödeyecek ve artı ürün bırakacak kadar verimli olması gerekmektedir. Bölgeler, askeri seferlerle ele geçirildikten sonra stratejik noktalara kaleler kurularak hâkimiyet altına alınır ve bu kalelerin etrafında tarım köyleri oluşturularak tarımsal üretim sağlanır. Yeni kurulan bu yerleşimlere çoğunlukla başka bölgelerden getirilen yabancı halklar yerleştirilir.	Hegemonyaya Dayalı Yönetim Vasal Devletler Dolaylı yönetim bölgelerindeki sistem diğer bir deyişle vasal devletler, daha çok Assur'un gücüne ve yerel yönetimlerdeki kişilerin bağlılığına dayalıdır. Assur'la aynı koşullara sahip veya Assur egemenliğini ve üstünlüğünü kabullenmiş devletler veya kentlerdir.	Tarafsızlık Tampon Devletler/Bölgeler Herhangi bir ekonomik çıkar gözetmeksizin, sadece bulundukları konumdan yararlanılan tampon devlet veya tampon bölge olarak adlandırılan siyasi birimler. Assur, bu devletlerin tarafsızlığını destekleyerek ve onları ayrı tutarak imparatorluğun çıkarlarını en iyi şekilde korumayı sağlar.

Assur Devleti'nde eyalet sisteminin gelişiminde en önemli uygulamalar, III. Tiglat-Pileser zamanında gerçekleştirilir. Ancak ilk uygulamaların II.Assurnasirpal dönemi ve sonrasında başladığı bilinmektedir. Bu dönemden sonra eyaletlerin sınırları genişler ve yönetimdeki kişiler de oldukça geniş yetkilere sahip olurlar. Bununla birlikte durum, çok fazla yetkiye sahip olan eyalet yöneticilerinin, III. Salmanassar döneminde isyanıyla sonuçlanır ve devlet içinde bir gerilemeye sebebiyet verir.[419]

Doğrudan kontrol veya yönetim olarak da adlandırılan eyalet yönetimi, belirtildiği gibi masraflı bir uygulamadır ve bu sebepten dolayı bazı bölgeler için kullanılması uygun değildir. Böylelikle Assur Devleti'nin idari yapısında dolaylı

gruplarında uzmanlaşmış kişileri kapsayan bu aktarımların diğer bir nedeni de orduya asker sağlamaktır (Oded 1979, 41–54).

[419] Peçirkova 1987, 164-166.

kontrol olarak da adlandırılan ikinci bir yol bulunmaktadır.[420] Dolaylı yönetim bölgelerindeki sistem diğer bir deyişle vasal devletler, daha çok Assur'un gücüne ve yerel yönetimlerdeki kişilerin bağlılığına dayalıdır. MÖ 2. binyılın sonlarından itibaren Assur dış siyasetinde oldukça yoğun uygulanan ve vasallık antlaşmalarına dayalı olarak yürütülen bu sistemde, taraflar ya Assur'la aynı koşullara sahip veya Assur egemenliğini ve üstünlüğünü kabullenmiş devletler veya kentlerdir.[421] Temel uygulamada eğer söz konusu politika, Assur isteklerine göre barışçı bir şekilde kabul edilirse, yönetici kesimin yönetimde kalmasına müsaade edilir, halkı ve toprağı üzerindeki kontrolü sürdürülür. Ancak eğer Assur kanunlarına karşı olurlarsa veya Assurlu bir düşmanla birleşilirse Assur, askeri seferin bir hedefi haline gelir ve bu durumda da kukla bir devlet haline getirilir. Bir bakıma vasallık sisteminde söz konusu devlet, tehdit ya da askeri güç kullanılarak otorite altına alınmaktadır. Dolayısıyla bu sistemin uygulanacağı bölgeler seçilirken göz önünde bulundurulan başlıca koşulların başında, Assur'un bağımlı müttefiki olmayı kabul edecek devlet düzeyinde bir siyasi yapılanmanın olmasıdır.

Vasallık sisteminin uygulanışı, vasal devletin yöneticisinin Assur'un taleplerini sorun çıkarmadan yerine getirmesi durumunda görece özerk bir statüde, kendi topraklarındaki kontrol ve gücünü sürdürmesine izin verilmesi esasına dayanmaktadır. Vasal statüler, hem vasal devletler hem de Assur için farklı derecelerde yükümlülükler gerektirmektedir. Assur'un vasallar üzerinde en temel isteği, bilgi akışıyla ilgilidir. Assur otoriteleri, askeri bilgi toplamayla ilgilenirler ve vasal devletlerin politik ve askeri meseleler hakkında düzenli raporları imparatorluğun merkezine göndermek zorundadırlar.[422] Vasallar ayrıca hem eşyalarda, hem de askeri operasyonlar ve inşaat projelerindeki çalışmalarda olmak üzere vergi vermekle yükümlüdürler[423] ve vasal yükümlülükler, hedef devlete yerleştirilmiş Assurlu bir memur tarafından

[420] Larsen 1979, 92 vd.
[421] Peçirkova 1987, 166-168.
[422] Parker 2001, 250.
[423] Vergiler tarımsal ürün, hayvan ya da maden gibi ekonomik değeri bulunan birimler üzerinden ödenebileceği gibi insan vergisi şeklinde de olabilmektedir (Postgate 1992, 252).

gözlemlenmektedir ve bu memurun kontrolünde süvarilerden oluşan bir garnizon bulunmaktadır.[424]

Hem vasallık hem de eyalet sisteminde Assur doğrudan söz sahibiyken, mümkün olan ekonomik ve askeri yarar en üst düzeyde sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu politikaların dışında diğer bir politika, herhangi bir ekonomik çıkar gözetmeksizin, sadece bulundukları konumdan yararlanılan tampon devlet veya tampon bölge olarak adlandırılan yerlere uygulanmaktadır. Assur ve rakipleri ya da etki alanları arasında bulunan tarafsız siyasi birimler, tampon devlet olarak tanımlanmaktadır. Özerk bir yönetim şekli olarak tampon devletin varlığının devamına izin verilir veya komşuları tarafından cesaretlendirilir. Nitekim bağımsız devletlere hizmet ettiklerinden dolayı, tampon devlet tarafsız kaldığı sürece her iki tarafın güvenliği için bir anlayış geliştirir.[425] Böylelikle Assur, bu devletlerin tarafsızlığını destekleyerek ve onları ayrı tutarak imparatorluğun çıkarlarını en iyi şekilde korumayı sağlar. Tampon bölgelere bakılacak olduğunda, onların iki veya daha fazla rakip devletler veya etki alanları arasında bulunduğundan dolayı tampon devletlere benzedikleri görülmektedir. Tampon bölgenin tampon devletten farkı ise, aynı özelliklere sahip bir coğrafi alan üzerinde herhangi bir siyasi yapılanma veya yönetim otoritesinin olmamasıdır. Ayrıca tampon bölge toprakları politik bir yapılanmadan uzak tutulmaktadır ki böylece yeni düşman yaratılması da önlenmiş olmaktadır.[426] Bir bölgenin tampon olarak tutulmasındaki başlıca neden, düz alanlarda daha başarılı olan Assur Devleti'nin o bölgenin ekonomik olanaklarından yararlanamaması veya coğrafi olarak kontrol etmesinin zorluğudur.

[424] Parker 2001, 251.
[425] Ukku ve Şubria devletleri bu işlevi gören devletler olarak bilinmektedir. Assur'un bu devletlere, konumları Assur'un en önemli sınır illeri ile Urartu Devleti arasında bulunduğundan dolayı doğrudan karışma girişiminde bulunmadığı görülmektedir (Parker 2001, 251).
[426] Parker 2001, 252.

3.2. İmparatorluk Ekonomisi ve Toplum Yapısı

Assur Devleti'nin ekonomik yapısı hakkında bilgi veren en önemli kaynaklarla ilgili tablo Postgate tarafından oluşturulmuştur.[427] (Tablo 28) Bu tabloya göre söz konusu kaynaklar, krali yazıtlar, krali buyruklar, resmi satışlara dair belgeler, resmi borçlanma ve borç verme ile ilgili belgeler, resmi yazışmalar ve mektuplar, saray arşivlerindeki ekonomik nitelikli belgeler (*Doomsday Book*), nüfus kayıtlarının tutulduğu belgeler (*Harran Census*) ve arazi sahipliği ile ilgili belgelerden oluşmaktadır.[428]

Tablo 28 Yeni Assur Dönemi İdari ve Ekonomik Yapılanması

	Krali Yazıtlar	Krali Emirler	Resmi Satışlar	Resmi Borçlanmalar	Krali Mektuplar	Saray Arşivleri	Doomsday Book	Arkeolojik Kanıtlar	Değerlendirme
Saray Sektörü	X	0			X	X		X	Yeterli
Ordu	X				X	X		O	Orta
Devlet işgücü	O				X	X			Orta
idari	O			O	X	X			Orta
Haraç	X				O	O		O	Orta
Vergi	O	X	O		X	O			Orta
Sosyal Yapı			X				O		Yetersiz
Şehir Ekonomisi	O		O	X					Yetersiz
Eyalet Ekonomisi				O			X		Yetersiz
Arazi Sahipliği		X	X				X		Orta
Devlete ait olmayan işgücü				O					Yetersiz
Üretim Sektörü				O	O	O			Yetersiz
Ticaret	O			O					Yetersiz
Ücretler & Rayiç Bedeli	O		X	O	O				Yetersiz

X: Kesin Kanıtlar Var
O: Bazı Yetersiz Kanıtlar Var

[427] Postgate 1979, 195.
[428] Belgelerin çoğunluğu Nineve, Nimrud ve Assur gibi merkezlerdeki resmi binaların ve sarayların arşivlerinden ele geçmektedir (Postgate 1979, 194).

Bu belgelere göre Assur ekonomisinin temel olarak kralın kontrolünde olduğu bilinmektedir. Nitekim belgelerin ele geçtiği yerlerin de başkentler veya merkezlerdeki saraylarda olması da bunu kanıtlar niteliktedir. Her ne kadar tapınaklar önemli konumda olsalar da, ekonomik nitelikli belgelerin ele geçtiği tek bir tapınak vardır ki o da Nimrud'daki Nabu Tapınağı'dır.

Assur ekonomisi üzerine çalışan Grayson'a göre devletin ekonomisi, Assur anayurdundaki ekonomi ve eyaletlerdeki ekonomi olmak üzere ayrılırken[429]; Saggs'a göre ekonomi ticaretle ilişkilendirilir ve iç ve dış ticaret olacak şekilde ayrım yapılır.[430] Postgate ise, Yeni Assur Devleti'nin ekonomisini üç sektöre ayırır. Buna göre saray sektörü, yönetim sektörü ve özel sektör olmak üzere bir bölünme yapılır.[431] Saray sektöründe (Tablo 29) her şey kraliyet ailesinin malıdır. Bu sektöre dahil olanlar, kraliyet sarayları, kral ailesi, yöneticiler ve askerler ve saray memurlarından oluşmaktadır. Gelir ise; ganimet, haraç, hediyeler, toprak sahiplerinden elde edilen ürün ve kiralar, köle satımları ve ödeneklerden sağlanmaktadır. Harcamalar, saray sakinlerine, onların hizmetlerine, askeri donanıma, lüks mallara, hediyelere, düzenli tapınak sunumlarına ve yapı faaliyetlerine yapılmaktadır. Ordu dahil yönetim sektöründe ise, vergi ve askeri vergi yoluyla devlete ve orduya ait çalışmalar için kaynaklar sağlamak amacıyla özel sektörden para çekilmektedir. Yönetim sektörünün bel kemiği, eyalet sistemine dayanmaktadır. Yönetime tâbi olanlar, eyaletlerden elde ettikleri her çeşit ödemelerini, askerlerle resmi çalışanların savaş vergisini ve ödeneklerini toplamakla sorumludur.[432]

[429] Grayson 1993b, 213.
[430] Saggs 1984, 162 vd.
[431] Postgate 1979, 200-207.
[432] Binford 2009, 45-47.

Tablo 29 Assur İmparatorluğu'nun Saray Sektörü

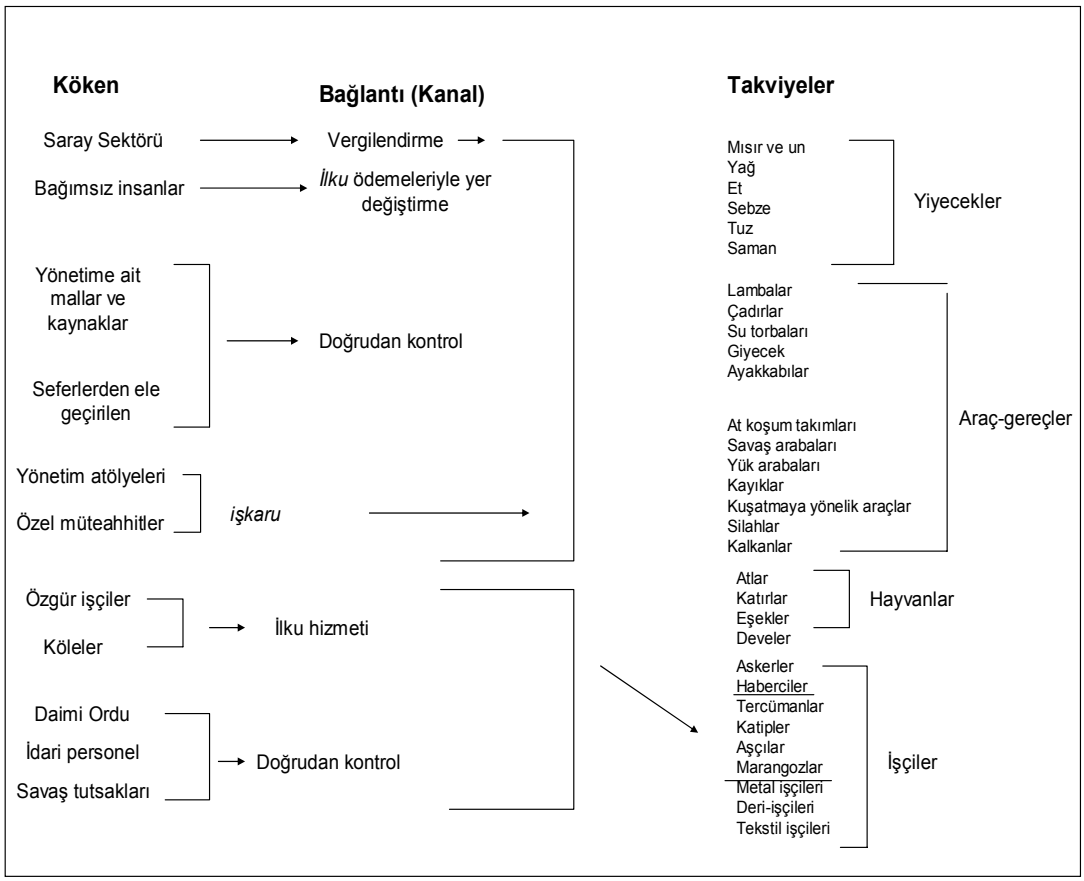
SARAY SEKTÖRÜ		
GELİRLER	**Kraliyet Sarayları**	***GİDERLER***
	Nineve	
	Kalhu	Saray sakinlerinin ve personellerinin geçim parası
Ganimetler	(Dur-Şarrukin)	
	Assur	Askeri personelin araç-gereçleri
Haraç-Vergiler	Kilizi	
	Tarbişu	***Lüks Mallar***
Toprak Mülkiyeti	Harran (?)	
	Kraliyet Ailesi	Yiyecekler
Borç-Senetler		Şarap ve bira
	Kral	Mücevher
Ödenekler ve İstimlak	İlk kraliçe	Mobilyalar
	Veliaht	Giyecek
	Diğer akrabalar	
		Hediyeler
	Harem	
	Cariyelerin oğulları	
	Hane Personelleri	Yüksek memurlara
	Haremağası	Rütbe sahibi ziyaretçiler
	Müzisyenler	Tapınaklar
	Dini / Tıbbi Personeller	
	Aşçılar	***Düzenli tapınak sunumları***
	Ressamlar	
		Yapı çalışmaları
	İdari ve Askeri	
	Gözcüler	
	Nöbetçiler	
	Muhafızlar	
	Ulaklar	
	Seyisler	
	Sanatçılar	
	Eyaletlerde başkanlarının temsilcileri	
	Mahkemeler	
	Saray Adamları	
	Yüksek Devlet Memurları	
	Yabancı Tutsaklar	

MÖ 7. yüzyılda tarihlenen belgelerde geçen *andarru* ifadesi ile ilişkili olarak bir de özel sektörün varlığının olduğu öne sürülmektedir. Bu sistemde özgür yurttaşlar krali bir fermanla borçları nedeniyle köleleştirilir ve kraliyet arazilerinde vergilendirme yöntemi ile çalıştırılırlar.[433]

[433] Söz konusu uygulama daha çok MÖ 3. binyıldaki Mezopotamya kültürlerinde görülmektedir ve Assur için yabancı bir uygulamadır (Postgate 1979, 210).

Genel olarak tüm sektörlerin çalışma alanının, Assur ekonomisinin de dayandığı tarımsal üretim olarak düşünülmektedir (Tablo 30). Nitekim Assur'un bulunduğu bölgenin coğrafi yapısı ve sulama olanakları da düşünüldüğünde, önemli tarımsal alanların Assur anayurdunda ve tüm Kuzey Mezopotamya'da yer aldığı görülür. Tarımsal ürünlerin çoğunluğunun da bu alanlardan elde edildiği anlaşılmaktadır.[434] Kraliyete ait toprakların işlenmesinde uygulanan temel yöntem, *ilku* olarak adlandırılan yöntemdir. Söz konusu yönteme göre, devlet ve kamu hizmetinde ve askeri alanda çalışmalarda bulunan kişilere, toprağı işlemeleri ve vergi ödemeleri şartıyla araziler verilir. Saray dışında toprak sahipliğinde en çok payı alanlar; soylular, bürokratlar, tapınaklar, büyük aileler ve özel şahıslardır.[435]

Tablo 30 Assur İmparatorluğu'nda Ordunun İhtiyaçları ve Tedarik Yolları

[434] Postgate 1979, 202.
[435] Grayson 1993b, 214.

Anlaşıldığı üzere Assur İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı, idari ve toplumsal yapıları tarafından belirlenmektedir ve her biri birbirinden ayrı düşünülememektedir. Ayrıca yönetimdeki her memurun kraliyete bağlı olduğu düşünüldüğünde, yönetim sektörü ile saray sektörü arasında kesin bir ayrımın da olamayacağı anlaşılır. Ancak söz konusu sektörler arasısındaki farklılaşma, Assur Devleti'nin erken ve geç dönemlerinde gözlenebilmektedir. Nitekim Orta Assur Dönemi'nde özellikle I. Salmanassar ve I. Tukulti-Ninurta dönemlerinde kısa ve uzun mesafelerde ticari faaliyetlerde bulunan tüccar aileler veya büyük ailelerin etkinliği görülmektedir. Yeni Assur Dönemi'nde ise, idari ve mali işler, sivil hizmetlilerin elindedir. İdari yapının temelini ise, eyaletler ve bu eyaletlerin kendi içinde kendilerine özgü sistemi oluşturmaktadır.[436]

Son olarak belirtilebilir ki, Yeni Assur Dönemi'nde özellikle imparatorluğun gelişim ve yayılım aşamasında, Orta Assur Dönemi'nden farklı olarak düzenli ve gelişmiş bir ticaretin görülmediği belirtilebilir. Söz konusu dönemler arasındaki farklılaşma nedenleri de muhtemelen idari ve ekonomik yapılanmadaki temel farklılıklardır. İmparatorluk oluşumunun getirdiği genişlemeci ve yayılımcı anlayış içerisinde daha çok haraç ve ganimetlere dayalı bir ekonomik sistem olduğundan dolayı, ticaret daha geri planda kalmaktadır. Liverani'ye göre, yayılıma dayalı bir ideolojinin oluşabilmesinin en önemli nedenlerinden biri, tarım üretimi dışındaki alanlarda üretici olmayan Assur Devleti'nin civarındaki zenginliğidir.[437] Saggs ise, ekonomi ve ticari hayatı dönemin askeri politikalarıyla ilişkilendirir ve ona göre yayılım amaçlı yapılan seferler de bir yandan ekonomik amaçlı eylemler olarak gerçekleşmektedir.[438] Yayılım ve sömürü esaslarına dayalı bir ekonomik yapılanmada en önemli risk, dışarıdan sağlanan hammadde ve insan gücünün bir süre sonra veya dönemsel olarak kesilebilmesidir.[439]

Yeni Assur İmparatorluğu'nun tüm bu yayılım anlayışıyla birlikte gelişen toplumuna bakıldığında, farklı kökendeki kabilelerin karışımından oluşan birden çok

[436] Postgate 1979, 202-203.
[437] Liverani 1979, 297-298.
[438] Saggs 1984, 177-179.
[439] Postgate 1979, 216; Grayson 1993b, 215.

etnik yapıya sahip olduğu görülür. Çok etnik yapılı Assur Devleti'nde etnik azınlıkların çoğunun, imparatorluğun sonuna kadar kimliklerini tam olarak kaybetmedikleri anlaşılmaktadır.[440] İmparatorluğun belli kesimlerinde, etnik kimliklerin korunmasına yardımcı olan geleneksel kurumlar ve idari altyapılar, siyasi ve ideolojik sebeplerden dolayı devam ettirilir. Assur sınırları içinde, ulaşılamaz alanlarda bir kısım göçebe kabileler, hiçbir zaman tam anlamıyla Assur egemenliğine girememişlerdir. Diğer bir deyişle Assur'da her bir halk grubunun Assur kimliğini paylaştığını iddia etmek olanaksız gözükmektedir. Ancak bu durum özellikle II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar ve III. Tiglat-Pileser ve II.Sargon egemenliğinde artarak devam eden toplu nüfus aktarımı uygulamasıyla biraz yön değiştirir. Nitekim bununla birlikte Yakındoğu'nun siyasi, demografik ve dilbilimsel haritası tamamen değişikliğe uğrar. İlk etapta tamamen siyasi ve ekonomik amaçlı olan bu aktarımlar, uzun süreçte linguistik, sosyal ve kültürel olarak değişimlere yol açar. Assur'un çok etnik yapılı bir devlete dönüşmesinde ilk aşama, Assur anayurduna çok sayıda Aramice konuşan yabancı halkların getirilmesiyle gerçekleşir. Böylelikle Assur'un daha önceden geniş ölçüde tek dilli toplumu çok dilli topluma dönüşür. MÖ 8. yüzyılın ortalarında, nispeten kısa bir dönemde Aramice, bütün imparatorlukta yaygın bir dil (*lingua franca*) haline gelir. İkinci olarak, Assur içindeki yabancı nüfusun büyük çaplı aktarımları ve Assur eyaletleri olarak fethedilen alanların yeniden organizasyonunun doğal sonucu olarak, yeni halkların büyük çoğunluğu, doğrudan Assur kültürel nüfuzu içine sokulur. Bu, vergi yükü, resmi bir takvim, yargılama sistemi ve askeri hizmet sistemini içerdiği gibi; Assur krali ideolojisi, dini görüşleri ve mitolojisi, sanat, imparatorluğa ait kült, dini bayramlar, Assur, İştar, Nabu, Sin ve diğer Assur tanrılarının kültleri vasıtasıyla nüfusun her kesimine yayılır.[441] Yeni kurulan eyaletlerin halkları, düzenli olarak Assurlulaştırılır.[442] Assurlaşma süreci merkez Assur'un büyük şehirlerinde çok hızlı bir şekilde gerçekleşirken, aynı zamanda yeni eyaletlerde de yavaş yavaş gelişmeye başlar. Eyaletlerin aydınlar sınıfı Assur'a getirilir, Assur idarecilerinin yerine geçirilir,

[440] Assur, Nineve ve Dur-Katlimmu'daki yasal belgeler, isimleri veya onlara eklenen etnik etiketin temeli üzerine, Mısırlı, Arap, Anadolulu veya İranlı şeklinde tanımlanan halklardan bahseder (Parpola 2004, 6-7).
[441] Parpola 2004, 8. Detaylar için bkz: Odisho 1988.
[442] Oded 1979, 81-91.

başkentler ortadan kaldırılıp Assur tarzında yeniden inşa edilir ve nüfusları da, imparatorluğun diğer kesimlerinden getirilenlere ek olarak önemli sayıda Assurlu göçmenler ve sömürgecilerden oluşur. Yoğun kültürleşme süreci bu şekilde başlar ve iki yüzyıldan daha uzun bir dönem boyunca devam eder. Bu durum, devletler arası evlilik, ortak askeri sefere katılım, inşaat projeleri ve ticaret girişimleri ve günlük yaşamın bütün yönlerinde, nüfusun tüm kesiminde sürekli bir etkileşim yoluyla da desteklenir.[443] Ülkenin farklı kesimlerindeki halklar, farklı gelenekleri uygulasalar, farklı şekillerde giyinseler, farklı yerel dillerde konuşsalar ve farklı yerel tanrılara tapmış olsalar da, hepsi aynı krala bağlılık sözü vermektedir ve baştaki büyük tanrıya tapmaktadır. Sonuç olarak mutlak bir monarşi altındaki Assur Devleti'nin, sınırları içindeki farklı etnik yapıdaki halkları tek bir çatı altında birleştirme uygulaması, egemenlik alanı iyice genişleyip, yayılım anlayışının tam anlamıyla yerleşmesiyle birlikte hızla gelişmeye başlar. Bu noktadan sonra imparatorluk, gücünü ve ideolojisini, siyasi, sosyal, kültürel ve dini alanlar olmak üzere hemen her alana yaymak için çeşitli politikalar geliştirmek zorunda kalır.

[443] Parpola 2004, 12; Postgate 1992.

VI. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Geç bir tarihte görünen, toplumsal bir olgu olarak nitelendirilen devletin köken ve doğuşunu açıklamak amacıyla ilk olarak filozoflar, tarihçiler ve siyaset bilimciler, son zamanlarda da arkeologlar, sosyologlar ve antropologlar kendi disiplinlerinin bakış açılarına göre yorumlarda bulunurlar.[444] Önceki değerlendirmelerde verilerin sınırlı olmasından dolayı tam olarak bir uzlaşmaya varamadıkları görülür. Temel olarak antropolojik ve arkeolojik verilerin değerlendirildiği asıl tartışmalarda, devletin kökeninin sadece yönetim biçimi olarak değil, aynı zamanda toplumun basamaklanarak örgütlenmesine dayanan sosyo-politik niteliğiyle ele alınmaya başlandığı anlaşılmaktadır.[445] Bu noktada söz konusu tartışmalar üzerinden Assur Devleti'nin gelişimi ortaya konulabilir kanısındayım. Nitekim tartışmalar genel olarak kategorilendirmelere göre belli başlıklar altında toplanılıp değerlendirilirse, Assur Devleti'nin gelişim çizgisi de rahatlıkla değerlendirilebilir.

Belirtildiği üzere devlet oluşumuyla ilgili ilk kategorilendirmede iki temel yaklaşım tartışılır. Buna göre devlet, *toplumsal eşitsizlik* olgusuna dayandırılan kuramlar ile bir tür *toplum sözleşmesi* olayına dayandırılanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Diğer bir etnoarkeolojik kategorilendirmede ise devletin oluşumunda temel olarak, çıkış noktası "çatışma" olan *Baskı Modeli* ile dayanak noktası "çıkar" olan *Menajeryal Model* üzerinde durulmaktadır.

Devlet oluşumunu toplumsal eşitsizlik olgusuna dayandıranlardan iç etmenleri temel belirleyici olarak gören Engels ve Fried temel olarak ekonomik yöne ağırlık vermektedir. Engels devleti, "en güçlü sınıfın, ekonomik bakımdan ağır basan konumda

[444] Claessen-Skalnik 1993a, 3.
[445] Frangipane 2002, 13.

olan sınıfın devleti" olarak tanımlar ve "bu sınıfın aynı zamanda siyasal bakımdan da ağır basan sınıf durumuna geldiğini" ileri sürer. Böylece "baskı altındaki sınıfı altta tutmaya ve sömürmeye yarayan yeni yeni araçlar ele geçirilmiş olur".[446] Fried ise toplumları; eşitlikçi, mertebeli, tabakalaşmış ve devletli toplum olmak üzere aşamalandırırken, bunlardan tabakalaşmış ve devletli toplum aşamalarında devletin, güç kullanarak temel kaynaklara ulaşmada eşitsizliği geliştirip sürdürmek için doğmuş olacağını ileri sürmektedir. Bir toplumda tabakalaşma da, Engels'in düşüncelerinde olduğu gibi Fried için de üretim araçları üzerindeki ortak mülkiyetin yerini özel sahipliğin aldığı zaman ortaya çıkmaktadır.[447] Devletin oluşumunu yine toplumsal eşitsizlik olgusuna dayandıranlardan Steward ve Wittfogel'e göre ise, sadece içsel etmenler ön plandadır ve nedenler Engels ve Fried'ın savunduğu gibi ekonomik değil, daha çok ekolojik ve örgütsel özelliklere dayanmaktadır. Wittfogel'in aynı zamanda Menajeryal Model içinde de değerlendirilmesinde de anlaşılacağı üzere, ona göre toplumsal eşitsizliğin temeli çatışmaya değil daha çok çıkar ilişkisine dayanmaktadır.

Devleti toplumsal eşitsizliğe dayandıran ve Baskı Modeli kapsamında değerlendirilen Oppenheimer ve Carneiro göre ise devlet, iç etmenlerden değil dış etmenlerden ortaya çıkmıştır. İki kuramcı fetih ve savaşı devlet örgütünün doğuşunda temel belirleyici etmen olarak görmektedir ki bu şekilde yenilen halk boyun eğdirilip sömürülmeye başlanır, boyun eğdirilen halkın ülkesini terk edememesi ve diğer toplumlarca kuşatılmaları sonucunda da eşitsizlik durumu devam ederek devlet örgütünü ortaya çıkartır. Böylece ilk topluluk üstü siyasal birimlerin ortaya çıktığı ve köyden şefliğe, devlete, imparatorluğa gidişin de, topluluklar arası yarışmanın doğrudan sonucu olduğu ileri sürülür.[448]. Ancak Carneiro'nun kuramında eksik olan bir taraf vardır. O da, tüm bu eşitsizlik durumunda mertebeleşmenin ve tabakalaşmanın nasıl şekillendiğidir. Baskı Modeli'ne dahil edilen Diakonoff'un kuramı da bu açığı kapatmaktadır. Nitekim Marksist tabakalaşma modelini geliştiren Diakonoff'a göre devlet, ekonomik açıdan güçlü olan bir sınıfın toplumun üretim araçlarının denetimini ele geçirmesiyle birlikte ortaya çıkan bir tabakalaşma düzeninin, siyasi ve askeri

[446] Engels'den aktaran Claessen-Skalnik 1993a, 8. Ayrıca bkz: Engels 2002, 202-208.
[447] Claessen-Skalnik 1993a, 16-17, 23.
[448] Oppenheimer 1997, 64-81; Claessen-Skalnik 1993a, 18; Maisels 1999, 346-347.

araçlarla korunması amacıyla oluşmuştur.[449] Tabakalaşma modelinin geçerliliği konusunda da üretim araçlarının denetimi üzerinde önemle durulmaktadır. Ayrıca modelde ideolojik, ekonomik ve askeri güçler arasındaki yarışma gibi birden fazla sürecin birlikte işlediği ve bütünsel bir siyasal sistem olarak değerlendirilmesi gerektiği öne sürülmektedir.[450]

Devleti toplum sözleşmesine dayandıran ve Menajeryal Model içine de dahil edilen Service'in görüşüne göre, daha yüksek bir toplumsal örgütlenmeye yol açan temel itici güç *çatışma* yoluyla değil, *çıkar* temasına dayanan ve merkezden yönetilen bir işbölümü yoluyla sağlanan işbirliği sayesinde gerçekleşmektedir.[451] Menajeryal Model'e giren ve bu akımın bir başka kolu olan *bilgilenim* düşünce okulunun en iyi temsilcileri olarak düşünülen kuramcıların başında gelen Flannery, Wright ve Johnson'a göre devlet, ağırlıkla kendi alt sistemler arasındaki bilgilenim akışının düzenleyicisi ve yürütücüsü şeklinde bir işleve sahiptir.[452] Güncel kararlar alan ve bu kararları depolayıp diğer örgütlere aktaran uzmanlaşmış karar alma örgütlerine sahip olan bir toplum olarak tanımlanan devletin doğuşunda, bir üst örgütsel düzeye yükselme anlamında *terfi* söz konusudur ve terfi sürecinde de kurum bir sisteme hizmet eden kurum olmaktan çıkarak kendine hizmet eden bir kurum olmaya doğru evrilir.[453]

Ortaya konulan genel kuramlarla birlikte iç ve dış etmenler de göz önüne alınarak Assur Devleti'nin doğuşunun ve gelişiminin temel nedenleri değerlendirilecek olduğunda, Carneiro ve Oppenheimer'in fetih etmeni ve sonrasında görülen gelişmelerin Assur Devleti'ne pek çok açıdan uyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Assur toplumunun erken dönemlerdeki yönetici isimlerinin çadırlarda yaşayan göçebe kabile şeflerine ait olmasından da anlaşılacağı üzere toplumun göçebe karakteri, hareketlilik ve savaşçı özellikleri de beraberinde getirmektedir.[454] Assur toplumu da insanlığın en eski, en uzun ömürlü ve en yaygın kurumlarından birini oluşturduğu düşünülen soysal

[449] Maisels 1999, 349-350.
[450] Maisels 1999, 353.
[451] Maisels 1999, 327-328.
[452] Flannery 1972, 399–426; Wright 1978, 49-68.
[453]Maisels 1999, 337.
[454] Saggs 1969, 68; Oates 1968, 23.

örgütlenmeye dayalı bir toplumdur ve yapısal örgütlenmesi ve işleyişleri bakımından diğer soya bağlı örgütlenmeye sahip göçebe toplumlarla birbirine benzer olarak nitelendirilebilir.[455] Her göçebe topluluğun kendisini dayandırdığı bir soyu bulunmakta ve bu bağımsız bir sosyo-politik çekirdek görünümündedir. Buna göre de her soyun kendine göre örf ve adetleri, o soy içindeki hayatı düzenleyen ve uyulması zorunlu hukuki nitelikte kuralları bulunmaktadır.[456] Soy yapısına sahip Assur toplumunda daha gelişkin bir siyasal bütünleşme süreci yaşandığının da bir göstergesi olarak kabile örgütlenmesine geçildiği anlaşılır. Bu noktada da her ne kadar Assur'lularla Amorit'lerin aynı halka dahil olduğu konusunda tartışmalar bulunsa da, göçebe ekonomiye sahip ve kuzeye göç eden farklı kabileler arasında da üstünlük kurmaya bağlı olarak belli bir hiyerarşinin bulunduğu ve bunu da savaş ve yağmalarla elde ettikleri düşünülebilir.[457] Pek çok kabile içinde öbürlerinden güçlü olan ve onları birleştirecek ve özümleyecek biçimde yöneten tek bir kabile vardır. Bu kabile belli bir amaca bağlı bir çok büyük aileden oluşur. Bu ailelerden biri topluluk ruhu bakımından öbür ailelere üstün gelir ve onları tek bir güç durumuna getirir. Üstün olan aile arasından seçilen bir önder ise hem kendi kabilesinin hem de diğer kabilelerin önderi durumuna gelir. Yerleşikler üzerinde üstünlüğün sağlanmasında önemli bir etkisi olan, bu kabilelerin her birinde bulunan dayanışmaya dayalı ilişkinin, belli bir amaç doğrultusunda bir önder denetimi altında devletin oluşumunun itici bir gücünü oluşturduğuna inanılmaktadır.

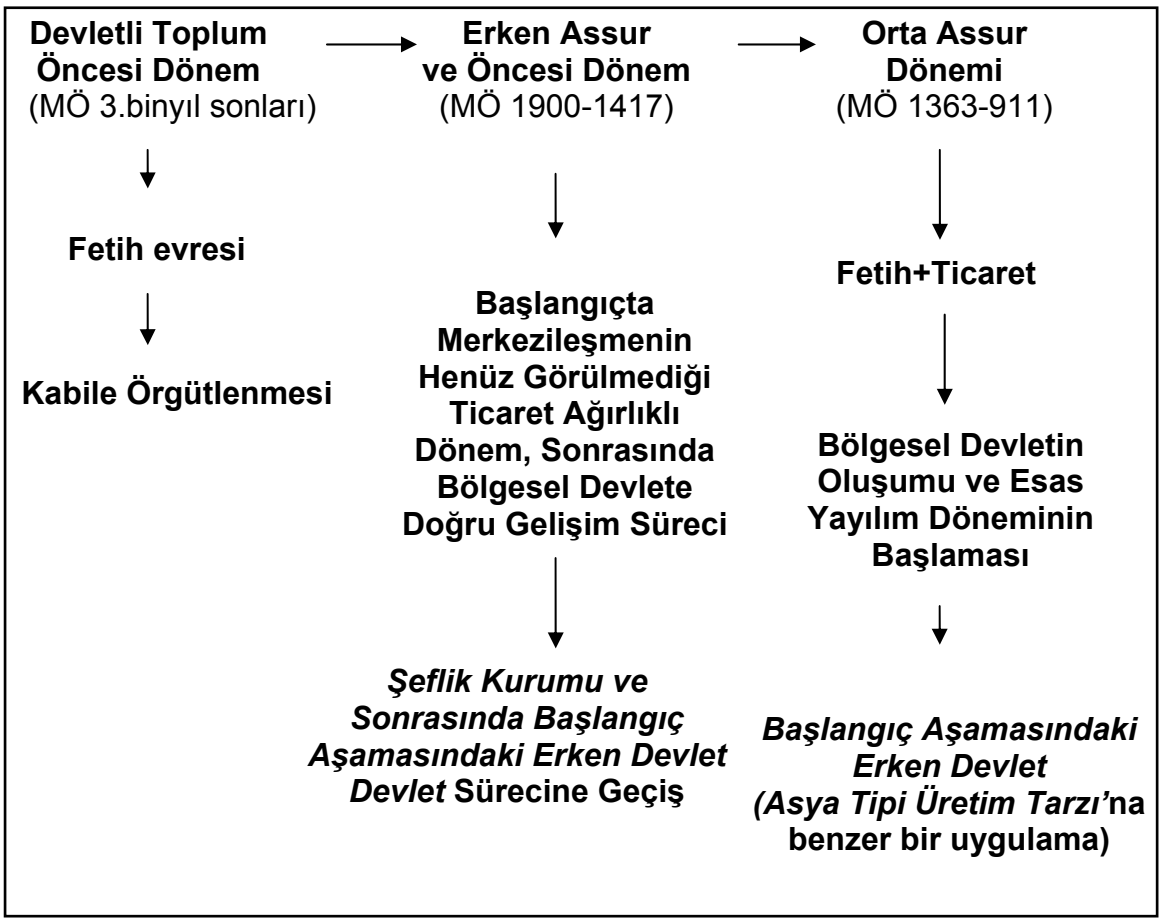
Assur toplumunda olduğu gibi kabile örgütlenmesine dayalı toplumların, üretim araçlarıyla olduğu kadar, üretim ilişkileriyle de diğer toplumlardan ayrıldığı görülmektedir. Ayrıca kabile üyeleri arasındaki ilişkinin de hem kan bağı ilişkisine dayandığı, hem de askeri örgütlenme biçimi olarak savunmasını kendi kendine sağladığı bilinmektedir. Siyasal örgütlenme biçimi olarak da, bir devletin çekirdeğini oluşturduğuna inanılmaktadır. Nitekim henüz kabile yapısına bağlı bulunan soylu sınıfın, yapmış olduğu fetihler artarsa ve bu fetihler sonucunda egemenlik altına alınan toplumlardan sağlanan haraç ve vergiye, büyük ticaret yollarından bir kısmını

[455] Sezer 1979, 101-102.
[456] Arslan 1984, 40.
[457] Dolukhanov 1998, 429; Rodinson 1998, 23-28.

denetleme olanağı da eklenirse, bunun kabilesel eşitliğe dayalı ilişkiyi bozup egemen sınıfa doğru bir gelişimi sağlayacağı gözlenmektedir.[458] Nitekim Assur'da da görülen anlaşıldığı üzere fetihle başlayan sürecin ticaretle devam etmesidir. Assur'a yakın bölgelerde ticarete başlayan Assur'lu tüccarlar, ticaret ağını genişleterek, doğudan kalay, Babil'den tekstil ürünleri, Anadolu'dan altın ve gümüş ticareti yapan bir ağın merkezî noktası konumunda yer almaya başlar.[459] Erken Assur Dönemi'nde MÖ 1900'lü yıllarda I. Erişum'la başladığı bilinen Anadolu ile ticaret ve kurulan ticaret kolonileri[460] Assur için önemli ekonomik getiriye sebep olsa da, Assur'un henüz tam olarak devlet düzeyinde olmadığını da göstermektedir. Belki de Assur'un bu dönemde daha şeflik kurumunun son aşamasında veya *Başlangıç Aşamasındaki Erken Devletler* kategorisine girme sürecinde olduğu düşünülebilir. Nitekim fetihle ortaya çıkan egemen sınıfın toplumsal artıyı daha çok ticaretle sağlamaya başladığı durumlarda *tabakalaşma*nın zayıf kaldığı düşüncesi de göz önüne alındığında[461], Assur'un gelişiminde önemli olan ticaret etkinliklerinin, fetihleri ve fetihlerle gelen haraç, ganimet ve yağmaları ikinci plana attığı sonucuna ulaşılabilir. Buradan da ticaretin toplumların ekonomisini ve gelişimini olumlu yönde etkileyen önemli bir unsur olsa da, devlet aşamasına geçilebilmesi için başlı başına yeterli bir faktör olamayacağı yönünde bir düşünceye de varılabilir (Tablo 29).

[458] Lacoste 2002, 56-57.
[459] Diakonoff 2004, 44-45.
[460] Veenhof 2003, 57; Oates 1968, 28; Kuhrt 2005, 22.
[461] Şenel 1995, 184-185.

Tablo 29 Yeni Assur Dönemi'ne Kadar Olan Gelişim Tablosu

Assur için bir dönüşüm olarak görülebilecek dönem, Yukarı Mezopotamya'da birleşik bir krallık kuran ve bölgesel devletin temellerini atmaya başlayan I.Şamsi-Adad (MÖ 1813-1781) ile başlar. Assur'da *Assur valisi* unvanını alan Şamsi-Adad, her ne kadar birleştirdiği devletler üzerindeki mevcut uygulamalara karışmasa da ve eski hükümdarlarını yerlerinde bırakıp vasalı olarak kendine bağlasa da, tüm Yukarı Mezopotamya Krallığı'nın resmi sistemi haline gelen eponim sistemiyle tarihlendirmeyi bu bölgelere dayatmış olması, devletin belli bir etkinliğe ve güce eriştiğini kanıtlar niteliktedir.[462] Yine bu dönemde haberciler, sayım memurları gibi yöneticilerin denetimi altında bir dizi yetenekli memur grubunun oluşturulması devletli toplumun en önemli göstergeleri olarak nitelendirilebilir. Devletli toplumun belirleyici özelliklerinden biri de, yöneticinin askeri gücü kullanmasıyla ilişkilidir. Nitekim I. Şamsi-Adad'ın bu

[462] Mieroop 2006, 134.

dönemde kuşatmaya yönelik savaş tekniğini önemli derecede geliştirdiği bilinmektedir. Bu amaçla da kendi seçtiği yöneticileri ve askeri birlikleri istediği yerlere yerleştirerek ve daimi askeri birlikleri belirli seferler için geçici süreliğine askere alma uygulamasını başlatır.[463] Bir bakıma Şamsi-Adad'la birlikte devletin işleyişinin temel ilkelerinden biri olan ve yönetimin, toplumsal sınıfları denetim altında tutması, içten gelecek ayrılmacı eğilimlere, dıştan gelecek saldırılara karşı birlik ve bütünlüğü sağlaması için erkin her yönde kullanılması uygulaması başlar. Belirtildiği üzere devletlerin yasal gösterilmesi daha çok dinsel alanda gerçekleşmektedir. Şamsi-Adad da bu aşamada devlet ortaya çıktıktan sonra ve gelişmeye başladıkça, krallık hanedanının kökeni hakkında bir mitos yaratarak devlet genelinde bir dinin temellerini atmaya başlar.[464] Devlet ideolojisinin kurulması yönünde kendine kutsal nitelikler de atfeden Şamsi-Adad, bu amaçla İştar ve Assur tapınaklarını da yeniden inşa eder ve bu sayede de ideolojik yönde oluşturduğu gücünü sağlamlaştırmış olur. Özetle egemen ve siyasal güce sahip olan Şamsi-Adad, hem kamu yönetiminin, askerî ve ideolojik işlerin idare edilip yönlendirilmesinde, hem de toplum içinde görülen toplumsal hareketliliği etkilemede kesin söz söyleme hakkına sahip olmuş olur.[465]

Bu dönemden sonra Assur, MÖ 16. ve 15. yüzyıllarına kadar siyasi ve ekonomik olarak bir gerileme yaşadıktan sonra, Özellikle Assur-Uballit Dönemi'nde (MÖ 1365-1330) hızlı bir şekilde gelişen Assur, tekrar önemli bir bölgesel devlet haline gelir. Ayrıca Orta Assur Dönemi'nin başlangıcı olarak da kabul edilen bu dönemde devletin toprakları, ekonomik bütünleşmeyle birbirlerine bağlanmış olan pek çok kentten ve bu kentlerin arka kesimlerinden oluşmaktadır. Dönem içinde devletler arasında ticarete ve hediye alıp vermeye yönelik yoğun ilişkiler söz konusudur. Bir bakıma ticaret ve diplomasi tümüyle iç içe geçer ve büyük devletlerin kralları arasındaki ilişkiler, değer verilen mal ve malzemelerin ticaretiyle güçlendirilir. Devlet olmanın bir sonucu olarak sadece ticaret ve diplomatik ilişkiler değil, aynı zamanda savaş ve rekabetin de, elde edilen toprakların sınırlarının genişletilmesi açısından önemli bir konumdadır. Hem devletin sınırlarını genişletmek hem de bu sayede daha çok artı ürün elde edebilmek

[463] Saggs 1989, 36-37.
[464] Oates 1968, 26-27; Larsen 1976, 37; Yoffee 1988, 54-55
[465] Skalnik 1993, 265.

amacıyla Assur-Uballit'in özellikle kuzeye ve doğuya yönelik seferler yaptığı ve buralardan metal madenler, kereste, yarı değerli taşlar olmak üzere hammaddeleri elde etmeye çalıştığı bilinmektedir.[466] Önceki dönemde daha çok kent devleti yapısına sahip olan Assur, bu dönemde sınırları daha da genişlemeye başlayıp hakimiyeti artınca tam olarak bölgesel devlet konumuna ulaşır.

Orta Assur Dönemi'nin daha ileri evrelerinde devletin yönetim politikası daha da gelişmeye başlar.[467] Nitekim imparatorluk oluşumunun temelleri de I. Adad-Nirari (1307-1275) ve I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) dönemlerinde atılmaya başlanır. Özellikle I. Salmanassar'ın (MÖ 1274-1245) Hanigalbat adı verilen bölgeyi ülkeye katmasıyla ve kralını vasal yapmasıyla, yeni bir politik uygulamaya da geçilir. Bu şekilde hem tarım için elverişli geniş, yeni topraklar elde edilir, hem de kaleler ve idari merkezler kurularak kasabaların ve şehirlerin gelişmesi sağlanır.[468] Bir diğer politika, henüz halkların federasyonundan oluştuğu bilinen Uruadri halklarının askere alınmasıyla başlar ve sonrasında temel olarak ekonomi sebepli olduğu düşünülen ele geçirilen halkların yerlerini değiştirme uygulamasına geçilir.[469] Nitekim I.Tukulti-Ninurta Dönemi'nde (MÖ 1244-1208) de Hanigalbat için uygulanan politikalar daha da geliştirilir ve buradaki halk Assur Ülkesi'nde yürütülen büyük yapı projelerinde çalıştırılmak gibi devletin çıkarları için kullanılır. Ayrıca Assur'a sürgün edilen Hurrilerden , Dicle Nehri üzerindeki Kar-Tukulti-Ninurta kentinin[470] inşası sırasında insan gücü olarak faydalanılır. Assurlular arasında asimile olmadan, homojen etnik gruplar halinde yaşadıkları anlaşılan insanların bir kısmı Assur Devleti içinde askeri ve idari nitelikli görevler üstlenirken, bir kısmı da Assurluların yerine tarım alanında ekim, dikim ve ürünlerin toplanması gibi faaliyetlerde kullanılmaktadır.[471] *Merkeziyetçi Arkaik Devlet* veya Marx'ın tanımına göre *Asya Tipi Üretim Tarzı*'na sahip devlet modeli, Orta Assur Dönemi'ndeki devlet şekline pek çok açıdan uyuyor gözükmektedir. Nitekim diğer doğu devletlerinde olduğu gibi tanrısal monarşi ve tanrı soylu baba soy

[466] Saggs 1989, 43.
[467] Mieroop 2006, 215; Saggs 1969, 84.
[468] Harrak 1989, 208-209; Taş 2008, 70.
[469] Saggs 1989, 48-49.
[470] Mieroop 2006, 217.
[471] Harrak 1987, 281-282; Mieroop 2006, 216.

ideolojisi, Assur'da da bulunmaktadır.[472] Buna göre Assur'da kral, mutlak otoritede tek temsilcidir ve otoritesini idari, dini ve askeri olmak üzere hemen her alanda kullanmakla yükümlüdür. Devletin idari yapısı da tıpkı Merkeziyetçi Arkaik Devletlerde olduğu gibi, tepede kralın ve en altta da halk kitlelerinin bulunduğu piramit benzeri bir yapı sergilemektedir. Söz konusu modelin kabile örgütünden gelişmesi ve piramit yapılı devlete geçiş modeli de, Assur Devleti'nin gelişim çizgisiyle benzeşmektedir. Ayrıca Assur'un çekirdek bölgesindeki tarım topraklarının büyük bölümünün kraliyete ait olması ve hizmet karşılığında kişilere ve ailelerine verilmesi ve buradan alınan artı ürünlerin, tapınak veya şehirlerin yapımında kullanılması da bir diğer ortak nokta olarak gözükmektedir. Orta Assur Dönemi'nde gerçekleşen ve devlet olmanın bir gerekliliği olan bir diğer önemli gelişme de, I.Tiglat-Pileser tarafından düzene sokulup yeni bir biçim kazandırılan son derece katı bir şekilde düzenlenmiş yasalar ve saray kararnameleridir. Söz konusu yasalarla birlikte Assur Devleti tam anlamıyla devlet olmanın şartlarını yerine getirmiş olur ve ekonomik, politik ve ideolojik olmak üzere toplumsal yaşamın her alanına girmeyi başarır.[473]

Mekansal, siyasal ve ekonomik olarak genişleyen devletin, kurduğu egemenliği genişletmek için gerekli ekonomik artı kaynaklarını çoğaltmaya başladıktan sonra bir diğer siyasal örgüt olan imparatorluk sürecine geçildiği görülür. Assur Devleti'nde bu sürece Yeni Assur Dönemi'yle birlikte girilir. Bilindiği üzere Assur da dahil olmak üzere Mezopotamya siyasi geleneğinde üç tip yapı görülmektedir. Sırasıyla MÖ 3. binyılda şehir devleti, sonrasında MÖ 2.binyılda bölgesel devlet ve en son aşamada da MÖ 1. binyılda imparatorluk süreci olmak üzere görülen siyasi gelişim çizgisi, Assur Devleti'nin de temelinde bulunmaktadır. Söz konusu gelişim çizgisinde toprağa dayalı yayılım girişimleri gittikçe gelişerek en son aşama olan imparatorlukta had safhaya çıkmaktadır. Gözlemlenen önemli bir husus, yayılımda izlenen siyasetin imparatorluğa geçilmesiyle birlikte değişmesidir. Nitekim yayılımın niteliğinin, sınır güvenliğinden çok siyasi ve ekonomik üstünlük kurmaya ve sömürüye yönelik olmak üzere değiştiği görülmektedir.

[472] Grayson 1993b, 195.
[473] Roth 1997, 153-194.

Assur Devleti'nin siyasi ve ekonomik gelişim çizgisi temel alınarak Yeni Assur Dönemi'nin tarihi çeşitli bilim adamları tarafından ortaya konulmaya çalışılır. Tüm tartışmalar göz önüne alındığında, Assur Devleti'ndeki değişimin, MÖ 10. yüzyılın başlarında II.Assur-rabi (MÖ 972-968) döneminde başladığı ve II.Assur-dan (MÖ 934-912) ve oğlu II.Adad-nirari (MÖ 911-891) ile artarak devam ettiği görülür. Söz konusu krallarla birlikte Yeni Assur Devleti veya İmparatorluğu'nun temellerinin atılmaya başlandığı da anlaşılmaktadır.[474] Girişimlerin başında tarımsal verimi arttırıcı projelerden su kanallarının yapımı gelmektedir ve böylece devletin ekonomik açıdan gelişimi sağlanmış olacaktır.[475] II.Adad Nirari (MÖ 911-891) Dönemi'nde sistemli bir yayılım siyaseti uygulanmaya başlandığı ve sınırların batıda Belih Nehri ve Habur Bölgesi, güneyde Orta Fırat Bölgesi'ne, kuzeyde Alzi Ülkesi'ne ve doğuda da Zagroslar'ın ötesine olmak üzere genişlediği bilinmektedir.[476]

Bölgesel olarak yayılımcı ve devletin birleşik bir biçimi, bir devletin diğer devletler, şeflikler ve katmanlaşmamış toplumlar olmak üzere diğer sosyopolitik oluşumları kontrolü altına alması şeklinde tanımlanan imparatorluğun yayılımcı ideolojisi Assur Devleti için II. Assur-Nasirpal/Assur-Nasir-Apli (MÖ 883-859) dönemiyle birlikte tam anlamıyla gelişmeye başlar.[477] Assur İmparatorluğu'nun oldukça geniş alanlara yayılmasında hedeflenen askeri ve ekonomik kontrolün sağlanmasına yönelik amaca, II. Assur-Nasirpal Dönemi'nde ulaşılmaya başlanır. Bilindiği üzere II. Assur-Nasirpal'den başlayıp II. Sargon'a kadar olan dönem Postgate tarafından *Fetihler Dönemi* olarak tanımlanmaktadır.[478] Bedford ise, yine bölgesel devletten imparatorluk gücüne ulaşılması açısından değerlendirerek, II.Assur-Nasirpal ve III. Salmanassar arasında geçen dönemi; doğu, batı ve kuzey olmak üzere kontrolün genişletildiği dönem olarak belirtir. Bu noktada imparatorlukta yayılımcı harekette Doyle'un belirttiği merkez, çevre ve ikisi arasındaki güç ayrımına dayalı sisteme ilişkin üç aşamalı model, Assur İmparatorluğu için de geçerli gibi gözükmektedir. Bilindiği üzere Assur

[474] Grayson 1990, 248; Saggs 1984, 70.
[475] Grayson 1990, 249.
[476] Grayson 1976, 81.
[477] Olmstead 1975, 81; Saggs 1984, 72-73.
[478] Postgate 1979, 193-194. Ayrıca bkz: Tablo 24.

yayılımında en temel amaç, merkez ülke olan Assur Ülkesi ile politik ve ekonomik etki alanını oluşturan merkez dışındaki ülkeler arasındaki birleşimin sağlanmasıdır. Assur Devleti'nin, merkezde idari anlamda gelişimini tamamladıktan sonra çevre bölgeleri de, söz konusu merkezî yapıya dahil etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bir bakıma Sinopoli'nin de belirttiği üzere, imparatorluğun ilk aşaması olarak fethetme ve birleştirme yoluyla gerçekleşen yayılım uygulaması, Assur İmparatorluğu'nun çevre bölgeleri kendi bünyesine katmaya yönelik geliştirdiği stratejilerden rahatlıkla takip edilebilmektedir. Aslında bu durumun gerçekleşmesini sağlayan nedenler, Assur Devleti'nin yapısı içinde gizlidir. Nitekim Assur Devleti muhtemelen kendine yeterli bir üretim ve tüketim birimi olmadığından dolayı, daha geniş bir sisteme katılıp onu benimsemek ve bu sistemin içinde diğerleriyle birlikte kendini yeniden üretmek durumunda kalmıştır. Bu durumu sağlayabilmesi için de ilk aşamada, büyük çapta askeri haraç alımı ve yağmaya başvurmak durumundadır. Bu aşamadan sonra ise, sistemin merkezi, daha geniş bir bölgenin üretimine dayalı olarak zenginlik biriktirmeye başlar ve merkez-çevre sistemleri emperyalist bir nitelik kazanır.[479] Diğer imparatorluklarda olduğu gibi Assur İmparatorluğu'nda da merkez-çevre sistemleri ve emperyalizm çerçevesinde oluşan, sağlam temellere oturmuş yoğun üretimi ve birikim tarzlarıyla desteklenen imparatorluğun temel dinamiklerinin, haraç ve vergilendirme esasına dayanması gerekmektedir. Ayrıca fethedilen bölgeden veya çevreden aldıkları haraçlar sayesinde merkez-çevre ilişkilerini politik olarak korudukları gözlenmektedir.

Erken ve Orta Assur dönemlerinde yoğunluklu olarak haraca dayalı yürütülen politikaya, Yeni Assur Dönemi'nde II. Assur-Nasirpal'le birlikte bir yenisi eklenir. Söz konusu politika dahilinde oluşturulan Assur eyaletleri, vergilendirme esasına dayalı sisteme göre idare edilirler. Nitekim doğuda Zamua, kuzeyde Tuşhan gibi birçok önemli Assur eyaletinin, askeri ve ekonomik açıdan önemli oluşumlar olmakla birlikte ayrıca üs konumunda olmaları, bu bölgelerden diğer bölgelere yayılıma yönelik politikanın uygulanmaya başlaması anlamına da gelmektedir. Bir diğer deyişle bu dönemden sonra, bölgesel imparatorluk olma yolunda çeşitli stratejiler, fethedilip eyalet yapılan bölgeler üzerinde geliştirilmeye başlanır.

[479] Ekholm-Friedman 2003, 144-147.

Eyalet yapılan bölgelerden biri olduğu düşünülen, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'yu birleştiren önemli yolların kavşak noktasında olması sebebiyle büyük önem taşıdığına inanılan Yukarı Dicle Bölgesi, geliştirilen söz konusu stratejilerden birine örnek olması açısından önemlidir.[480] Yukarı Dicle Vadisi'nin verimli toprakları, muhtemelen bölgeyi imparatorluğun potansiyel merkezi veya tarımsal bölgesi olarak çekici hale getirmiştir.[481] Bu doğrultuda Yukarı Dicle Bölgesi'nde bir eyalet sistemi kurduğu düşünülen Assur İmparatorluğu'nun, aynı zamanda tarımsal ürünlerin yüksek kalitede olduğu bir tarımsal bölge yarattığı da anlaşılmaktadır. Tarımsal ürünler ise yerleşik göçmenlere veya yerel halka yetiştirilip Assur merkezindeki gelişmekte olan metropolislere ihraç edilmektedir.[482] Kurulan sistemin işleyişine bakılacak olduğunda, ilk olarak. nehir yolları boyunca veya su kaynağı yakınlarında bulunan yerleşimlerde, tarımsal üretim vasıtasıyla yoğunluk sağlandığı, bölgede toplam yerleşim sayısı ve alanının arttırıldığı görülür. Yerleşimler imparatorluk sisteminin bir parçası haline getirildikten sonra da, daha dağınık tahkim edilmiş yerleşimlerle korunduğu düşünülmektedir. Buna göre Yukarı Dicle Bölgesi'nde, imparatorluk üstyapısını barındıran, daha geniş ve eyalet merkezi olarak hizmet eden yerleşimler ile bu yerleşimler etrafında birbiri peşi sıra kümelenen pek çok küçük yerleşimden oluşan bir yerleşim sistemi kurulmaya çalışıldığına inanılmaktadır.[483]

II. Assur-Nasirpal Dönemi'nde imparatorluk yayılımında ve eyalet sisteminde önemli uygulamalara gidilmiş ve buna bağlı olarak eyaletler ve eyaletler etrafındaki yerleşimlerin sayıları arttırılmış olsa da, imparatorluğun bir diğer aşaması olan esas yayılım ve sağlamlaştırma aşamasına henüz geçilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim bilindiği üzere imparatorluğun yayılım ve sağlamlaştırma aşamalarında uygulanan

[480] Yukarı Dicle Bölgesi, stratejik konumu dışında Dicle nehrine dayalı geniş sulama olanaklarına sahip, verimli tarım alanları ve Ergani-Maden yöresindeki bakır yatakları sayesinde Prehistorik Çağlardan itibaren her dönem önemini korumuştur. Nitekim Geç Tunç Çağı ve sonrasındaki Demir Çağlarında, Assur İmparatorluğu tarafından uygulanan yayılım politikası çerçevesinde de, Yukarı Dicle Bölgesi'ne olan ilginin yoğun olduğu bilinmektedir (Kozbe 2006, 496).
[481] Parker 2001, 252.
[482] Parker 2001, 247.
[483] Parker 2001, 268-270.

politika ve yönetimde, ilk olarak fethedilen bölgelerdeki seçkin tabaka, ya imparatorluk çatısına dahil edilmektedir ya da imparator görevlileri tarafından yerinden alınmaktadır.[484] Ancak söz konusu politika, bu dönemde henüz Assur İmparatorluğu tarafından uygulamaya geçmez. Bir bakıma yerel elit tabakanın bir üye olarak seçilme hakkının imparatorluk oluşumunun erken evrelerinde ve daha az merkezileşmiş imparatorluklarda tercih edildiği görüşü düşünülecek olursa, Assur İmparatorluğu'nun henüz gelişimini tam olarak tamamlamadığı daha iyi anlaşılacaktır. Bu dönemde daha çok hegemonyaya dayalı yönetimi benimseyen Assur İmparatorluğu'nda, her ne kadar artan fetihlerle birlikte eyalet sayıları arttırılıp eyalet sistemi geliştirilmiş olsa da, oldukça geniş alanın kontrol altına alınmasında uygulanması gereken politikada bir takım eksiklikler bulunmaktadır. Bu durum III. Salmanassar Dönemi'nde de devam eder ve çok sayıda askeri fetihlerde bulunan kral zamanında sınırlar daha da genişler, ayrıca yoğun fetihlerle birlikte eyalet sayılarında da yoğun bir artış gözlenir.

MÖ 9. yüzyılda Assur İmparatorluğu'nun anlaşıldığı üzere daha çok, yitirdiği toprakları geri almak ve sınırları iyice genişletmek gibi bir hedefi bulunmaktadır. Bu sebepten dolayı, imparatorluğun bir sonraki aşamasında görülen yayılım ve sağlamlaştırma politikasını geliştirmeye yönelik bir faaliyette bulunmaz. İzlenen politikada fethedilen bölgelerden sadece mal talep edilir ve bağımsızlıklarına dokunulmaz. Çevre bölgelerin kaynaklarını alma sistemi dönem içinde amaca ulaşmada yeterli gibi gözükse de, merkezi güç zayıfladığında söz konusu sistem de çökmeye başlar. İmparatorlukta temel hedef ekonomik ve siyasi açıdan kendini geliştirmeye yönelik olsa da, geniş topraklar üzerinde tam olarak bir hakimiyet kurulamaz ve eyalet yöneticilerine çok fazla yetki vermek durumunda kalınır. Tüm bu sebeplere bağlı olarak III.Salmanassar'dan başlayıp III. Tiglat-Pileser Dönemi'ne kadar devam eden isyanlar da eklenince, imparatorluk bir gerileme süreci içine girer. Bu noktadan sonra ise Assur mecburi olarak başka bir yaklaşımı, imparatorluğunun ikinci evresinin belirleyici özelliği olan sistematik genişleme anlayışını uygulamak durumunda kalır.[485]

[484] Sinopoli 1994, 169.
[485] Mieroop 2006, 285.

MÖ 744 yılında başa geçen III. Tiglat-Pileser Dönemi'nde Assur Devleti'ndeki yayılımın sistematikleşme sürecine girmesiyle birlikte askeri, idari ve ekonomik açıdan pek çok yapısal değişikliğe başvurulur. Doğrudan kontrolü sağladığı eyaletlerin sınırları daraltılır ve eyalet yöneticileri doğrudan kralla iletişime geçirilir. Bu doğrultuda posta teşkilatı da oluşturulur.[486] Ayrıca başlıca imparatorluk kurumları arasına giren bürokrasinin de yine Assur İmparatorluğu'nda görüldüğü üzere büyümesi ve genişlemesiyle birlikte gelişmesi gerekmektedir. Bu noktada başkentten uzak yerlerdeki kamu görevlilerinin, hem egemeni temsil etmeleri sağlanmalıdır, hem de gönderildikleri, bulundukları yerlerde yaptıklarından egemene bilgi ve hesap vermeleri gerekmektedir.[487]

III. Tiglat-Pileser'le birlikte başlayan sistematikleşen imparatorluk yayılımında daha önceki fetih döneminden farklı olarak, imparatorluğun sağlamlaştırılması için çeşitli yollar geliştirilir. Eyalet sayılarında azalmaya gidilmesiyle birlikte, eyalet sisteminin uygulandığı bölgeler idari, askeri ve ekonomik anlamda her türlü masraf yapıldığından dolayı özel olarak seçilmektedir. Böylece doğrudan kralla iletişime geçen eyalet yöneticileri altındaki eyaletler üzerinde kontrol daha iyi sağlanılabilecektir. Ancak eyaletlere yönelik uygulamaların her bölgeye uygulanabilmesi mümkün olmadığından farklı imparatorluk stratejileri de sistematikleşmeye başlar. Söz konusu stratejiler, dolaylı yönetim bölgelerine diğer bir deyişle vasal devletlere uygulanmaktadır ve daha çok Assur'un gücüne ve yerel yönetimlerdeki kişilerin bağlılığına dayalıdır. Vasallık antlaşmalarına dayalı olarak yürütülen bu sistemde, taraflar ya Assur'la aynı koşullara sahip veya Assur egemenliğini ve üstünlüğünü kabullenmiş devletler veya kentlerdir.[488] Gramsci'nin hegemonya kavramı düşünülecek olduğunda, bu kavrama eşdeğer olarak iktidarın sadece güce değil, rızaya da dayalı olduğu görülmektedir. Bir bakıma vasal devletlere uygulanan hegemonyaya dayalı dolaylı denetimde, fiziki güç anlamındaki zorlama ile ahlaki ve kültürel ikna anlamındaki rıza birleştirilmektedir.[489] Vasallık ve eyalet sisteminde Assur Devleti,

[486] Piotrovskii 1969, 82.
[487] Şenel 2006, 624.
[488] Peçirkova 1987, 166-168.
[489] Gramsci 1975; Okur 2003, 22.

ekonomik ve askeri yararı en üst düzeyde sağlamaya çalışmaktadır. Herhangi bir ekonomik çıkar gözetmeksizin, sadece bulundukları konumdan yararlanılan tampon devlet veya tampon bölge olarak adlandırılan yerlere uygulanan politikada ise, tarafsızlık ilkesi esası vardır. Bölge veya devlet tarafsız bırakılarak komşu bölgelerle arasındaki güvenlik sağlanmış olur.[490].

Anlaşıldığı üzere kontrolün hangi çeşidinin hangi bölgeye, ne derece uygulanmakta olduğu çeşitli değişkenlere bağlıdır. Söz konusu değişkenler de esas olarak :

1. Bağlı topraklarda var olan hem doğal kaynaklar hem de insan gücündeki potansiyel zenginlik,
2. İmparatorluk bütünleşmesinden önce boyun eğdirilen topraktaki politik merkezileşmenin derecesi,
3. Bağlı topraklarda potansiyel zenginliği ele geçirmek için gerekli sömürü yoğunluğu,

boyun eğdirilmiş toprağın yönetim şekilleri ve ticarî ağlarının stratejik önemine bağlı gibi gözükmektedir.[491]

Bilindiği üzere imparatorluk gelişiminin temel belirleyicilerinden biri, geniş ve etkili askeri güçler ortaya çıkarmasına dayalıdır. Söz konusu güçler örgütlenmeleriyle gözdağı verme yeteneğine sahip olmayı başarmaktadırlar.[492] Yayılımcı siyasetin tam anlamıyla her alanda ve bölgede uygulanabilmesi için, Assur ordusunun da bu anlayışa uygun olarak örgütlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda III.Tiglat-Pileser'le birlikte, fethedilmiş halkların piyade gücü ve Assurluların süvari ve savaş arabaları birliklerinin çekirdeğini oluşturdukları kalıcı bir profesyonel ordu kurulması da bunu göstermektedir.[493] İmparatorluk için askerî başarı ve topraklar, gelirlerin temelini oluşturduğundan dolayı, böylece kurulan profesyonel ordu vasıtasıyla da

[490] Parker 2001, 251.
[491] Parker 2001, 17.
[492] Kohl 1987, 17.
[493] Kohl 1987, 17.

imparatorluk oluşumunun getirdiği genişlemeci ve yayılımcı anlayış içerisinde, daha çok haraç ve ganimetlere dayalı bir ekonomik sistem kurulabilecektir.

Karmaşık bir politik oluşum olarak imparatorluklar hakimiyetlerini, sadece fetih ve tehdit gibi güce dayalı olmak üzere yaymamaktadırlar. Yayılımcı anlayış her ne kadar imparatorluğun gelişmişlik derecesine göre değişmiş olsa da, Assur İmparatorluğu gibi büyük ve oldukça geniş alanlarda hakimiyet kurmuş imparatorluklarda çok çeşitli yöntemler geliştirilmek zorundadır. Buna göre egemenliklerini, hem diplomasi aracılığıyla, hem de yerel siyasi, sosyal ve etnik sınırları aşan büyük politik birliktelikler kurmak amacıyla daha güçsüz yönetimlerin üzerlerine yaymayı başarabileceklerdir. İmparatorluklar, devlet düzeyindeki yönetimlerden hem ölçekte, hem de karmaşıklık derecesine göre farklılaşmaktadır.[494] Assur İmparatorluğu da MÖ 745 yılından itibaren başlayan, II. Sargon'la birlikte zirveye ulaşan, ve tüm MÖ 7. yüzyılı kapsayan dönem içerisinde iyice karmaşıklaşan yönetim politikasını her alana yaymayı başarmıştır. İmparatorlukların yapısında bulunan ve emperyal sistemlerin temel özelliklerden ilki olan ekonomik çıkarlar ve kaynakların bağımlı ülkelerden emperyal çekirdeğe aktarılması ilkesi[495], görüldüğü üzere Assur İmparatorluğu'nda yoğun olarak uygulanan bir politikadır. İkinci özellik olarak imparatorlukların yapısının, genellikle karizmatik bir lider yönetiminde hızlı büyüme ve aynı şekilde hızlı düşüşle kendini gösterdiği öne sürülmektedir.[496] Assur İmparatorluğu'ndaki krallara ve dönemsel olarak imparatorluk gelişimine bakıldığında, gelişim çizgisinin her zaman yukarı doğru olmadığı, zaman zaman başa geçen kralın askeri ve idari yeteneğine de bağlı olarak değiştiği gözlenmektedir. Son olarak da yayılmacı bir devletin, gelişiminin ilk evresinde elde ettiği kazançları elinde tutabilmesi amacıyla, özerk bölgeleri emperyal çatı altında bir araya getirmek ve gereken geniş kapsamlı politik ve ekonomik yapıyı yaratabilmek için bir birleştirme süreci içine girmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.[497] Assur imparatorluk sürecinde de,

[494] Barfield 2001, 29; Pagden 1995, 13-14.
[495] Adams 1979, 59; Ekholm-Friedman 1979, 43; Hodge 1996, 19; Liverani 1979, 297; Sinopoli 1994, 165.
[496] Parker 2003,525; Sinopoli 1994, 163.
[497] Hodge 1996, 19; Sinopoli 1994, 163-4.

hegemonya imparatorluğundan bölgesel imparatorluğa geçişte, bu durumun aşama aşama gerçekleştiği görülür. Siyasal ve ekonomik olarak genişleme yönünde tarımdan, haraçlardan ve vergilerden elde ettiği ekonomik kazançların meşrulaştırılması da diğer bir imparatorluk politikasıdır. Ayrıca diğer büyük imparatorluklarda görüldüğü gibi, Assur İmparatorluğu'nda da, imparatorluk genişlemesinde harekete geçirici eylemlerden ideolojinin rolünün çok büyük olduğu anlaşılır. Çok etnik yapılı Assur İmparatorluğu'nda, etnik kimliklerin korunmasına yardımcı olan geleneksel kurumlar ve idari altyapılar, siyasi ve ideolojik sebeplerden dolayı devam ettirilir. Nitekim bu durum ortaya çıkan eşitsizlikler için, özellikle üst tabakadakilerle, boyun eğdirilmiş (bağlı) halklar arasındaki ilişkilerde meşrulaştırma sağlamada ideolojinin yeri ve önemini göstermektedir.[498] Assur krali ideolojisi, dini görüşleri ve mitolojisi, sanat, imparatorluğa ait kült, dini bayramlar, Assur, İştar, Nabu, Sin ve diğer Assur tanrılarının kültleri vasıtasıyla böylece nüfusun her kesimine yayılmış olur.[499]

İmparatorlukların geçirmiş oldukları süreçler her imparatorluğa göre önemli derecelerde farklılaşmaktadır. Ancak gerileme dönemi, Assur İmparatorluğu'nda da gözlendiği üzere, coğrafî genişlemenin sona ermesiyle ve imparatorluğun masraflarının en kısa sürede kendi maddî kazançlarını aşmasıyla gerçekleşmektedir. İmparatorluklarda geniş çaplı politik parçalanmanın iç ve dış faktörleri bulunmaktadır. Dış faktörler arasında diğer devletlerin ve imparatorlukların etkileri, çevresel değişimler yer almaktadır. İç faktörleri ise, çok yoğun merkeziyetçilik, iletişim problemleri, elitleri kaynaştırmada veya farklı topraklar ve uzun mesafeler üzerinde meşruluk kurmada başarısızlık ve bölgesel, etnik ve hizipler arası dinamikler ve anlaşmazlıklar oluşturmaktadır.[500] Assur İmparatorluğu'nda çözülmenin gerçekleşmesi temel olarak iç faktörlere bağlı gibi gözükmektedir. Buna göre Assurbanipal Dönemi'nden sonra (MÖ 626-624) imparatorluğun içyapısında sorunlar iyice artmaya başlar. Gücün tek bir kişide toplanması uygulaması, özellikle son dönemlerde baş gösteren isyanlarda başa geçen kralların kapasitesini aşacak şekilde olumsuz bir nitelik taşır ve imparatorluğun işleyişinde de bozulmalar yaşanır. Ayrıca üretim ve dolaşımın, imparatorluğun diğer

[498] Sinopoli 1994, 167.
[499] Parpola 2004, 8.
[500] Yoffee 1988, 44-68.

ekonomik mekanizmalarını yenilemediği durumda da yıkılış koşulları yaratılmış olur Böyle bir durumun ortaya çıkması halinde de ekonomide merkeziyetçilik, merkezin diğer bölgeler karşısında genel güç yitirmesiyle sonuçlanan bir çözülme dönemi yaşanır.[501] Sonuç olarak karmaşık bir yapıya sahip imparatorlukların oluşumu ve gelişiminde geçirilen aşamalar nasıl ki tek bir nedene bağlı değilse, parçalanma ve yıkılışında da iç ve dış faktörlere bağlı çok nedenli bir sürecin işlediği anlaşılmaktadır.

[501]Ekholm-Friedman 2003, 160-161.

KAYNAKÇA

Adams 1966 — R.M.Adams, *The Evolution of Urban Society:Early Mesopotamia and Pre-hispanic Mexico,* Adline, Chicago, 1966.

Adams 1979 — R.M.Adams, "Late Prehispanic Empires of the New World", *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires Mesopotamia 7,* ed. M.T.Larsen, Akademisk Forlag, Kopenhag, 1979, 59-73.

Amin 2003 — S.Amin, "Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı", *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?*, der. A.G.Frank-B.Gills, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, 457-506.

Ana Britannica 1993 — Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul, 1993.

Anderson 1974 — P.Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, Londra, 1974.

Antoniadis 1970 — H. Antoniadis, "Bizans ve Asya Tipi Üretim Tarzı", *Asya Tipi Üretim Tarzı,* çev.İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1970,145-190.

Barfield 2001 — T.J.Barfield, "The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier", *Empires: Perspectives from Archaeology and History*, Cambridge University Press, 2001, 10-41.

Bedford 2009 — P.R. Bedford, "The Neo-Assyrian Empire", *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*, ed. I. Morris-W.Scheidel, Oxford University Press, New York, 2009, 30-66.

Berdan-Smith 1996 — F.F.Berdan-M.E.Smith, "Imperial Strategies and Core-Periphery Relations", *Aztec Imperial Strategies,* Dumbarton Oaks Research Library Collection, Washington, 1996, 209-217.

Berktay 1989 — H.Berktay, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1989.

Blanton 1996 — R.E.Blanton, "The Basin of Mexico Market System and the Growth of Empire", *Aztec Imperial Strategies*, Dumbarton Oaks Research Library Collection, 1996, 47-84.

Braud 2005 — P.Braud, "Devlet: Hukuki Öğretinin İkilemleri", *Devlet Kuramı*, der. Cemal B.Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 359-379.

Brinkman 1968 — J.A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158-722 BC,* Pontifical Biblical Institute, Roma, 1968.

Brumfiel 1995 — E.M.Brumfiel, "Weaving and Cooking: Women's Production in Aztec Mexico", *Engendering Archaeology: Women in Prehistory*, editör: J.M.Gero-M.W.Conkey, Oxford: Blackwell, 1995, 224-251.

CAH — Cambridge Ancient History

Canale 1970 — J.S.Canale, "Tropikal Afrika'daki Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı", *Asya Tipi Üretim Tarzı,* çev.İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, 145-190.

Cancik-Kirschbaum 2004 — E.Cancik-Kirschbaum, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, çev. Aslı Yarbaş, İlya Yayıncılık, İzmir, 2004.

Carneiro 1970 — R.L.Carneiro, "A Theory of the Origin of the State", *Science,* New Series, Vol.169, 1970, 733-738.

Carneiro 1978 — R.L.Carneiro, "Political Expansion as an Expression of The Principle of Competitive Exclusion", *Origins of the* State, The Anthropology of Political Evolution, ed. Ronald Cohen-Elman R.Service, ISHI, Philadelphia, 1978, 205– 223.

Chesneaux 1970 — J. Chesneaux, "Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni. Araştırma Alanları", *Asya Tipi Üretim Tarzı* , çev.İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, 23-68.

Childe 1996 — G.Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Mete Tunçay-Alaeddin Şenel, Varlık Yayınları, İstanbul, 1996.

Claessen 1993 — H.J.M. Claessen, "Erken Devlet: Yapısal Bir Yaklaşım", "Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar", *Erken Devlet*, der.Henri J. M. Claessen- Peter Skalnik, çev. Alaeddin Şenel, Ankara, 1993, 156-246.

Claessen - Skalnik 1993a — H.J.M Claessen – P.Skalnik, "Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar", *Erken Devlet*, der. Henri J. M. Claessen-Peter Skalnik, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 1993, 3–42.

Claessen-Skalnik 1993b — H.J.M Claessen – P.Skalnik, "Modellerde ve Gerçeklikte Erken Devlet", *Erken Devlet*, der. Henri J. M. Claessen-Peter Skalnik, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 1993, 301-320.

Cohen 1993 — R.Cohen, "Devletin Kökenleri-Yeniden Değerlendirme", *Erken Devlet,* der. Henri J.M. Claessen-P.Skalnik, çev. Alaeddin Şenel, Ankara, 1993, 43–113.

D'Altroy 1992 — T.N. D'Altroy, *Provincial Power in the Inka Empire*, Smithsonian Institution Press, Washington, 1992.

D'Altroy-Hastorf 2001 — T.N. D'Altroy-C.A.Hastorf, *Empire and Domestic Economy,* Kluwer Academic/Plenum, New York, 2001

.

Diakonoff 2004 — I.M. Diakonoff, *Tarihin Yörüngeleri*, çev. M.Tuncay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Divitçioğlu 1971 — S.Divitçioğlu, *Marksist "Üretim Tarzı" Kavramı*, İstanbul Ünv. İktisat Fakültesi, Ofset Matbaacılık, İstanbul, 1971.

Dolukhanov 1998 — P. Doukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

Doyle 1986 — M.W.Doyle, *Empires*, Cornell Univ.Press, New York, 1986.

Earle 2001a — T.Earle, "Şefliklerin Evrimi", *Devlete Doğru, Şeflikler: İktidar, İktisat, İdeoloji*, der.Timothy Earle, çev.Cahide Sarı, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2001, 9-26.

Earle 2001b — T.Earle, "Mülkiyet Hakları ve Şefliklerin Evrimi", *Devlete Doğru, Şeflikler: İktidar, İktisat, İdeoloji*, der.Timothy Earle, çev.Cahide Sarı, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2001, 61-94.

Eisenstadt 1963 — S.N.Eisenstadt, *The Political Systems of Empires,* Free Press, New York, 1963.

Ekholm-Friedman 1979 — K.Ekholm-J.Friedman, " 'Capital' Imperialism and Exploitation in Ancient World Systems", *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires,* Mesopotamia Volume:7*,* ed.M.T.Larsen, Akademisk Forlag, Kopenhag, 1979, 41- 58.

Ekholm-Friedman 2003 — K.Ekholm-J.Friedman, "Eski Dünya Sistemlerinde Sermaye Emperyalizmi ve Sömürü", *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?*, der. A.G.Frank- B.Gills, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, 139- 176.

Engels 2002 — F.Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 2002.

Eroğul 2002 — C.Eroğul, *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Flannery 1972 — K.V.Flannery, "The Cultural Evolution of Civilizations", *Annual Review of Ecology and Systematics 3*, 1972, 399–426.

Frangipane 2002 — M. Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, çev. Z.Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

Frank-Gills 2003 — A.G.Frank-B.K.Gills, "5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş", *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?*, der. A.G.Frank- B.Gills, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, 41-138.

Fried 1960 M.H.Fried, “On the evolution and social stratification of the States”, *Culture in History*, ed. S.Diamond, Colombia University Press, New York, 1960, 713-731.

Fried 1967 M.H.Fried, *The Evolution of Political Society*, Random House, New York, 1967.

Fried 1978 M.H. Fried, “The State, the chicken and the egg: or What Came First”, *Origins of the State, The Anthropology of Political Evolution*, ed.Ronald Cohen- Elman R.Service, ISHI, Philadelphia, 1978, 35–48.

Gaal 1982 E. Gaal, “The economic role of Hanilgalbat at the beginning of the Neo-Assyrian expansion." ed.Hans-Jörg Nissen- J.Renger, *Mesopotamien und seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Orient,* Berlin, 1982, 349-354.

Gamble 2001 C.Gamble, *Archaeology: The Basics*, Routledge Paperback, London, 2001.

Gauchet 2005 M.Gauchet, “Anlam Borcu ve Devletin Kökenleri, İlkellerde Din ve Siyaset”, *Devlet Kuramı*, der. Cemal B.Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 33-71.

Gilman 2001 A.Gilman, “Akdeniz’in Geç Tarihöncesinde Toplumsal Karmaşıklığa Geçiş”, *Devlete Doğru, Şeflikler: İktidar, İktisat, İdeoloji*, der.Timothy Earle, çev.Cahide Sarı, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2001, 95-121.

Gills 2003 B.K.Gills, “Dünya Sisteminde Hegemonik Geçişler”, *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?*, der. A.G.Frank- B.Gills, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, 235-282.

Gills-Frank 2003 — B.K.Gills-A.G.Frank, "Kümülatif Birikim", *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?*, der. A.G.Frank- B.Gills, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, 175-234.

Godelier 1970 — M.Godelier, "Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marsist Şemalara Göre Toplumların Evrimine Önsöz", *Asya Tipi Üretim Tarzı,* çev.İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, 134-144.

Gramsci 1975 — A.Gramsci, *Felsefe ve Politika Sorunları*, çev. Adnan Cemgil, Payel Yayınevi, İstanbul, 1975.

Grayson 1972 — A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions I: from the Beginning to Ashur-resha-isbi I*, Wiesbaden, 1972.

Grayson 1976 — A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II: from Tiglat-Pileser I to Ashur-nasir-apli II,* Wiesbaden, 1976.

Grayson 1987 — A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC*: *Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 1*, Toronto, 1987.

Grayson 1990 — A.K. Grayson, "Assyria; Ashur-dan II to Ashur- Nirari V (934-745 B.C.)", *CAH III/1*, 1990, 238-281.

Grayson 1993a — A.K. Grayson, "Assyria; Tiglath-Pileser III to Sargon II (744-705 BC)", *CAH III/2*, 1993, 71-161.

Grayson 1993b — A.K. Grayson, "Assyrian Civilization", CAH III/2, 1993 194-228.

Haldun 1988 — İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988.

Hamilton 2002 G.G.Hamilton, "Tarihte Konfigürasyonlar: S.N. Eisenstadt'ın Tarihsel Sosyolojisi", *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler*, editör: Theda Skocpol, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, 85-129.

Harrak 1987 A. Harrak, "Assyria and Hanigalbat: A Historical Reconstruction of the Bilateral Relations from the Middle of the 14th to the End of the 12 centruies BC", *Studien zur Orientalistik,* Hildesheim*,* 1987.

Harrak 1989 A. Harrak, "Historical Statements in Middle Assyrian Archival Sources, *Journal of the American Oriental Society,* Vol.109, No.2, 1989, 205-209.

Hassan 1984 Ü.Hassan, "İlk Devlet Neye Yarar?", *Yapıt / Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 4, Cilt: 49, Dost Yayınevi, Ankara, 1984, 84-98.

Hassig 1988 R.Hassig, *Aztec Warfare: İmperial Expansion and Political Control,* University of Oklahama Press, Norman, 1988.

Hazanov 1974 A.M. Hazanov, "Military Democracy and the Epoch of Class Formation", *Soviet Ethnology and Anthropology Today*, ed. Yu. Bromley içinde, Lahey: Mouton, 1974, 133-146.

Hazanov 1993 A.M. Hazanov, "Erken Devlet Çalışmasının Bazı Kuramsal Sorunları", *Erken Devlet,* der. Henri J.M Claessen-Peter Skalnik, çev. Alaeddin Şenel, Ankara, 1993, 113-133.

Hindess-Hirst 1975 B.Hindess-P.Q.Hirst, *Pre-capitalist Modes of Production*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1975.

Hobsbawm 1985 — E.Hobsbawm, “Marx ve Engels’in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar”, *İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi*, çev.Kenan Somer, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, 45–86.

Hodge 1996 — M.G.Hodge, “Political Organization of the Central Provinces”, *Aztec Imperial Strategies*, Dumbarton Oaks Research Library Collection, Washington, 17-45.

Hoffmann 1985 — E.Hoffmann, “Sosyo-Ekonomik Kuruluşlar ve Tarih Bilimi”, *İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi*, çev.Kenan Somer, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, 87-100.

Kelsen 2005 — H.Kelsen, “Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği” *Devlet Kuramı*, der. Cemal B.Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 425-459.

Kohl 1987 — P.Kohl, “The Ancient Economy, Transferable Technologies and The Bronze Age World System: A View from the Northeastern Frontier of the Ancient Near East”, *Centre and Periphery in the Ancient World*, Cambridge Univ. Press, 1987, 13-24.

Kottak 2008 — C.P. Kottak, *Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2008.

Kozbe 2006 — G.Kozbe, “Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağı Sonundan Geç Demir Çağı Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesi’nde Assur Varlığı”, *Hayat Erkanal’a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Krader 1968 — L.Krader, *Formation of The State*, Foundations of Modern Anthropology Series, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1968.

Krader 1975 — L.Krader, *Asiatic Mode of Production: sources, development and critique in the writings of Karl Marx*, Van Gorcum & Comp. B.V.Assen, 1975.

Krader 1993 — L.Krader, "Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni", *Erken Devlet,* der. Henri J.M. Claessen-Peter Skalnik, çev. Alaeddin Şenel, Ankara, 1993, 135–154.

Kristiansen 2001 — K.Kristiansen, "Şeflikler, Devletler ve Toplumsal Evrim Sistemleri", *Devlete Doğru, Şeflikler: İktidar, İktisat, İdeoloji*, Ed.Timothy Earle, çev.Cahide Sarı, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2001, 27–60.

Kuhrt 1998 — A. Kuhrt, "The Old Assyrian Merchants", *Trade, Traders and the Ancient City*, ed. H. Parkins-C. Smith, Routledge, London, 1998, 16-30.

Kühne 1995 — H. Künhe, "Assyrians on the Middle Euphrates and the Habur", *Neo-Assyrian Geography*, ed. M.Liverani, Roma, 1995, 69-85.

Lacoste 2002 — Y.Lacoste, *Tarih Biliminin Doğuşu İbni Haldun*, çev. Mehmet Sert, Donkişot Yayınları, İstanbul, 2002.

Larrain 1998 — J.Larrain, *Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

Larsen 1974 — M.T. Larsen, "The Old Assyrian Colonies in Anatolia", *Journal of the American Oriental Society,* Vol.94, No.4, 1974, 468-475.

Larsen 1976 — M.T. Larsen, "The Old Assyrian City-State and Its Colonies", *Mezopotamia, Copenhagen Studies in Assyriology 4*, Kopenhag, 1976.

Larsen 1979 — M.T. Larsen, "The Tradition of Empire in Mesopotamia", *Power and Propaganda*, ed. M.T. Larsen, 1979, 75-101.

Leacock-Lee 1982 — E.Leacock-R.Lee, *Politics and History in Band Societes*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Lewy 1971 — H.Lewy, "Anatolia in The Old Assyrian Period: Peoples and Government", *CAH I / 2*, 1971, 707-728.

Lichteim 1970 — G.Lichteim, "Marx ve Asya Tipi Üretim Tarzı", *Asya Tipi Üretim Tarzı,* çev.İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, 93-133.

Liverani 1979 — M.Liverani, "The Ideology of the Assyrian Empire", *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires,* Mesopotamia Volume: 7*,* ed. M.T.Larsen, Akademisk Forlag, Kopenhag, 1979, 297-319.

Luckenbill 1926-27 — D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II,* Chicago, 1926-1927.

Luttwak 1976 — E.N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976.

Machiavelli 1999 — N. Machiavelli, *Prens (İl Principe)*, çev. Nazım Güvenç Anahtar Kitaplar Yayınevi/Politika Strateji Dizisi, İstanbul 1999.

Maisels 1999 — C.H. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

Mann 2004 — S.Mann, *İdeoloji Olarak Din: Kalpsiz Bir Dünyanın Kalbi*, çev.Hülya Osmanağaoğlu, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Marx 1976 — K.Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, İstanbul, 1976.

Marx 1992 — K.Marx-F.Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1992.

Marx 2000 — K.Marx, *Ücret, Fiyat ve Kar*, çev. C. Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2000.

Mairet 2005 — G.Mairet, "Podovalı Marsilius'dan Louis XIV'e Laik Devletin Doğuşu", *Devlet Kuramı,* der. Cemal B.Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 215-245.

McLellan 1999 — D.McLellan, *İdeoloji*, çev.Ercüment Özkaya, Doruk Yayımcılık, İstanbul, 1999.

Melekechvili 1970 — G.Melekechvili, "Eski Doğu Toplumlarında Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı", *Asya Tipi Üretim Tarzı,* çev. İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, 273-301.

Mieroop 2006 — M.V.D.Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ 3000-323)*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Moran 1992 — W.L. Moran, *Amarna Letters*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992.

Morris 2004 — B.Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, çev. Tayfun Atay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

Nadel 1942 — S.F.Nadel, *A Black Byzantium*. *The Kingdom of Nupe in Nigeria*, Oxford University Press, London, 1942.

Oates 1968 — D. Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, Oxford University Press, Londra, 1968.

Oded 1979 — B. Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire,* Wiesbaden, 1979.

Odisho 1988 — E.Y. Odisho, *The Sound System of Modern Assyrian (Neo Aramaic)*, Semitica Viva, Bd.2, Wiesbaden, 1988.

Olmstead 1917 — A.T. Olmstead, "Tiglath-Pileser I and His Wars", *Journal of the Amerşcan Oriental Society,* Vol.37, 1917, 169-185.

Olmstead 1975 — A.T. Olmstead, *The History of Assyria*, Chicago, 1975.

Okur 2003 — M.A.Okur, *Hegemonya Yaklaşımları Çerçevesinde Bir Dış Politika Aracı Olarak İnsan Hakları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003.

Oppenheim 1964 — L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization,* The University of Chicago Press, Londra, 1964.

Oppenheimer 1997 — F.Oppenheimer, *Devlet*, çev. Alaeddin Şenel, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Otterbein 1970 — K.Otterbein, *The Evolution of Warfare,* HRAF Press, New Haven, 1970.

Pagden 1995 — A.Pagden, *Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France 1500-1800,* Yale University Press, New Haven, 1995.

Paley 1977 — S.M. Paley, "The Texts, the Palace and the Reliefs of Ashurnasirpal II", *American Journal of Archaelogy*, Vol.81, No.4, 1977, 533-543.

Parker 2001 — B.J.Parker, *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, 2001.

Parpola 2004 — S. Parpola, "National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times", *Journal of Assyrian Academic Studies 18/2,* 2004, 5-22.

Parker 2003 — B.J.Parker, "Archaeological Manifestations of Empires: Assyria's Imprint on Southern Anatolia", *American Journal of Archaeology*, Vol.107, No.4, 2003, 525-557.

Peçirkova 1987 — J. Peçirkova, "The Administrative Methods of Assyrian Imperialism", *Archiv Orientalni 55*, 1987, 162-175.

Piotrovskii 1969 — B.B. *The Ancient Civilisation of Urartu,* Londra*,* 1969.

Postgate 1979 — J.N. Postgate, "The Economic Structure of Assyrian Empire", *Power and Propaganda,* ed. M.T. Larsen, Kopenhag, 1979, 193-221.

Postgate 1980 — J.N. Postgate, "The Place of the Şaknu in the Assyrian Government", *Anatolian Studies XXX,* 1980, 67-76.

Postgate 1992 — J.N. Postgate, *Early Mesopotamia Society and Economy at the Down of History,* Londra, 1992.

Postgate 1995 — J.N. Postgate, "Assyria: The Home Provinces", *Neo Assyrian Geography,* ed. M. Liverani, Roma, 1995, 1-17.

Reade 1972 — J.E. Reade, "The Neo-Assyrian Court and Army; Evidence from the Sculptures", Iraq 34, 1972, 87-112.

Renfrew-Bahn 2004 — C.Renfrew - P.G Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, Thames-Hudson, Londra, 2004.

Roth 1997 — T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta, 1997.

Rousseau 1999 — J.J.Rousseau, *Toplum Sözleşmesi (Du Contrat Social)*, çev. Alpagut Erenuluğ, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1999.

Saggs 1969 — H.W.F. Saggs, *The Greatness That Was Babylon*, Londra, 1969.

Saggs 1984 — H.W.F. Saggs, *The Might That Was Assyria,* Londra, 1984.

Sanders-Webster 1978 — W.T. Sanders-D.Webster, "Uni-linealism MultHinealism and The Evolution of Complex Societies", *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating,* Academic Press, New York, 1978, 249-302.

Schreiber 1987 — K.J.Schreiber, "Conquest and Consolidation: A Comparison of the Wari and Inka Occupations of a Highland Peruvian Valley", *American Anthropology* 52, 1987, 266-284.

Service 1975 — E.R.Service, *Origins of the State and Civilization:The Process of the Evolution*, Norton, New York, 1975.

Sevin 1991 — V. Sevin, *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Sinopoli 1994 — C.M.Sinopoli, "The Archaelogy of Empires", *Annual Review of Anthropology,* Vol.23, 1994, 159-180.

Skalnik 1993 — P.Skalnik, "Bir Süreç Olarak Erken Devlet", *Erken Devlet,* der.Henri J.M. Claessen-Peter Skalnik, çev. Alaeddin Şenel, Ankara, 1993, 247-276.

Steponaitis 1978 — V.P.Steponaitis, "Location Theory and Complex Chiefdoms: a Mississipian Example", *Mississipian Settlement Pattern*, ed. B.D. Smith, Academic Pres, New York, 1978, 417-453.

Şahin 2002 — H.A. Şahin, "Koloni Çağı'nda (MÖ 2000-1750) Anadolu'da Bulunan Asurlu Görevliler", *Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı.12, 2002, 69-88.

Şenel 1995 — A.Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995.

Şenel 2006 — A.Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Taş 2008 — İ. Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya: Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vasal Krallıklara Yönelik Politikası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Terray 2005 — E.Terray, "Devlet, Rastlantı ve Zorunluluk, Bir Tarih Üzerine Düşünceler, *Devlet Kuramı,* der. Cemal B.Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 95-109.

Varga 1970 — E.Varga, "Asya Tipi Üretim Tarzı", *Asya Tipi Üretim Tarzı,* çev.İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, 69-92.

Veenhof 1972 — K.R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology,* Leiden, 1972.

Veenhof 2003 — K.R. Veenhof, *The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish and Its Chronological Implications,* Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2003.

Walker 1888 — D.A. Walker, "The Assyrian King, Assurbanipal", *The* Old Testament Student, Vol.8 No.2, 1888, 57-62.

Weber 2008 — M.Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H.Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2008.

Wells 1998 — P.Wells, "Culture Contact, Identity and Change in the European Provinces of the Roman Empire", *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change and Archaeology*, Center for Archaeological Investigations, Carbondale, 1998, 316-334.

Welskoph 1957 — Ch.E.Welskoph, "Probleme des Periodisierung des Altengeschichte die Einordnung des Alten Orients und Alt-Amarikas in die Weltgeschichtliche Entwickung", *Zeischrift für Geshichte,* Berlin, 1957, 296-313.

Wiseman 1956 — D.J. Wiseman, *Chronicles of Chaldean Kings,* Londra, 1956.

Wittfogel 1959 — K.Wittfogel, *Oriental Despotism: a Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven, 1959.

Wright 1978 — H.T.Wright, "Toward an explanation of the Origin of the State", *Origins of the State, The Anthropology of Political Evolution*, ed.Ronald Cohen-Elman R.Service, ISHI, Philadelphia, 1978, 49-68.

Wright-Johnson 1975 — H.T.Wright - Gregory A.Johnson, "Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran", *American Anthropologist*, New Series, Vol.77, 1975, 267–289.

Yoffee 1988 — N.Yoffee, "The Collapse of Ancient Mesopotamian States and Civilizations", *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, ed. N.Yoffee-G.L.Cowgill The University of Arizona Press, Tucson, 1995.

HARİTA VE TABLOLARIN LİSTESİ

Harita 1 : Anadolu ve Erken Assur Ticareti (Roaf 1996, 113).

Harita 2 : MÖ 2.binyıl Başlarının Bölgesel Devletleri (Mieroop 2006, 132).

Harita 3 : MÖ 2.binyılın İkinci Yarısında Yakındoğu'daki Siyasi Sistemler (Mieroop 2006, 160).

Harita 4 : Orta Assur Dönemi'ndeki Yayılım Alanı (Roaf 1996, 140).

Harita 5 : II. Assur-dan Dönemi'yle Birlikte Assur'un Yeniden Canlanışı (Roaf 1996, 164).

Harita 6 : III. Salmanassar Dönemi'nden İtibaren Assur İmparatorluğu'nun Gelişimi (Larsen 1979, 95).

Harita 7 : MÖ 8. Yüzyıl Sonlarında Assur İmparatorluğu'nun Sınırları (Roaf 1996, 179).

Harita 8 : Assur İmparatorluğu'nun Yayılım Evreleri (Mieroop 2006, 278).

Harita 9 : Assur'un MÖ 8.yüzyılda Batı Devletlerini İlhak Edişi (Mieroop 2006, 278).

Harita 10 : MÖ 8. yüzyılda Assur İmparatorluğu'nun Sınırları (Roaf 1996, 191).

Tablo 1 : Service'e Göre Devletin Evrimi Modeli (Maisels 1999, 335).

Tablo 2 : Flannery'e göre Hiyerarşik Denetimin İşleyişi Modelleri (Maisels 1999, 339).

Tablo 3 : Wittfogel'in Devletin Kökenine Dair Menajerlik Kuramı (Maisels 1999, 342).

Tablo 4 : Carneiro'nun Devletin Kökenine İlişkin Dış Çatışma Kuramı (Maisels 1999, 347).

Tablo 5 : Diakonoff'un Devletin Kökenine Dair Dış Çatışma Kuramı (Maisels 1999, 351).

Tablo 6 : Toplumsal Evrim Çizgisi (Maisels 1999, Başlangıç XIX).

Tablo 7 : Şefliklerin Oluşumunda Rol Oynayan Siyasi Stratejiler (Earle 2001a,14-16).

Tablo 8 : Şefliklerin Gelişimini Etkileyen Temel Çevresel Koşullar (Earle 2001a, 20-21).

Tablo 9 : Asya Tipi Üretim Tarzının İşleyiş Şeması (Maisels 1999, 433).

Tablo 10 : Piramit Yapılı Devlette Mal Sahipliği İlişkisi (Maisels 1999, 434).

Tablo 11 : Alternatif Evrimsel Gelişim Şeması (Kristiansen 2001, 36).

Tablo 12 : Merkez-Çevre İlişkileri Modeli (Kristiansen 2001, 38).

Tablo 13 : Evrelere Göre Devletin Gelişim Tablosu (Claessen-Skalnik 1993a, 32-34; Claessen 1993, 235-241).

Tablo 14 : Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri (Maisels 1999, 428).

Tablo 15 : Marx'a Göre Toplumun İç Yapısı (Renfrew-Bahn 2004, 452).

Tablo 16 : Devletin Siyasal Diyalektiği ve Siyasal Arena (Maisels 1999, 428).

Tablo 17 : İmparatorluk Organizasyonuna Yönelik Oluşturulan Taslaklar (Sinopoli 1994, 160).

Tablo 18 : Eisenstadt'a Göre Çeşitli Politik Sistemler (Eisenstadt 1963, 10-11).

Tablo 19 : Eisenstadt'ın Belirlediği Karakteristik Özellikler(Eisenstadt 1963, 11).

Tablo 20 : Merkez-Çevre İlişkisi (Ekholm-Friedman 2003, 142).

Tablo 21 : İmparatorluk Kontrol Derecesi ile Harcamalar ve Kazançları Arasındaki İlişki (Parker 2001, 14).

Tablo 22 : Bölgesel-Hegemonya Süreci (Parker 2001, 15).

Tablo 23 : Bilinen İlk Assur'lu Yönetici Listesi (Oates 1968, 27).

Tablo 24 : Postgate ve Larsen'e Göre Yeni Assur Dönemi'nin Aşamaları (Postgate1979, 193; Larsen 1979, 75).

Tablo 25 : Bedford'a Göre Yeni Assur Dönemi İmparatorluk Aşamaları (Bedford 2009, 30-66).

Tablo 26 : Bölgesel ve Hegemonyaya Dayalı Kontrol Sürecinin Tablosu (Parker 2001, 254).

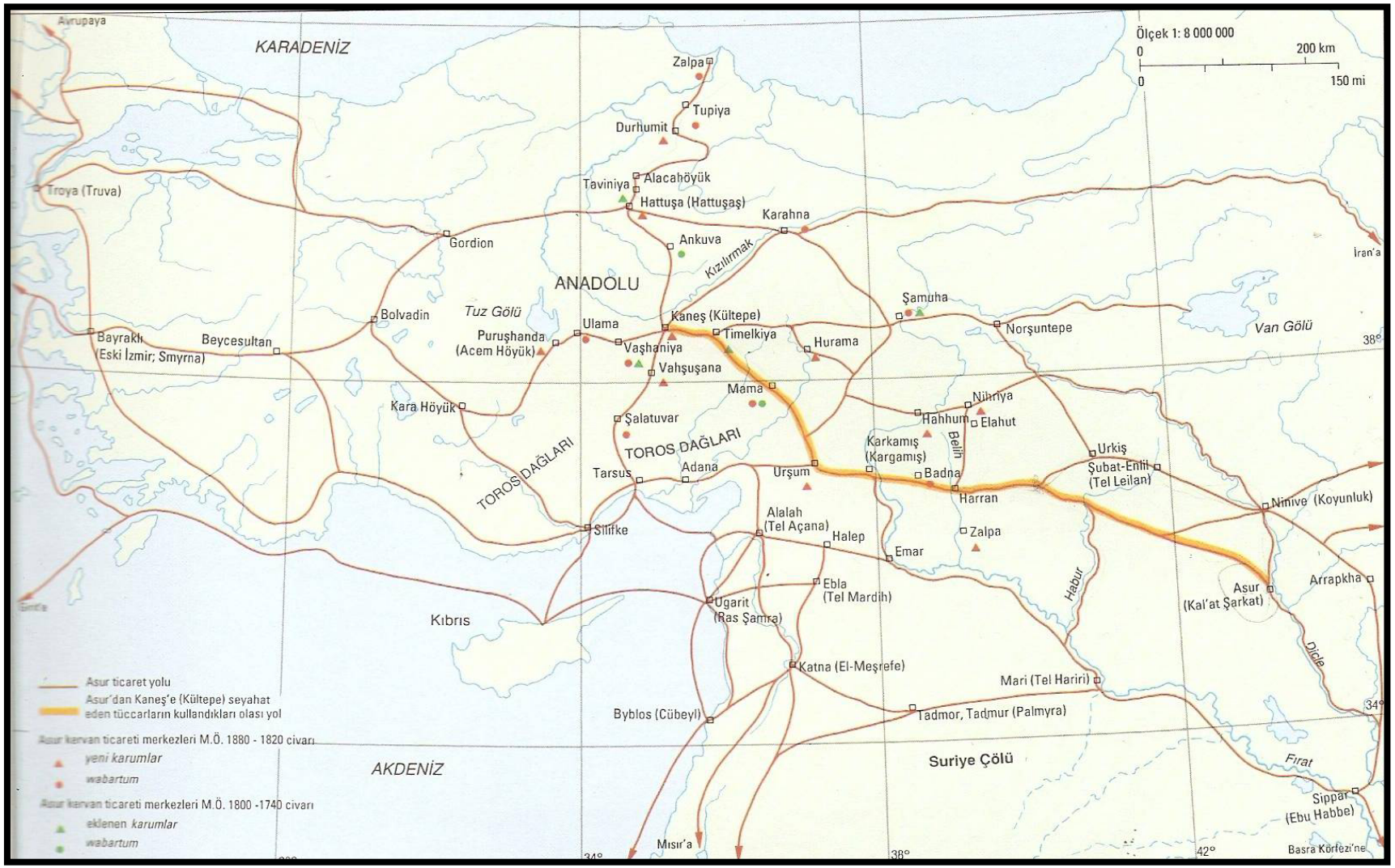
Tablo 27 : Assur İmparatorluğu'nun Yayılım Politikasi (Parker 2001, 250-252).

Tablo 28 : Yeni Assur Dönemi İdari ve Ekonomik Yapılanması (Postgate 1979, 195).

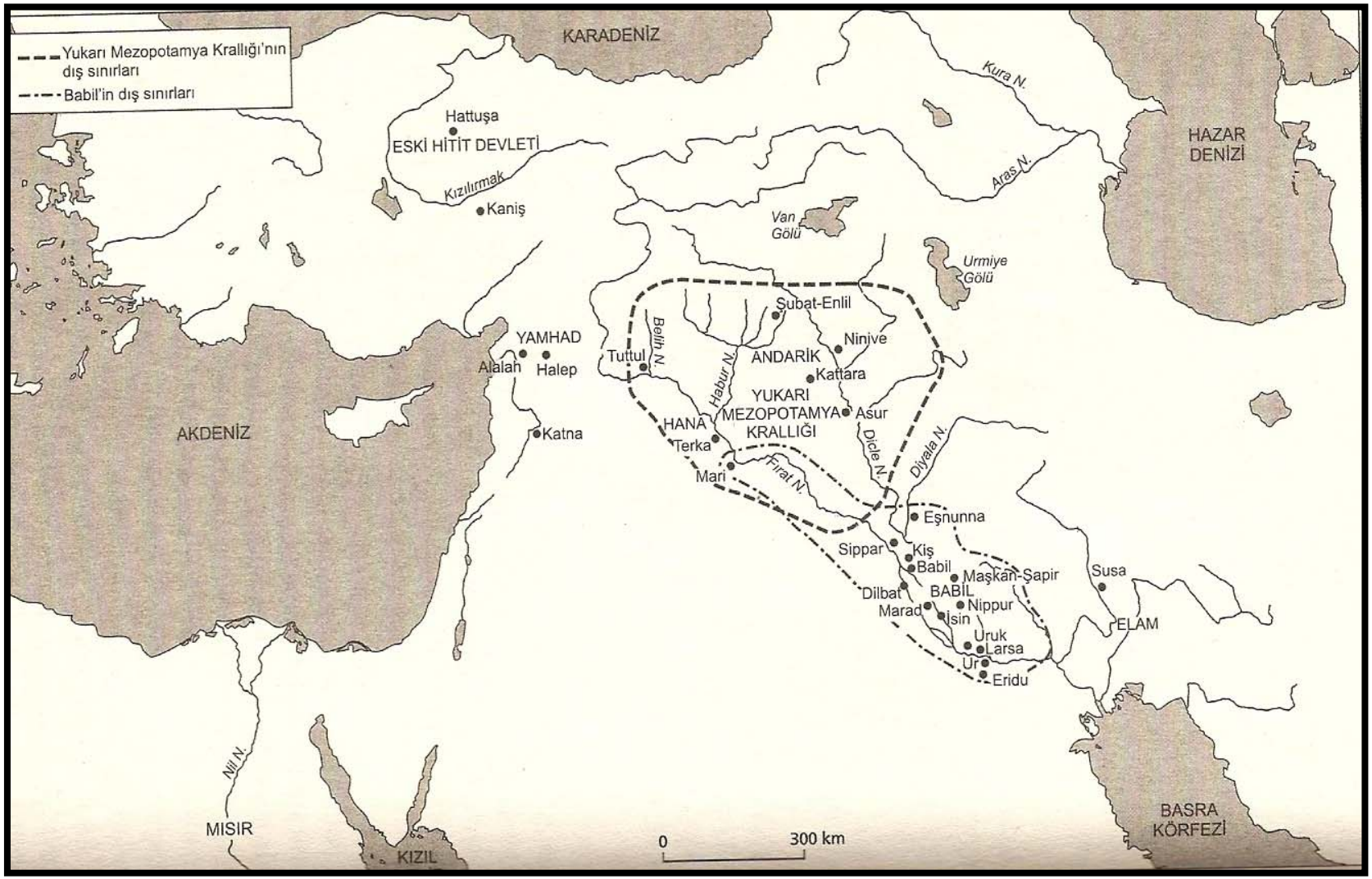
Tablo 29 : Assur İmparatorluğu'nun Saray Sektörü (Postgate 1979, 201).

Tablo 30 : Assur İmparatorluğu'nda Ordunun İhtiyaçları ve Tedarik Yolları (Postgate 1979, 204).

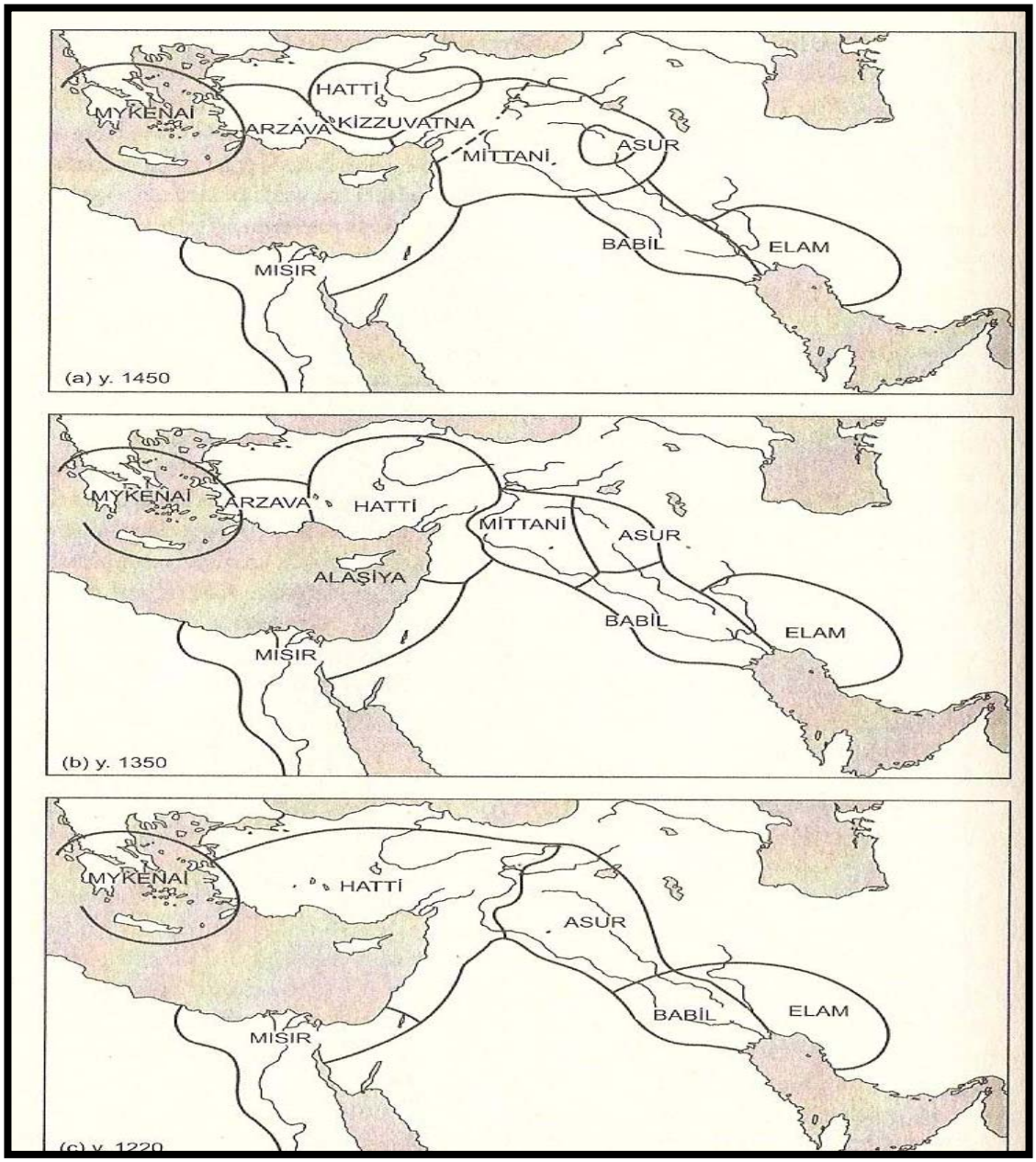
Tablo 32 : Orta ve Yeni Assur Dönemlerinin Kral Listesi (Mieroop 2006, 354-356).

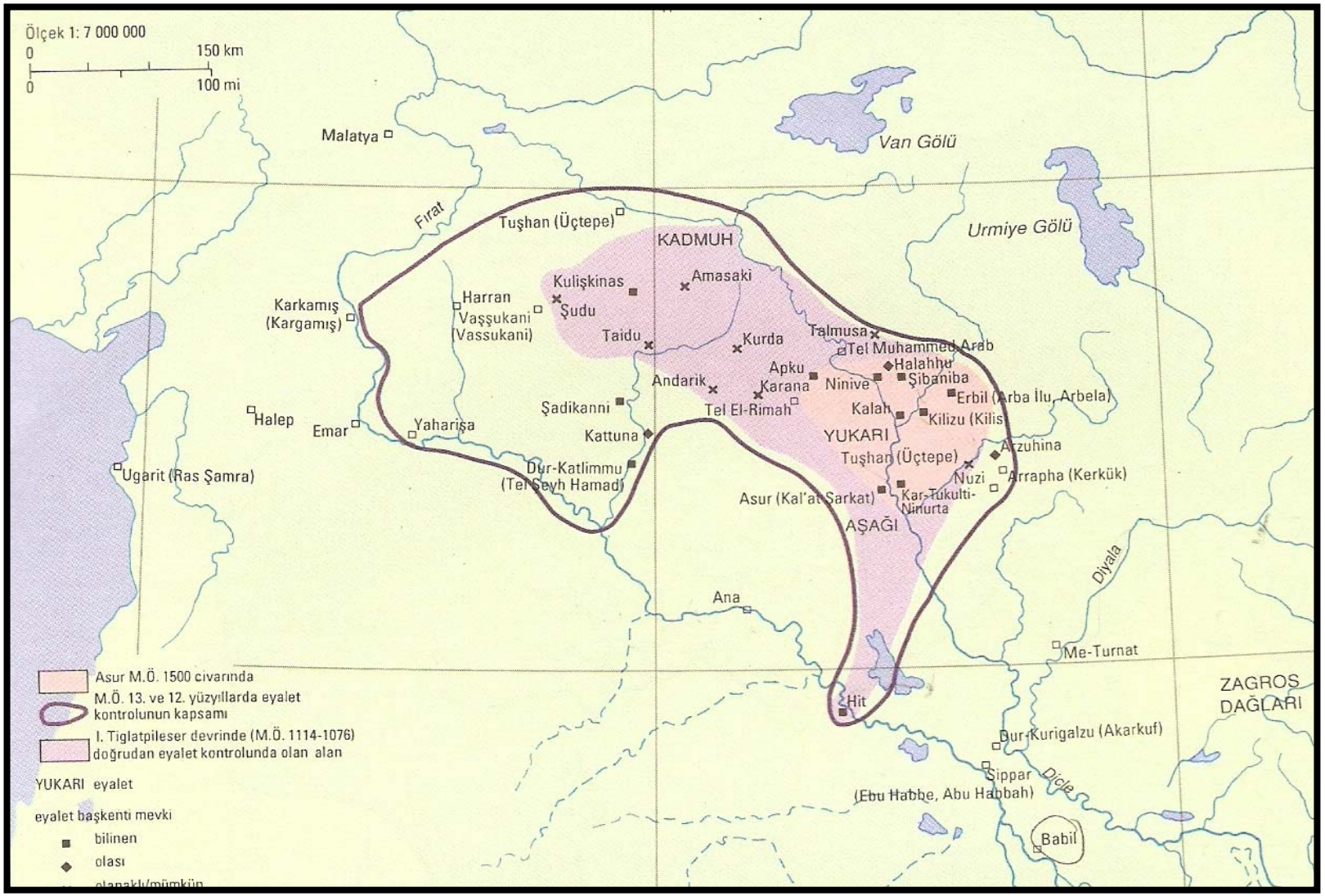
Harita 1 Anadolu ve Erken Assur Ticareti

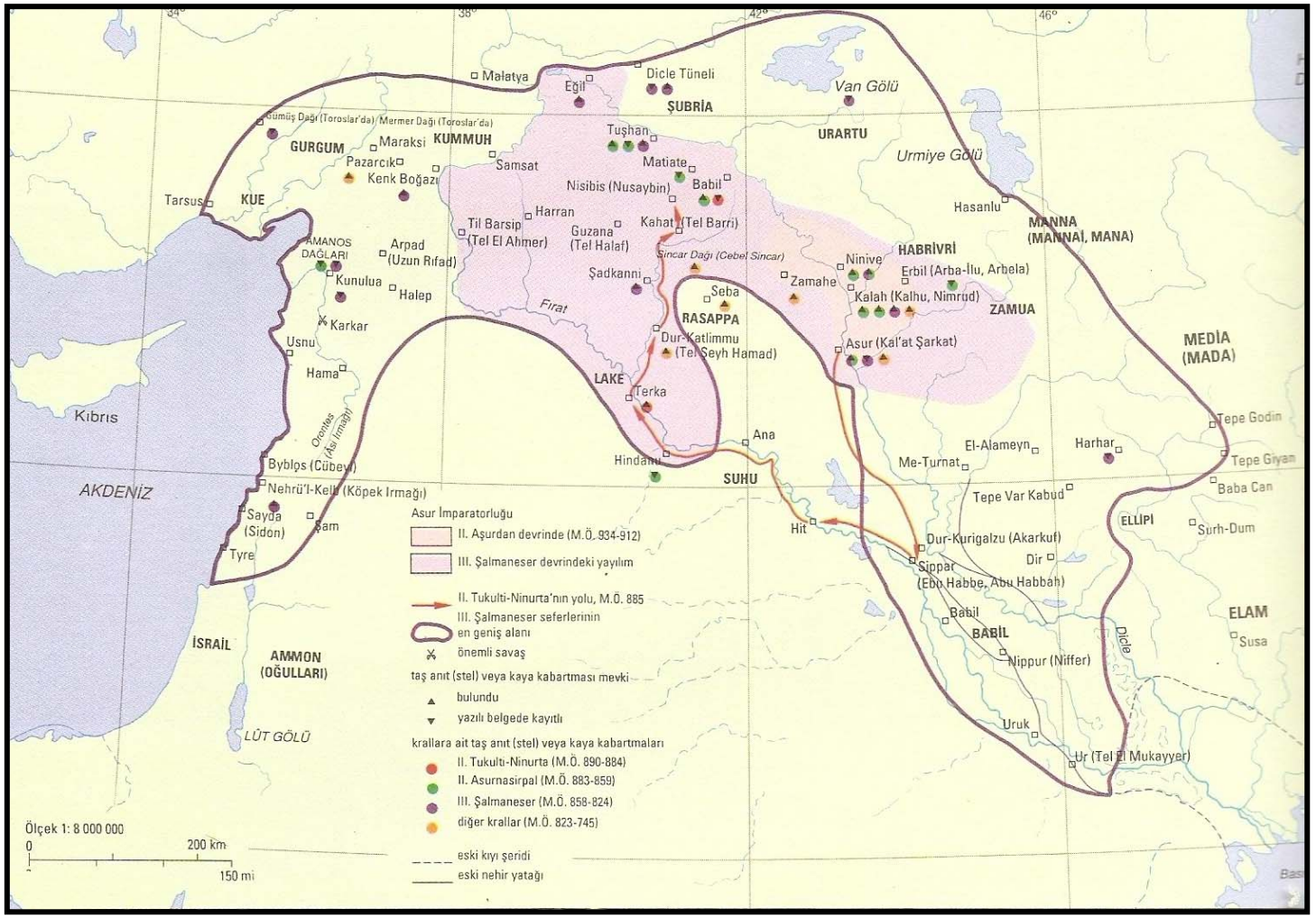
Harita 2 MÖ 2.binyıl Başlarının Bölgesel Devletleri

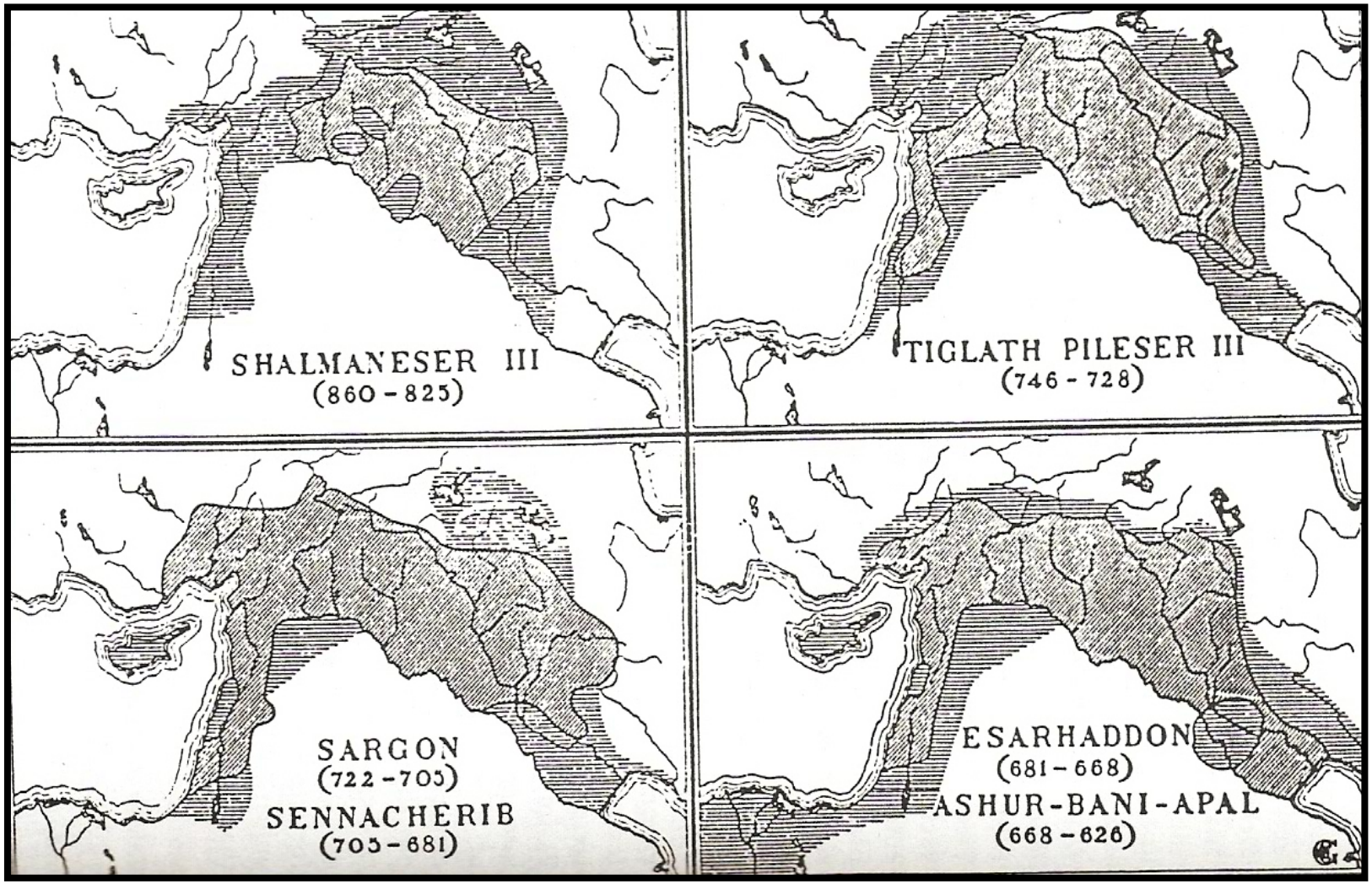
Harita 3 MÖ 2.binyılın İkinci Yarısında Yakındoğu'daki Siyasi Sistemler

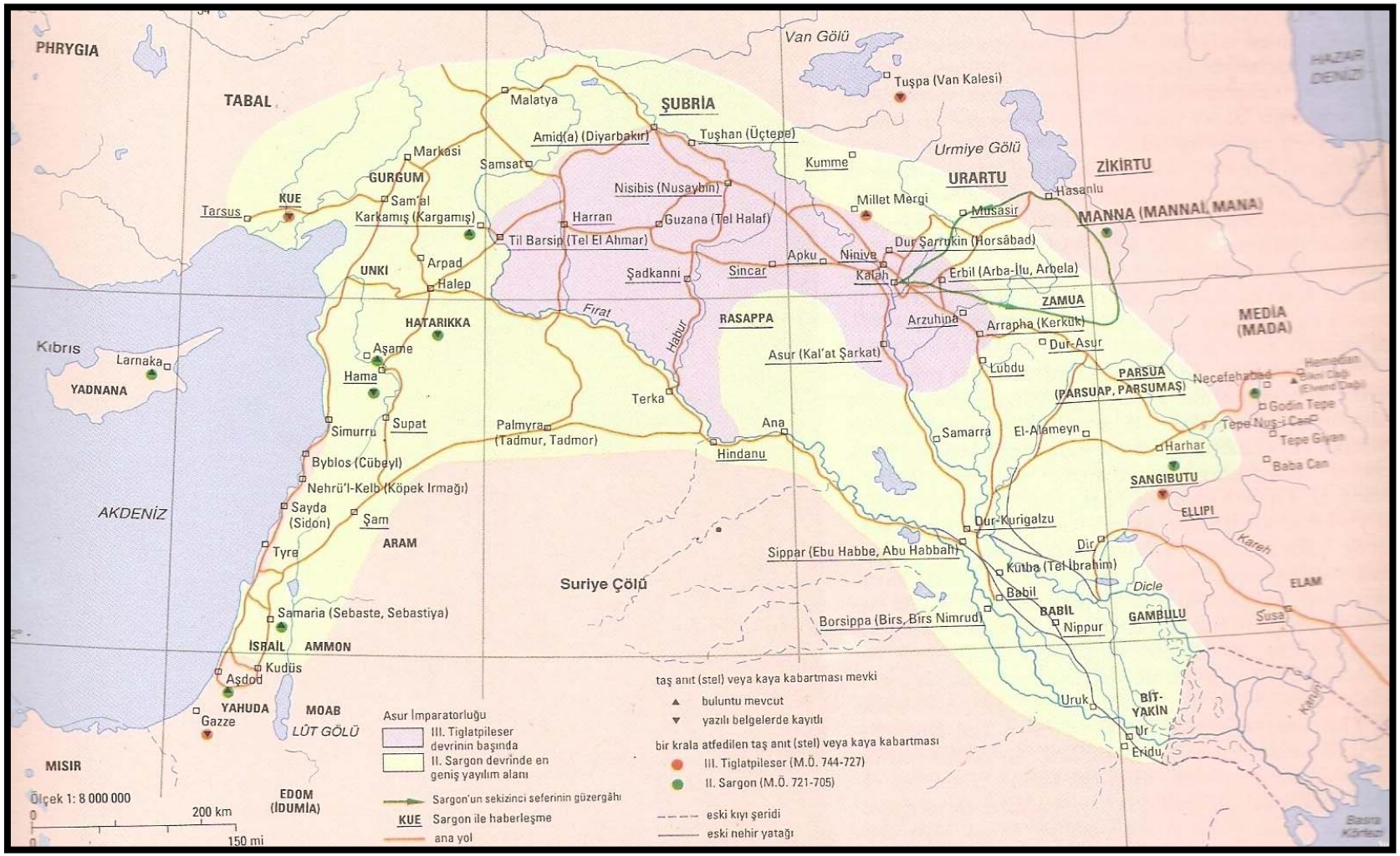
Harita 4 Orta Assur Dönemi'ndeki Yayılım Alanı

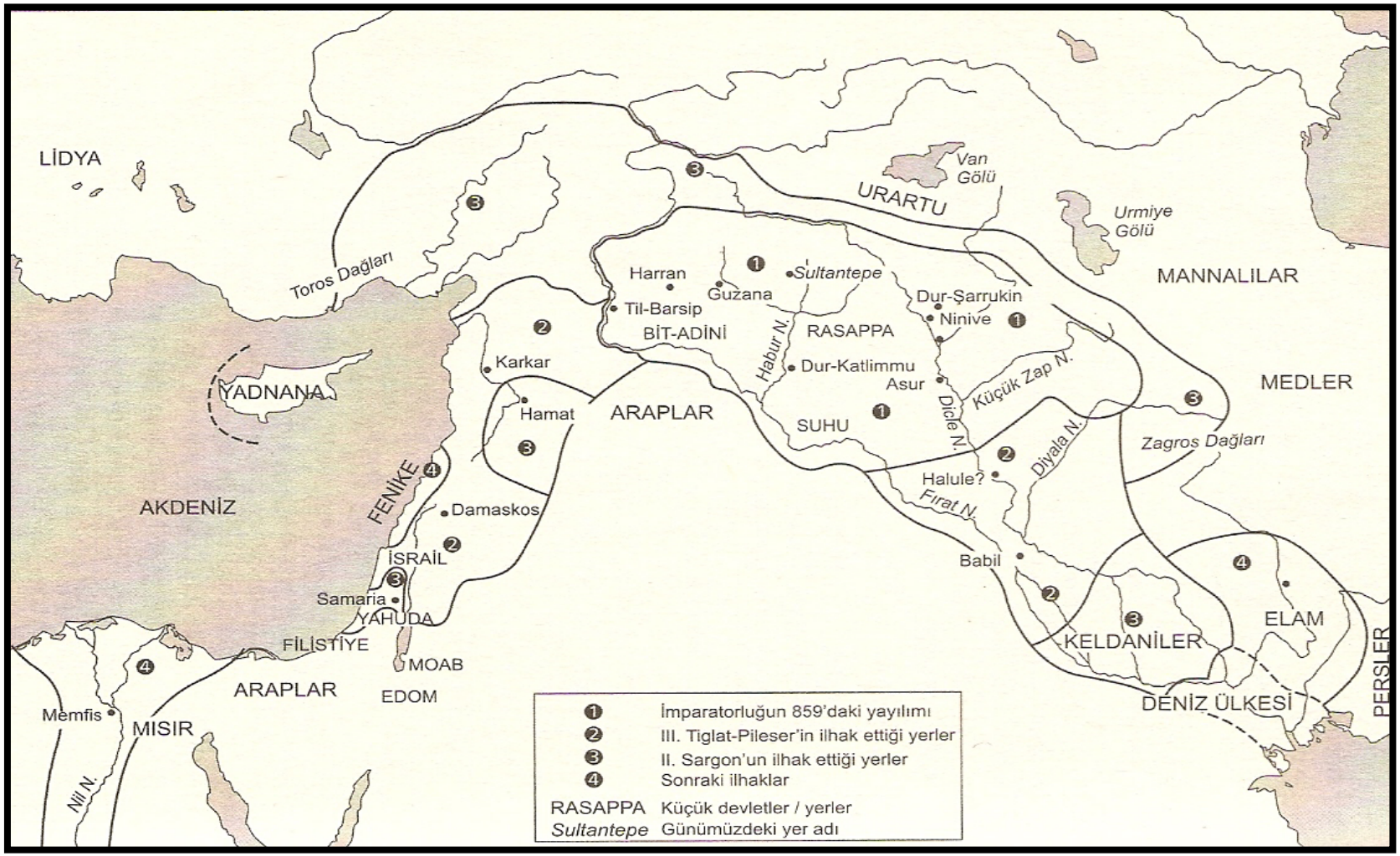
Harita 5 II. Assur-dan Dönemi'yle Birlikte Assur'un Yeniden Canlanışı

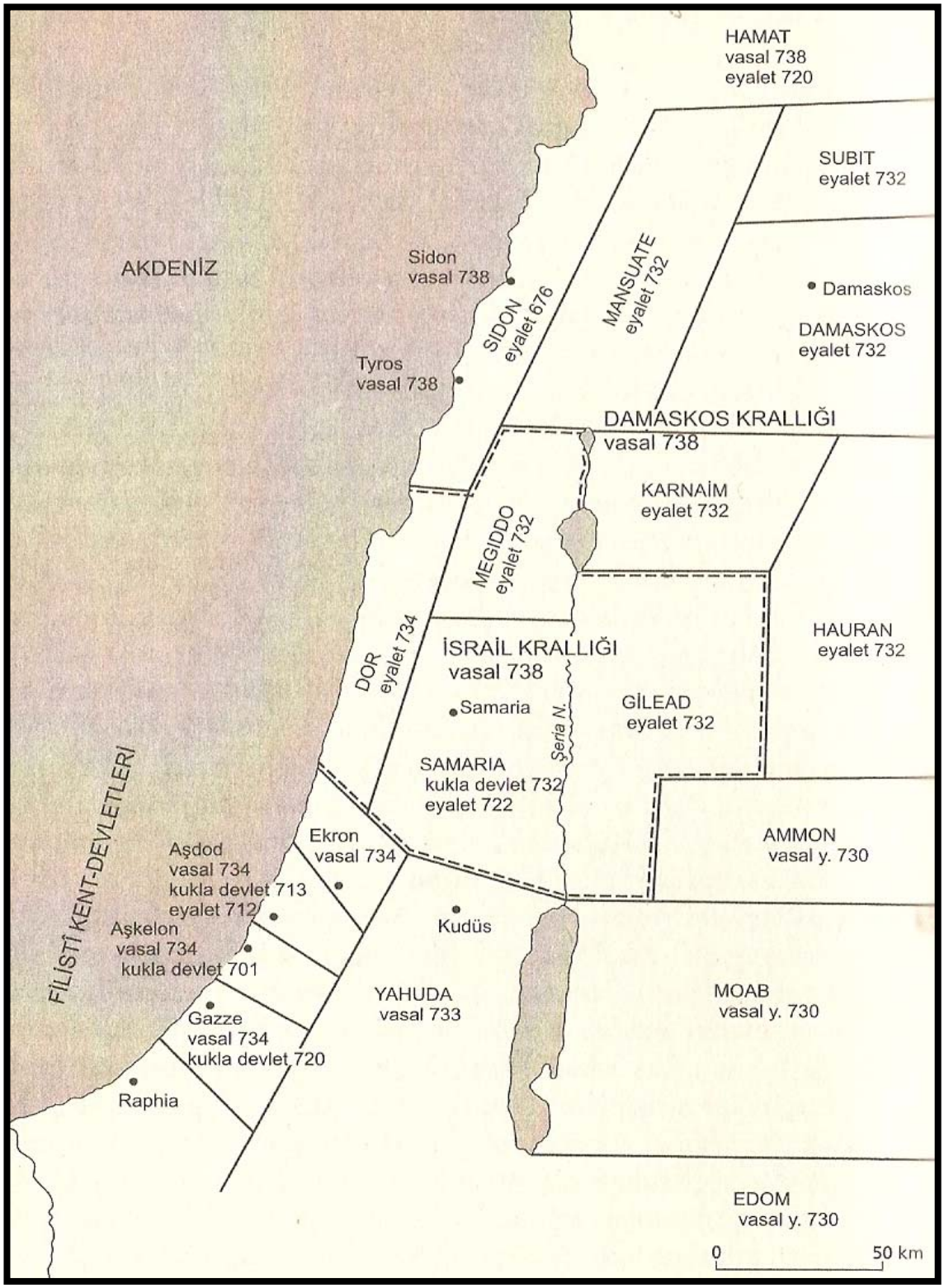
Harita 6 III. Salmanassar Dönemi'nden İtibaren Assur İmparatorluğu'nun Gelişimi

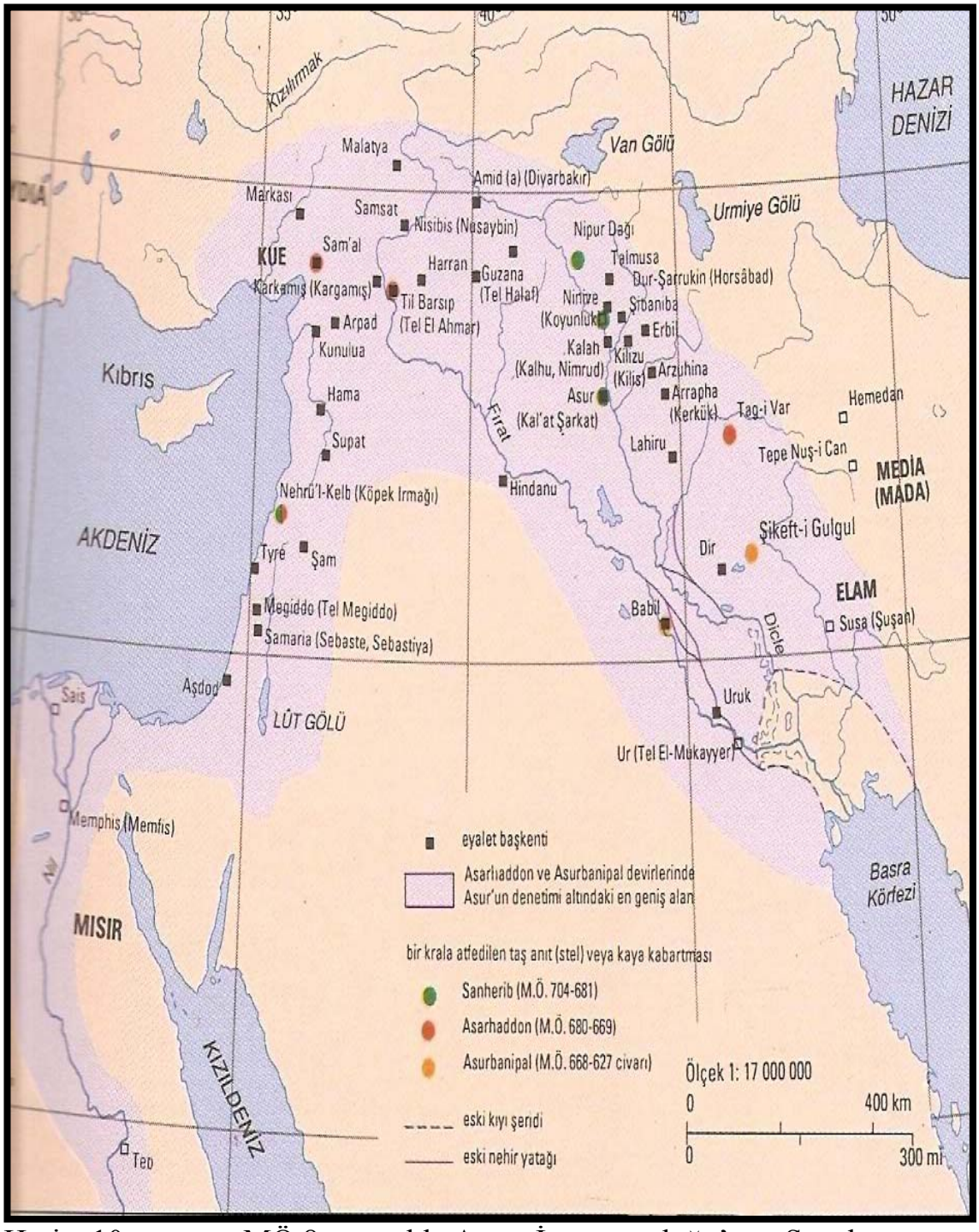
Harita 7 MÖ 8. Yüzyıl Sonlarında Assur İmparatorluğu'nun Sınırları

Harita 8 Assur İmparatorluğu'nun Yayılış Evreleri

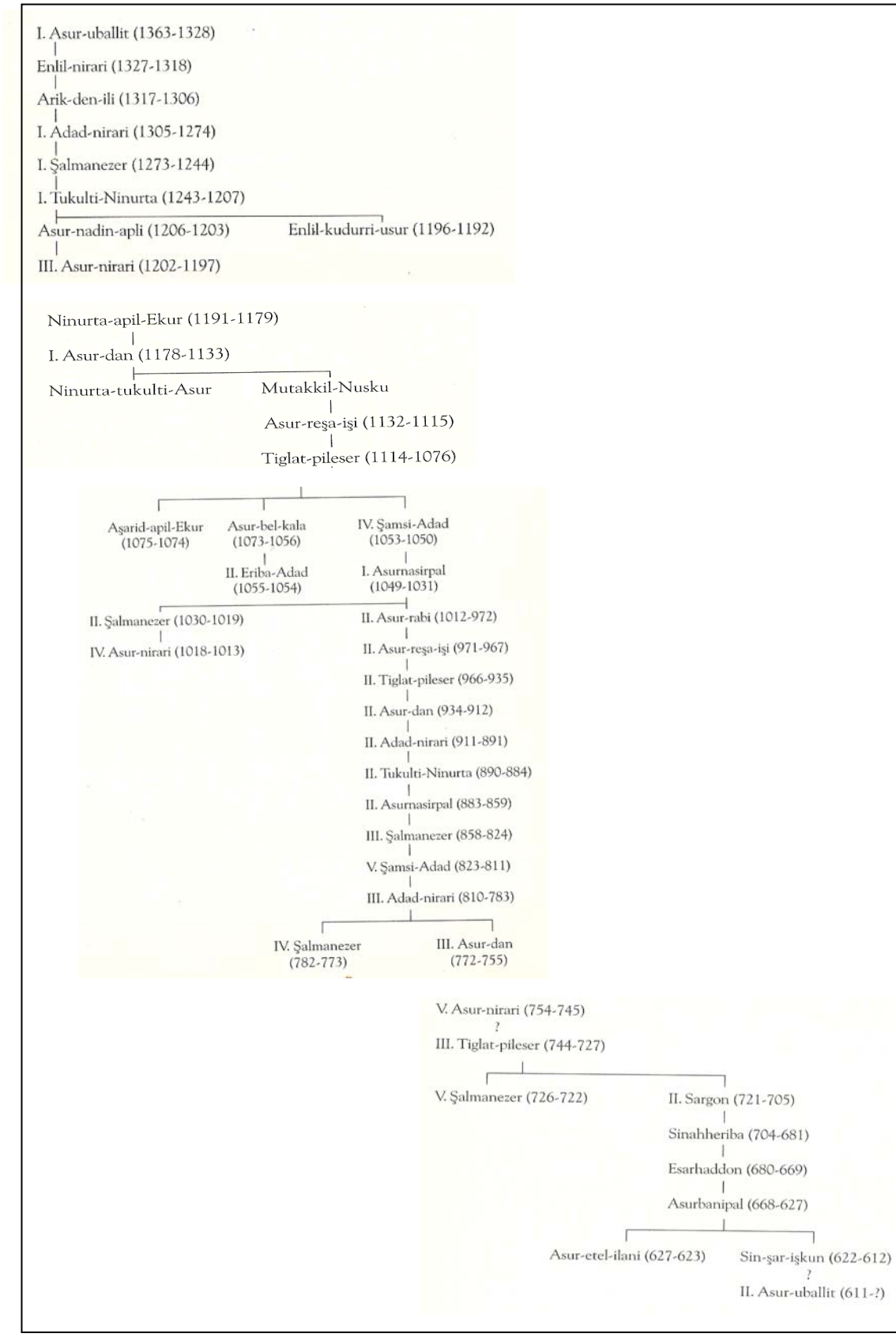

Harita 9 Assur'un MÖ 8.yüzyılda Batı Devletlerini İlhak Edişi

Harita 10 MÖ 8. yüzyılda Assur İmparatorluğu'nun Sınırları

Tablo 32 Orta Assur ve Yeni Assur Dönemlerinin Kral Listesi

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: **Süheyla İrem Öğütle**

Doğum Yılı ve Yeri: **23.03.1979**

Adres: **123/4 Sok. No: 19 Da:11 Ergün Apt Poligon-İzmir**

e-mail: **suirem@gmail.com**

Eğitim

Lise : İzmir Selma Yiğitalp Lisesi

Lisans : Ege Üniversitesi Protohistorya ve Arkeoloji Bölümü

Yüksek Lisans : Ege Üniversitesi Protohistorya ve Arkeoloji Bölümü

Mesleki Deneyim

2001-2009 yılları arasında Diyarbakır-Bismil'deki Kavuşan Höyük Kazısı

2006 yılında Cizre-Silopi Bölgesi Yüzey Araştırması

2008 yılı Yukarı Dicle Bölgesi Kültür Envanteri

Yayınlar

30. Kazı Sonuçları Toplantısı Ankara, "Kavuşan Höyük 2007 Yılı Kazı Çalışmaları", 143-149.

Bildiri

2008 yılında Almanya Frei Üniversitesi'nde "Göçebe Dini İnancı ve Kutsal Alanları" başlıklı sunum

Tezler

2004 yılında "Göçebe Yaşam ve Göçebe Yerleşik Yaşam" isimli Lisans Tezimi teslim ettim.

Bildiği Yabancı Diller:

İngilizce, Bulgarca, Rusça

ÖZET

MÖ 3. binyılın sonlarından itibaren kabileden devletli topluma ve son olarak imparatorluk aşamasına ulaşan Assur Devleti, kendine özgü bir yapıya sahiptir. Devlet kuramcılarının da öne sürdüğü gibi, siyasi yapısının değişiminde çok çeşitli iç ve dış faktörler etkilidir. Assur Devleti'nin dönemsel olarak belirli bir gelişmişlik derecesine ulaşmasında farklı etmenler önem taşımaktadır. Kuruluş aşamasında ilk olarak fetih etmeni önemlidir. Nitekim Assur'un göçebe karakteri de bunda önemli bir unsurdur. Daha sonrasında özellikle Erken Assur ve Orta Assur Dönemlerinde fetih etmeninin yanı sıra ticaretin daha çok ön planda olduğu anlaşılır. I. Şamsi-Adad'la birlikte bölgesel devlet düzeyine ulaşılır ve yavaş yavaş devletli toplumun karakteristik özellikleri ortaya çıkmaya başlar. Özellikle I. Salmanassar, Tukulti-Ninurta ve I.Tiglat Pileser dönemlerinde de, imparatorluğun temelleri de atılmaya başlanır. Dönem özelliklerine, başa geçen krallara ve uygulanan politikalara bağlı olarak ara ara gerilemeler yaşansa da, Assur Devleti, MÖ 1. binyılda Yeni Assur olarak adlandırılan dönemde imparatorluk sürecine girer ve II. Assur- Nasirpal'le başlayan, III. Tiglat-Pileser ve II. Sargon'la devam eden yayılımcı imparatorluk ideolojisini geliştirmeye başlar. Nitekim bu amaçla kurulan eyaletler, vasal devletler ve tampon devletler imparatorluk politikasının çeşitlendiğini gösterir. İlk olarak hegemonyaya dayalı imparatorluk anlayışı uygulanmaktayken, daha sonraları bölgesel imparatorluk aşamasına geçilir. İmparatorluk yayılımı; siyasi, ekonomik ve ideolojik olmak üzere hemen her alanda görülmektedir. Ayrıca askeri başarı sağlanması için de çok daha gelişkin bir daimi ordu kurulur. Özetle Assur'u devletli topluma ve daha sonrasında imparatorluk sürecine götürecek unsurlar, hem başa geçen kralların askeri ve siyasi kabiliyetine, hem de dönemsel olarak uygulanan politikanın gelişmişliğine bağlıdır.

ABSTRACT

Since the end of the 3rd millennium BC tribal society and the state reached the final stage, the Assyrian Empire State, has a unique structure. Theorists assert that as of states, political structure, various internal and external factors in the change is effective. Periodic of State Assur a given different factors to achieve the degree of development is important. Foundation as the first step to victory is important. Indeed, an important element at play is Assur nomadic character. Then in the early Assyrian and Middle Assyrian period, especially in the trade as well as to victory in the foreground is more understandable. The regional state level is reached with I.Samsi-Adad'la and characteristics of the state slowly begins to emerge. In particular, I. Salmanassar, I. Tiglat Pileser, and alsoTukulti-Ninurta period laid the foundation of the empire is beginning to. Period features, the policies and practices to deal with the king, depending on the periodic decline in the verse, the Assyrian State, 1st millenium BC, the so-called New Assyrian empire in the process of entering and started with II. Assur-Nasirpal, with III. Tiglat-Pileser and II. Sargon improve the ongoing imperialist empire ideology begins. Indeed, established for this purpose states, vassal states and buffer states of the empire policy indicates diversification. The first is based on the hegemony of the empire applied later to move to stage regional empire. Empire dissemination; political, economic and ideological is to see in almost every field. In addition to ensuring a more advanced military success is established a permanent army. In summary, then society Assur state will take to process elements in the empire, and to top military and political capability of the king, and the periodic application of the policy depends on the development.

